Проф. Г. П. Генов

Политическа и дипломатическа история на България

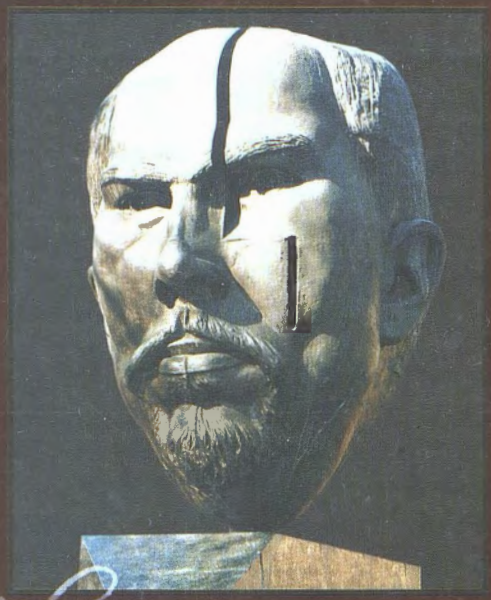

том XII

Българската вътрешна политика при управлението на Стамболов

Издателство
Ваньо Недков

Проф. Г. П. Генов

Политическа и дипломатическа история на България

том XII

Българската вътрешна политика при управлението на Стамболов

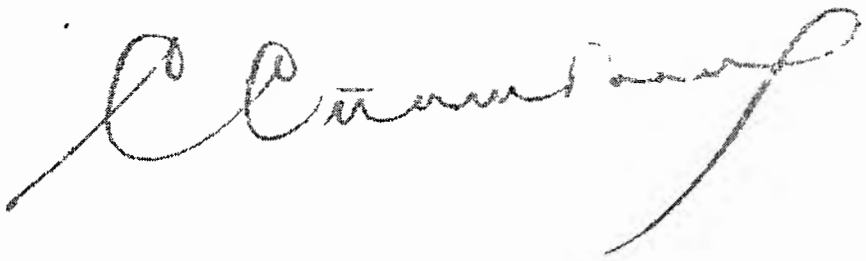

Издателство
Ваньо Недков
София, 2001

© Георги Петров Генов, автор
© Ивелина Велинова, художник
© ИК „Ваньо Недков“, 2001
ISBN 954 - 8176 - 64 - 5 (т.1)

ВЪВЕДЕНИЕ

Името на покойния професор по международно право и бивш ректор на Софийския университет Г. П. Генов е известно и високо ценено сред българската академична общност. Неговите изследвания върху българската и европейската политическа и дипломатическа история, публикувани в края на 20-те, през 30-те и 40-те години на XX век и до днес не са загубили базовото си значение за формиране на изходни позиции и гледни точки в модерната ни историография. Постоянен сътрудник на в. „Утро" и автор на уводните статии на вестника, проф. Генов дълги години, по сполучливия израз на главния редактор Ст. Танев, „развеждаше читателите из пещерити на мировата политика, на която е бил свещенослужител цял живот".

За съжаление личността и научното творчество на именития наш професор са напълно непознати на съвременниците. След превратa на 9 септември 1944 г. той споделя злощастната съдба на мнозина български учени и интелектуалци (като професорите Владикин, Баламезов, Арнаудов, Ганев, Консулов, Диков и др.), които комунистическата власт се опитва (и в повечето случаи успява) да унищожи физически и да заличи морално. Трудовете му, напълно обяснимо, са обозначени в „Списъците на забранената литература" и, разбира се, попадат в секретните фондове на библиотеките. Изследванията, които проф. Генов продължава да прави и пише след излизането си от затвора, пак обяснимо, не се публикуват.

Такъв е случаят с монографията „Българската вътрешна политика при управлението на Стамболов", написана както се вижда от някои позовавания в текста, след 1957 г. Към днешна дата по темата има множество общи и специални научни публикации, обнародвани са десетки документални сборници, спомени и пр. Въпреки това мисля, че проучването на проф. Генов (макар да е направено върху ограничена изворова база и да е написано отдавна) представлява интерес. Ако изследването за българската вътрешна политика в периода на Стамболовия режим беше публикувано във времето, в което е написано, би представлявало несъмнен принос към българската историческа наука. Сега, в началото на XXI век, то може да се оцени преди всичко като крупен факт в историята на българската историография. История, която тепърва ще се разисква и написва. А моето дълбоко убеждение е, че когато в

бъдеще учените ще размишляват върху неравномерния и бих казала драматичен развой на историографията след 9.IX.1944 г., те задължително следва да познават не само съчиненията, минали през иглените уши на комунистическата цензура и станали обществено достояние, но и тези, написани, но останали единствено в семейните чекмеджета.

Ръкописът на проф. Генов има не само научна стойност, но носи и характеристиките на една друга (според мен неоправдано заклеймена и по-сетне пренебрегната) школа, на която предимствата са свързани с времето на нейното формиране в Царство България и с интелектуалните качества на автора: със свободния полет на мисълта, непризнаваща идеологическите и политическите ограничения на всяка конюнктура и предварителни схеми, характерни за посредствеността; с уменията да привлече вниманието на читателите към историческите личности; с интелигентно и вълнуващо написания исторически разказ; с историческата интуиция на Г. П. Генов и въображението му на учен, основаващ се (но не и безусловно) в своите тези на исторически свидетелства.

Надявам се, прочее, че някои българско издателство ще прояви далновидност и ще поеме оправданото с оглед на бъдещето предизвикателство да отпечата всички непубликувани текстове на проф. Генов. Българската наука от т. нар. марксистки период, разнолика, автентична или „единствено правилна" отдавна има нужда от анализ и оглеждане, но не спрямо себе си, а в огледалото на миналото. А това би означавало тя да се съизмери и с книгите, от които мнозина преписваха, но които така и не бяха публикувани. Едно такова вглеждане вероятно би ни подсказало какво собствено загуби обществото ни в периода на комунистическата тоталитарна власт от физическото и духовното унищожаване на формирания в продължение на повече от столетие и познат на европейските научни институти свой интелектуален елит.

Ст. н. с. д-р Василка Танкова

ВЪТРЕШНОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРИ ИДВАНЕТО НА ФЕРДИНАНД

Князуването на Фердинанд Кобургски започва при твърде мрачна перспектива. Вътрешно страната съвсем не бе успокоена след събитията, които следваха едно след друго от една година насам, а външно формално всички сили били против направения от Великото народно събрание избор на новия княз. Нямало никакви по-сериозни изгледи, че размириците и бунтовете ще спрат. Раздвоението сред ръководните български политически среди бе пълно. Всички по-видни политически лица, членове на някогашната единна Либерална партия, които в миналото бяха ръководили съдбините на Княжеството: Цанков, Каравелов, Радославов бяха минали в легална или нелегална опозиция на новоустановения режим на Стамболов. Около Регентството при идването на Фердинанд бяха останали само трима шефове на някогашната Консервативна партия: Стоилов, Греков, Начович, но това, както на много пъти вече отбелязахме, бяха всъщност лица без партия, защото старата Консервативна партия, която никога не бе имала по-дълбоки корени сред народа и доколкото бе съществувала като организирана политическа сила, бе изчезнала след падането на пълномощенския режим и след възстановяването на Търновската конституция, а самите те бяха останали без влияние и връзки с народа, ненавиждани от либералната интелигенция поради тяхното минало участие в управлението на страната, особено във време на нещастните пълномощия на Батенберг.

Либералната партия бе разпокъсана на четири фракции. От нейното някогашното единство, сила и сплотеност и от нейния висок дух, с който тя води епическа борба срещу пълномощията бе останало само един спомен. Сега тя бе поделена между Цанков, Каравелов, Радославов и Стамболова. Наистина, по време на управлението на Регентството, фракциите на Цанков и Каравелов бяха жестоко преследвани и тероризирани от властта, но вестникът на Каравелов „Търновска конституция" продължаваше да излиза, макар и твърде нередовно, под редакцията на Ив. Славейков. Цанков бе принуден да емигрира още в края на 1886 г., оставяйки за свой заместник в България д-р Ст. Данев. Каравелов и старият Славейков останаха в България, но бяха твърде много тормозени от властта и постоянно нападани и заплашвани от новия орган на Стамболов, в.

„Свобода", който под ръководството на Захари Стоянов и Димитър Петков бе започнал да излиза на 3/15 октомври 1886 г.

Но и двамата паднали шефове на някогашната единна Либерална партия имаха своите твърде многобройни открити и скрити привърженици и почитатели сред интелигенцията и сред народа. Имаше градове и околии, където масата оставаше привързана към тях, защото дотогава те бяха най-крупните фигури в българския политически живот, с твърде голяма активност в близкото минало. Те: Цанков, Каравелов и Славейков бяха създателите на Търновската конституция, независимо от заслугите на Цанков и Славейков по нашето Възраждане и национални борби, най-вече в Цариград. Помнеха се страданията и преследванията, които те бяха понесли само преди 4-5 години, за да запазят свободите на българския народ през време на изключителния режим на Пълномощията. Несъмнено имаха и своите грехове, главно за гдето не можеха да запазят единството на Либералната партия и по-късно, при взаимните си разправии, попадаха под чужди влияния, които ги ожесточиха още повече един срещу друг. Но това бе минало. Голяма част от общественото мнение въпреки това не можеше да забрави техните заслуги към народа и към неговата демокрация. Заради това и тяхното влияние никога не престана сред по-събудените и по-смелите български граждани, дори и в тежките години на Стамболовата диктатура, когато всякаква опозиционна съпротива бе съвсем сломена.

Фракцията на Радославов бе нова, тя се образуваше и представляваше от него и от Тодор Иванчов, който бе министър на просвещението в неговия кабинет по време на Регентството. Към тях се присъединиха при образуването ѝ през юли 1887 г. радославовият съгражданин от Ловеч д-р Д. Вачов и младият севлиевски гражданин, завършил московския правен факултет, П. Пешев; с тях отиде и Д. В. Мантов, известният русенски окръжен управител по време на бунтовете. По-късно, след като последователно напуснаха кабинета на Стамболов, към групата на Радославов се присъединиха д-р Странски и Дим. Тончев, някога либерали в Румелия. Силата на тази фракция бе неизвестна, но сигурно твърде слаба, едно защото върху Радославов,тогава министър-председател и министър на вътрешните работи тежеше отговорността за терора провеждан по времето на Регентството, друго — защото в България властта, в различие от онова, което бе след Освобождението, оказваше вече силно влияние върху политическия живот и политическите отношения в страната. В своите спомени (стр. 278) П. Пешев, близък на Радославов и съвременник на тия събития пише, че в това трето разцепление в Либералната партия към Радославова, освен Тодор Иванчов, се присъединили едва около 30 души народни представители от III

Велико народно събрание, които с един протокол от началото на м. юли 1887 г. турили основата на новата партия, а това е съвсем малко число, около 1/10 от всички правителствени депутати; останалите останаха със Стамболова. За отбелязване е, че това бяха депутати, избрани когато Радославов управляваше Вътрешното министерство и нареждаше кандидатските листи. Голямото мнозинство следователно остава на страната на Стамболов. Фракцията на Радославов, която запази докрай привилегията да се нарича Либерална партия, название, което някога носеше общата партия на Цанков и Каравелов след Освобождението, се ползваше със сравнително по-голяма свобода да се организира и действува, отколкото фракцията на Цанков и Каравелов, чиито шефове и главни сътрудници бяха преследвани като дейци или съучастници в превратата от 9 август 1886 г. Радославов, напротив, се обяви против превратата, макар по-късно негови противници да твърдяха (главно в. „Свобода" от есента на 1887 г.), че той в деня на превратата бил във Варна и облечен във фрак бил присъствувал при полагане клетва от страна на войската за вярност на правителството Климент – Груев. Дори че отговорил телеграфически на това правителство, че приема назначението си за министър и тръгва за София. Тая негова програма не се осъществила, защото на следния ден тоя ефимерен кабинет пада. Тогава Радославов се отправя за Търново при Стамболов. „Но Стамболов — продължава в. „Свобода", забрави това и го направи министър-председател не по заслуги, а по милост. По-късно се възгордя и влезе в борба с Регентството, като си въобрази, че той е всичко, а регентите са нищо. В дома на регентите казал пред свидетели (д-р Жечев, Калъпов, Д. Петков и др.), че с 5 души стражари могъл да арестува регентите и всичко ще бъде свършено." *(в. „Свобода" от 22 август 1887 г., бр. 44).*

По-късно, когато Радославов започна да издава в. „Народни права", той опровергаваше тия твърдения на „Свобода". Опровергава ги и П. Пешев в своите спомени (стр. 279). Това е всъщност полемика между разярени партизани, където лъжата и клеветата трудно може да се отдели от истината и правдата.

Каква част бе останала от общата партия със Стамболова, от началото не можеше да се предвиди. Това оставаше да се определи по-късно, след като се разбереше при новия княз кой какво участие ще вземе в управлението. Това би било нормалното, ако се действуваше при една по-голяма или по-малка свобода. Но Стамболов продължи системата на терора, започната от Радославова и поради това не можеше да става дори дума за свободно политическо проявление или самоопределение: партиите на Цанкова и Каравелова бяха просто сюпримирани, а тая на Радославова поставена под политическа карантина.

След като Фердинанд на 2/14 август 1887 г. положи клетва пред Великото народно събрание за вярност в Конституцията и формално встъпи на българския престол, той напусна Търново на път за София, придружен от всички министри на Стоиловия кабинет, където пристигна на 10 август — почти една година от деня, когато Батенберг бе детрониран и принуден да напусне за винаги своята столица. Тук новият княз трябваше най-напред да разреши въпроса за образуването на едно ново представителство, да даде едно редовно управление на страната, понеже кабинетът на Стоилов имаше съвсем временен характер: като такъв бе назначен той от Регентството на 27 юни 1887 г., като такъв бе потвърден и от княза на 2 август същата година.

В това време регентите Стамболови и Муткуров остават в Търново. Пристигат в София едва на 19 август, когато министерската криза е била вече открита. С пристигането си в София Стоилов подал оставка на кабинета. Впрочем тоя негов кабинет бе едно марионетно правителство на Регентството, респективно на Стамболова. Фердинанд, може би по-скоро от куртоазия, а може би и поради обстоятелството, че не е познавал политическите условия у нас, поканил пак Стоилов да състави едно ново правителство, на по-широка основа, но последният отказал по мотиви, че няма ни партия, ни някаква организирана обществена политическа сила зад себе си, на която да се опре. Това негово съображение бе съвсем вярно. В това време Стоилов не само нямаше нищо зад гърба си, но липсваше му и личен престиж, или каквото и да е влияние в общественото мнение. Ето защо сам Стоилов посочил на княза като най-подходящо лице да състави новото правителство Стамболова, който в него момент бе наглед най-популярният и най-силният човек в България. Така се очертаваше това от главоломните събития, които бяха станали от една година насам у нас.

Но бившият първи регент още в Търново бе заявил на княза, че е уморен и желае да остане настрана от управлението. Той повтарял, че с идването на Фердинанда голям товар паднал от неговите плещи, защото преди това като шеф не Регентството постоянно бил измъчван от страшната мисъл, че България може да загуби своята независимост при неговото отговорно управление и името му да останело свързано завинаги с една национална катастрофа.

При сложилите се в него момент обстоятелства можем да се съмняваме в искреността на тия възражения. По-късната политическа история на Стамболовото управление показа, че той се очерта като твърде голям властолюбец и както ще се види това от по-нататъшното наше изложение, той с толкова голяма мъка се раздели с властта, след като бе управлявал седем години като министър-председател; използва всички тиранически и

насилнически средства, за да се задържи колкото се може по-дълго на власт, макар че в последните години бе отречен от целия народ и бе в недобри отношения със самия княз, на когото както и на войската и полицията се опираше единствено неговата власт в по-късните години на управлението му. Но у всеки властелин и диктатор винаги е имало желание да покаже, че той не е желал властта, но тя му е била наложена. И Стамболов в случая играеше на Борисгодуновщина: Фердинанд сам да се убеди, че няма кой друг да управлява България освен Стамболов и настоятелно да го моли да се нагърби с управлението. По този начин още от първия ден новият княз да почувства неговата сила и неговата необходимост.

Защото трудно можем да си представим хипотезата след всичко станало, че Стамболов, който носеше на плещите си отговорността за всички по-крупни събития след детронацията на Батемберга, можеше да се оттегли настрана, да остане безразличен към онова, което можеше да настъпи в България, знаейки много добре, че при първия възможен обрат той ще бъде и първият, който ще плати най-скъпо за онова, което сам бе извършил дотогава. Да остави да се създаде без него една слаба власт, при един неопитен и непознаващ нашите условия княз, която власт всеки момент можеше да изтърве управлението от ръцете си — това не можеше по никой начин да се допусне. Емигрантите не се отказваха от своите съзаклятнически замисли, русите не бяха променили своето поведение към България, събитията около бунтовете в Силистра и Русе бяха така пресни в паметта на всички. Те можеха всеки ден да се повторят.

Стамболов знаеше също така много добре, че без него не могат, но той трябваше да дойде сега начело на управлението като независим господар, който разполага с цялата власт, като ще носи и цялата отговорност, а не като подчинен министър на Фердинанда и зависим от него, който пък, от своя страна, трябваше да почувства своето безсилие и да знае, че единствената му опора в тия смътни и пълни с изненади времена е Стамболов и никой друг, и че той ще бъде на престола докато тоя последният го крепи. Това да стане аксиома в отношенията между двамата, която немският принц трябваше винаги да помни и той действително бе принуден цели седем години да я помни.

Така и стана. Но Стамболов не бърза да вземе властта, която е сигурен, че не ще се изплъзне от ръцете му. Продължава да твърди, че е уморен, има нужда от почивка и не желае да управлява. По тоя начин дава възможност на Фердинанда да състави кабинет от друго лице, след като Стамболов отказа. Изборът пада върху председателя на Великото народно събрание Д. Тончев. Той приема дадения му мандат, но завършва съвсем безуспешно: всички поканени от него да влязат в един евентуален негов кабинет отказаха, очевидно смятайки го за недостатъчно автори-

тетен за министър-председател и неподходящ за момента да възглави един нов кабинет. След това Фердинанд един след друг кани Начович и д-р Странски, но те отклониха поканите и не се съгласиха дори да направят опит. Фердинанд се обърна най-после към стария деец по Възраждането д-р Ст. Чомаков, който също отказа. Над всички очевидно висеше сянката на Стамболова и́ те, изрично или мълчаливо, сочеха на княза неговото име. И Фердинанд бе принуден на всяка цена да търси и моли Стамболова, който сам не би приел да бъде член на кабинет, съставен от когото и да било: или цезар или нищо.

Впрочем това беше една неизбежна кандидатура, която се натъкваше, ако не в момента, то по-късно, на тая особеност, че поставяше два силни властнически характера да работят заедно, неизбежно да се борят за първенство и да се противопоставят, по-рано или по-късно, един срещу друг. Фердинанд, немски княз от старата Кобург-кохарска династия, управлявала някога неограничено своето малко княжество в Германия, същевременно потомък на някогашните неограничени властелини на Франция от Бурбонската династия, имаше всичкото желание да бъде самовластен господар в страната, в която бе дошъл като чужденец.

Но към същото самовластие се стремеше и Стамболов, когото събитията бяха направили отговорен за всичко и да се чувствува като пълен господар на България: опозицията бе смазана, общественото мнение обезличено, печатът подтиснат и ограничен. Оттук съперничеството и враждите между двамата бяха неизбежни, но не в първия момент, защото тогава цялата фактическа сила и държавнически авторитет бяха у Стамболова, а не у Фердинанда, който по необходимост трябваше да играе ролята на марионетка. След това трябваше да минат години, за да се измени равновесието на силите между двамата. Трябваше на младото немско вълче да израснат ноктите и зъбите и тогава започна да хапе. И Фердинанд бил принуден през 1887 г. да отстъпи и да преклони глава пред Стамболова, чието самовластие ставаше всеки ден все по-очевидно.

След привидно колебание Стамболов съставил своя кабинет, 14-ти от Освобождението. Неговото управление, с неизбежни вътрешни промени в правителството, продължи почти седем години, след като бе преди това една година начело на Регентството. Стамболов, освен президентството, взе и Министерството на вътрешните работи, като другите портфейли бяха разпределени по следния начин: д-р Г. Странски на външните работи и вероизповеданията, Георги Живков на народното просвещение, Гр. Д. Начович на финансите, д-р К. Стоилов на правосъдието и подп. Муткуров на войната (Укази №№ 4 и 5 от 21 август 1887 г.).

Това бе всъщност едно хомогенно, а не коалиционно правителство, в тоя смисъл, че бе сляпо подчинено на волята на Стамболова. Живков и

Муткуров бяха негови другари от Регентството, Начович и Стоилов нямаха никаква организирана сила зад себе си, нито особен личен престиж, за да проявят някаква самостоятелност. Вероятно имаха някакви връзки с Двореца, но в него момент сам Фердинанд бе в пълна зависимост от Стамболова. Подобно бе положението и на Странски, дотогава дипломатически агент в Белград, либерал от Южна България. Но за да се предаде особено пред външния свят по-голямо значение на това правителство, поддържаше се, че то е коалиционно, съставено от либерали и консерватори, което не бе точно, понеже консервативна партия нямаше, както вече казахме, тя се бе разложила след 1884 г.

Стамболов се опря на част от Либералната партия. Мнозина видни партизани като Зах. Стоянов, Трайко Китанчев, Дим. Петков, Дим. Тончев, д-р Странски и др., които поддържаха Каравелова, се прилепиха до Стамболова. Хората на Цанкова и Каравелова, преследвани, не смееха да се проявят. Радославов оставаше изолиран. Властта и особените обстоятелства, при които живееше страната, привлече значителна част от либералите да се явят в подкрепа на правителството.

Първите стъпки на Стамболовия кабинет

Официозът „Свобода" продължава с невъздържан език да напада противниците на правителството, на първо място митрополит Климент. Климент като търновски владика държал реч пред княза на молебена след полагане на клетвата на 2 август 1887 г. В тая реч преди всичко фигурирали царят и Русия. Климент оставал в своята предателска роля на краен русофил. Вестникът обвинява търновските власти, гдето са го оставили да мърси църковните одежди и кръста. И пита: „... няма ли да се тури край та това?" *(„Свобода", 12 август 1887 г., бр. 71)*. Следва остра статия против същия под заглавие „Един духовен политикан" *(„Свобода", 15 август 1887 г., бр. 75)*. В същия брой статия против екзарх Йосифа. За него пише: „... не даваше ли съвети на руския цар, чрез дописника на в. „Новое время" да не се страхува от българските заплашвания, но да окупира България, защото инак блаженството му щяло да се разстрои? Не правеше ли разни сплетни с народните предатели пред турските чиновници? Не се грижи за паството си в Македония...".

С още по-голямо ожесточение напада останалите водачи на опозицията, която всъщност бе съвсем смазана. Направо в. „Свобода", по подобие на римските проскрипции, печата имената на т.н. „черни души", народни предатели, и ги изброява: Каравелов, Цанков, Славейков, М. Балабанов, Ил. Цанов, Никифоров, Груев, Бендерев, Р. Димитриев, кап.

Вазов, кап. Златарски, кап. Паков и др. Вестникът ги обявява за народни врагове, които трябва винаги да бъдат гонени и преследвани. Особено ожесточение има против Каравелов, П. Р. Славейков, Ив. Славейков за опозиционното списване на „Търновска конституция". Организират се протести от страна на правителството и в провинцията. Не е пощаден и Радославов за опозиционното списване на своя нередовно излизащ вестник „Народна воля", който по-късно е заместен с „Народни права". В броя на в. „Свобода" от 9 септември 1887 г. Зах. Стоянов написва язвителна статия против Радославов, озаглавена „В. Радославов като държавен мъж". *

Изобщо страстите все повече се разгорещяват. Положението никак не отива към смекчаване и успокояване, а напротив, към още по-голямо ожесточение, което в. „Свобода" още повече разпалва.

Първите избори на Стамболов

А в това време първата задача на Стамболовия кабинет бе да произведе законодателни избори за Обикновеното народно събрание и по тоя начин, като добие мнозинство в него, да може да легализира, поне формално, своето положение от политико-парламентарно гледище. Мандатът на IV обикновено народно събрание бе изтекъл, пък и в него не се знаеше дали Стамболов би намерил достатъчна подкрепа, защото някога то бе изцяло с Каравелова, а опозицията му се състоеше от цанковисти и съединисти, еднакво противници на Стамболов. Независимо от това при станалите от три години главоломни събития – Съединението, войната със Сърбия, детронацията на Батенберга, скъсването с Русия, избирането за княз на Фердинанда, бе необходимо и от формално гледище да се консултират избирателите и да се създаде една нова камара.

Фердинанд, непознаващ вътрешните работи в България и начина по който стават изборите у нас, очаквал с безпокойство техния резултат. Сведенията отвън, ревностно изнасяни от западната преса били твърде тревожни: те гласели, че Русия организира изборната борба в България, за да прокара кандидати, които ще поддържат нейната политика против новия княз и неговото правителство; неуспели в това, ще предизвикат вътрешни бунтове, както това бе в началото на годината в Силистра и

* В една бележка, напечатана на френски език в. „Свобода" пише: „Monseigneur Clement est un traitre reconnu, un ennemi de la Bulgarie elle-même, de sa liberté, de sa independance..." Бележката е написана във връзка със слуховете за среща между тях и Радославов и Николаев за образуване на опозиционен блок против Стамболова по случай изборите за ВНС.

Русе, за да оправдае една своя окупация, за да накаже „вероломните" българи, които отказвали да следват нейната политика. Няма съмнение, че много от тия слухове и версии бяха преувеличени, пускани и печатани със сензационна цел: например, че руският агент в Букурещ М. А. Хитрово бил получил един милион рубли от руски азиатски департамент, които да изразходва за изборни агитационни цели в България с цел да се подпомогне русофилската опозиция да спечели изборите. Фердинанд естествено се опасявал, че от това може да последва един блам за правителството, а това ще бъде и един блам за самия него. Той знаел и за мъчнотиите, които бе имал Батенберг с Първото и и Второто народно събрание през 1879-1880 г.

Истината бе, че имаше известно размърдване в опозиционните среди в навечерието на изборите, но твърде предпазливо, нещо обяснимо при режима на терора, който цареше навсякъде. Хората на Каравелова мълчаха. Заместниците на Цанкова заявиха, че при създаденото положение се отказват да вземат участие в изборната борба. По-свободно действуваха поддръжниците на Радославова, но те току-що се отцепили, нямаха нито достатъчна организация, нито поддръжници в масата, тъй като мнозинството от поддръжниците на властта по време на Регентството бяха минали на страната на Стамболова.

Между населението се разнасяха позиви, подписани от емигрантските комитети в Букурещ и Цариград да се гласува за опозиционните кандидати като остро биваха нападани князът и правителството. Изпращани били и по пощата в запечатани пликове, написани или напечатани на тънка хартия, за да не предизвикат подозрение с по-големия обем на пакетите. По всичко изглеждало, че борбата ще се води с ожесточение. Но за Стамболова това било борба за живот и смърт, затова той взел всички мерки за спечелване на изборите. При нашите тогавашни условия това могло сравнително лесно да се удаде на всяка по-безскрупулна власт, а за Стамболова никакви политически скрупули при съществуващите условия не съществували. Изборите се произвеждаха по твърде примитивен и безконтролен начин. Всички избиратели гласуваха за цялата околия на едно място: в околийския център. Изборното бюро се състоеше по избор от самите избиратели при започване на избора, а който вземеше бюрото, той ставаше господар на самия избор, защото нямаше нито избирателни карти и печатни избирателни списъци, с които да се контролира кой гласува, нито застъпници на партиите и на кандидатите, за да се контролират действията на бюрото. Гласуването се отбелязваше от бюрото само по избирателните ръкописни списъци, приготвени от общините, които бяха обикновено в ръцете на правителствени партизани. Това позволяваше на бюрото най-често да пуска в кутиите снопове бюле-

тини с имената на правителствените кандидати, отбелязвайки произволно в избирателните списъци срещу толкова имена, колкото бюлетини са пуснати в урната, защото правителството винаги чрез свои хора се погрижваше отрано, подпомагано от полицията и от правителствени шайки, да вземе изборното място и да вземе изборното бюро в ръцете си и това му осигуряваше спечелването на избора. Полицията и шайките тероризираха систематично избирателите, които гласуваха с изборните листи на опозицията. Гласуването ставаше с открити бюлетини, на разни хартии, с имена написани ръкописно и от това бюрото знаеше кой за кого гласува. Това открито гласуване плашеше по-малодушните избиратели да гласуват за кандидатите на опозицията, защото след това можеха да бъдат обявени за черни души. Всичко това обезпечаваше победата на правителството в изборите, а с това то си обезпечаваше и мнозинство в Камарата. Стамболов бе правил няколко пъти избори, бе станал опитен майстор в тяхното произвеждане и бе сигурен, че и сега ще успее, въпреки усилията на опозицията и наставленията отвън да ѝ се помогне.*

При тия условия се произведоха изборите за народни представители за V обикновено народно събрание на 27 септември 1887 г. Изборите бяха спечелени с грамадно мнозинство от правителствените кандидати. Избрани са 265 души депутати, от които само 20 от опозицията. Победата на Стамболов е пълна. Фердинанд е успокоен. От тая страна няма опасност от никаква изненада. Опозиционни кандидати се избраха съвсем малко и то все второстепенни личности. Цанков бе емигрирал, Каравелов не се кандидатира, Радославов — пропадна. Единствен от бившите министри се избра като опозиционер само Тодор Иванчов от групата на Радославов.

Официозът „Свобода“ тържествува. В броя си от 30 септември 1887 г. (бр. 88) пише на видно място за изборната победа на правителството: в София с голямо мнозинство спечелиха листата, водена от министрите Стамболов и Странски. Също в провинцията: Стамболов избран на 4 места, Стоилов на 5 места, също на няколко места избрани Начович, Тончев, Греков, Д. Петков, Зах. Стоянов и други видни поддръжници на правителството.

---

* Т. Васильов, тогава сам висш чиновник в Министерството на вътрешните работи, в своите спомени пише от мястото, което е заемал: „Станалите на 27 септември 1887 г. избори за V народно събрание се придружиха с изстъпления и кръвопролития, каквито никога до тогава, па и после, не са бивали в България, а вълненията и политическите заговори не престанаха дори и до самото падане на Стамболова.“ Т. Васильов при управлението на Стамболов е бил началник на административно-полицейското отделение в министерството, а от 1891 г. — главен секретар на същото. (Т. Васильов. Живот и спомени. София, 1938 г., стр. 94).

На 3 октомври 1887 г. вестник „Свобода“ пише : „Блестящите резултати, които получи правителството в останалите избори показаха на Турция да разбере, че тя има работа с един народ, който в никакъв случай няма да се откаже от отечеството си, от княза си и който в случай на нужда може да бъде силен и надежден съюзник против общия враг на Балканския полуостров.“.

В броя си от 10 октомври (бр. 91) под надслов „Опозицията в Камарата“ пише: „Партията на Цанкова официално заяви, че не ще вземе участие в изборите, но не удържа на думата си: в Плевен, Враца и др. места взела живо участие в борбата. Тая партия искаше на 7 ноември 1885 г. да предава София на Сърбия, не признаваше Съединението, изгони княза, прави бунтове, а Цанков моли везира за окупация. Произведе смутове в изборите. Такава партия няма право на съществуване. Как сега Ф. Симидов и д-р Цачев (избрани като русофили) ще влязат в Камарата като депутати, като нищо законно не признават в Бългрия?“

След атаката против цанковистите „Свобода“ минава към атака против Каравелов и неговата група. В броя от 14 октомври 1887 г., бр. 92 се иска членовете на Каравеловия кабинет да бъдат дадени под съд за нарушение на чл. 155 от Конституцията, за измяна на Отечеството и на княза, за гдето този кабинет бе „позволил да се обижда и клевети княз Александър публично, особено от цанковистите: Франгя, Миларов и др., гдето бе пуснал слуха за нападение от сръбска страна и бе оставило верните войски от София да се изпратят навън, за да стане преврата...“

„Да се дадат министрите от тоя кабинет под съд, за да се умие петното от българската корона, която оцапаха тия неблагодарни министри. Ако ги оставим ненаказани, ще трябва още от сега да се откажем от България, за да унищожим и правосъдие, и закони, защото утре ще се намерят други министри, които като видят, че им пропада властта, ще продадат своя държавен глава на някоя чужда държава... Няма наказание така строго, което да отговаря на делата на П. Каравелов, Илия Цанов и майор Никифоров.“

Каравелов още от началото става трън в очите на правителството. Неговият орган „Търновска конституция“ е под постоянен тормоз от страна на властта. Спиран е постоянно от нея, а ония, които пишат са преследвани за всяка статия, която напечатат. Най-после преди изборите на 1 септември 1887 г. тълпа от правителствени партизани напада редакцията на Каравеловия вестник и печатницата на Кушлев, където той се печата. Повод за това дава една статия, в която се критикуват известни действия на правителството; в нея били засегнати князът и Стамболов. Тия вандалщини проникнали и в западния печат „са осъдени дори в австрийските вестници, инак твърде благосклонни към режима на Стамболова“.

Митрополит Климент също така е постоянен прицел на обиди и нападки от страна на правителствените вестници. Особено е възбуден официозът от назначаването му за екзархийски наместник. Напада и екзарха за това. „Свобода" пише: „Климент стои в София, а епархията му страда, но правителството ще го застави да замине, за да се отърве столицата от тоя чер калугер, който окаля своето свещено звание с ред предателства и с това унищожи значението на църквата. Екзархът трябваше да разбере това отдавна и да отстрани Климента... Той, който е потънал в предателства, още да се титулува екзархийски наместник! Знае ли Н. Блаженство, че Климент е станал за посмешище и на децата из София ..."

Понеже екзарх Йосиф продължава да държи Климента за свой наместник, официозът постоянно се повръща по тоя въпрос. В броя си от 26 ноември 1887 г. помества статия на френски и български, в която остро напада и Климента, и екзарха, като кани правителството да вземе мерки против първия, ако екзархът продължава да го държи за свой заместник, въпреки всички предупреждения. И двамата църковни епарси са обвинявани в русофилство и в подпомагане на опозицията. Климент е обвиняван, че се среща с Радославов и полк. Николаев с цел да се уговори сътрудничество между всички опозиционни водачи за засилване борбата срещу правителството и за неговото евентуално сваляне.

Но особено е безпощаден официозът спрямо екзарха, против него се пише съвсем невъздържано. В същата статия с подписа на Д. Петков, между другото се пишат следните съвсем недостойни за автора на статията думи: „Йосиф е ретроград, назадничав, обича мракобесие... Когато на 9 август 1886 г. стана превратa и Климент с калимавката, с расото си и с патрахиля, със свещеното си звание стъпи с нечисти крака върху Евангелието и стана председател на едно революционно правителство, екзархът гледаше тая мръсотия и служеше молебен за дълголетието на руския цар, като същевременно хвърля сега клевети против България. Такива са мръсни делата на екзарха и делегата му! Екзархът е обърнал екзархията на вертеп; там спят и се събират днес всички предатели, всички ония, на които руското правителство плаща, за да правят бунтове в България. Сам екзархът с калимавката на глава, без срам и без очи ходи да подканя чужди правителства да окупират нещастна България. Тоя кален човек печата телеграмите си до българското правителство в цариградските вестници, за да предизвика вмешателство на чужда сила. Българското правителство трябва да вземе нужните мерки, за да спаси честта на българската черква от тия мръсни калугери."

Разбира се, не е пощаден и Радославов. По повод насилията, които властта бе извършила при произвеждането на изборите на 27 септември 1887 г., той отправил телеграма до княза, в която между другото се казва:

„Полицията отнема на гражданите най-свещените права и се отнася с българските граждани като с едно диво племе. Моля В. Ц. Височество да се смилите над тия нещастници..." и пр. Телеграмата попада в чуждия печат. Пред част от западното обществено мнение изборите на Стамболов са компрометирани. Чуждите дописници изнасят подробности за начина, по който бе станало „допитването" до народа и как е било избрано това грамадно правителствено мнозинство в кошарата, с което се хвалят Стамболов и неговият официоз. Това дразни княза, който бе дошъл в България с надежда да може да спечели западното обществено мнение на своя страна и с това да улесни своето признаване от Силите и Портата. Но разкритията, които се направиха по изборите, изнесени не само в руските вестници, но и в много вестници и списания на Запад, съвсем не отговаряха на очакванията на Фердинанда. Правителствата на Англия и Австрия поддържаха Стамболова, но това не можеше да се каже за общественото мнение изобщо на Запад.

А това бе защото Стамболов, невъздържано и неразумно още от първия си ден си отвори фронтове на толкова много страни. Този факт не предвещаваше нищо добро за спокойствието и сигурността на правителството и на България. Вътрешно страната продължаваше да кипи, въпреки всички репресивни мерки, които правителството взимаше срещу недоволните елементи и изобщо срещу всяка опозиционна проява. Терорът все повече се засилваше, като в някои места, провеждан от твърде садистични елементи, достигаше до чудовищни прояви, които са възмущавали дори правителствени партизани като Салабашев, който на два пъти след това бе министър на Стамболова.

Само за лице бяха касирани изборите в една-две околии, макар там да бяха избрани правителствени кандидати, като например в Цариброд, където правителствените партизани и шайки, подпомагани от полицията, бяха взели насила избирателните кутии и не бяха позволили на опозицията изобщо да гласува. Но това бяха единични случаи на касирания, правени по демагогски съображения, да се каже, че правителството само осъжда беззаконията на своите съпартизани и органи. Разбира се, всички допълнителни избори, които се произведоха в началото на 1888 г. в околии, където депутатите бяха касирани или пък изборите не бяха станали поради безредици, всички те бяха спечелени от правителството.

Изборите на 27 септември 1887 г. не бяха минали без кръвопролитие. Имаше повече от 25 души убити или тежко ранени в Кутловица, Плевен, Хасково и др. почти изключително из средата на опозицията.

Разбира се, правителството и неговите вестници хвърлят отговорността за станалите безредици върху опозицията и нейните местни водачи, макар почти навсякъде опозиционните кандидати и по-видните опо-

зиционери да са били арестувани през целия изборен ден и не са могли не само да правят скандали, но дори да водят най-легални агитации.

Това не пречи на в. „Свобода“ в броя си от 30 септември 1887 г. (бр. 88) да обвинява селяните в Кутловица, че се били опитали да нападнат правителствените учреждения, включително околийското управление и земеделската каса, да ги разбият, да избият персонала и да ги ограбят. Това принудило полицията да стреля, да убива и наранява. В Плевен също така тълпа селяни, предвождана от Ячо Бръшлянов и П. Друмев била нападнала правителствения дом и казничейството. Някои от множеството се били опитали да вземат пушките на солдатите и тогава офицерите заповядали да се стреля върху тълпата, която след това се разбягала. Същото било станало в Хасково и Горна Оряховица.

Опозицията няма възможност да се защити от нападките и обвиненията и да изнесе истината, защото нейният печат е под заплахата и тормоза на властта. И не само вестниците на Каравелов и Цанков „Търновска конституция“ и „Средец“, но и вестникът на Радославов „Народен приятел“. Не е пощаден и дядо Славейков, че бил изпратил кьопаво възвание против властта в чуждите вестници. („Свобода“ от 30 септември го нарича „старий и обезумелий старче“.)

Но и след изборите страната не се успокои. Напротив, начинът по който бяха проведени, сочеше ясно, че всички легални пътища за борба срещу властта са затворени и оставаха само нелегалните начини за съпротива. Дори да приемем за вярно твърдението на властта, че изстъпленията във време на изборите се дължели изключително на безчинствата на опозиционно настроената тълпа, това е станало, защото полицията и правителствените шайки им бяха пречили да гласуват свободно за предпочитаните от тях кандидати. Впрочем, ако не бяха насилията от страна на властта, никога не би имало изобщо никакви изстъпления по изборите. Напротив, избирателите биха гласували мирно и тихо и биха се разотишли без всякакви инциденти. Но такава процедура носеше изненади и рискове за властта, защото в такива случаи можеше да спечели опозицията. Трудно би се решил Стамболов да разгони със сила една току-що избрана камара по простата причина, че това би било един формален повод за руска намеса. В такъв случай Александър III би изпълнил своята закана, която често, според спомените на граф Ламсдорф е повтарял пред своя външен министър Гирс, щом е ставало дума за България: „Пошлю бригаду“, т. е. ще я окупира. Стамболов не можеше да допусне такава изненада, която би била смъртен удар и за него, и за новия княз. За това не се спря пред никакви мъчнотии и скрупули, за да спечели изборите. И действително ги спечели.

Но това възбуди опозицията и емигрантите, чието число се увеличи твърде много поради безогледните преследвания от страна на властта.

Цариград и Букурещ си оставаха два центъра на емиграцията, от където дълго време се подготвяха бунтове в България или единични комплоти против управляващите и по време на Регентството, и след идването на княз Фердинанд. Българското правителство постоянно е напирало пред турското да премахне емигрантите от Цариград, а особено ония, които били в Одрин, на самата българска граница, но Портата не взимала почти никакви мерки против тях, било поради страха от Русия, която покровителствуваше нашите емигранти, било поради желанието да види България арена на постоянни вътрешни борби и смутове, никога незакрепнала, едно чувство, което тъй често съществува между съседи: всеки е доволен, когато неговият съсед дава признаци на разложение и слабост. Стамболов чрез своя дипломатически агент в Цариград Вълкович постоянно внушаваше на турците, че от размирниците, които биха избухнали в Княжеството ще се възползва Русия, за да се настани добре на Балканите пред самите врати на Цариград, но поне на първо време портенските кръгове продължавали да се отнасят отрицателно или твърде скептично към тия предупреждения и не взимали мерки против емигрантите, па и се бояли да дразнят Русия.

Но на помощ на Стамболова идват самите емигранти. Както това описва в своите „Спомени" Данаил Юруков, който е в числото на емигрантите в Цариград и във връзка с ония, които са в Русия, постепенно настъпва разочарование между едните и другите, с изключение на офицерите, които постъпили на руска военна служба. Те се примирили с положението да бъдат изпратени в далечните провинциални гарнизони на Русия. Тежко остава положението обаче на цивилните емигранти. От една страна, ги измъчва носталгията, от друга — пълната неизвестност, в която живеят. Отчайва ги и поведението на руското правителство, особено след като една делегация на емигрантите в Турско, съставена от С. С. Бобчев, Ив. Ст. Гешов и Д. Юруков посетила Петербург, където се срещнала с отговорни руски държавници, между които и с началника на Азиатския департамент Зиновиев. Там те разбрали, че разрешаването на българския въпрос не е тъй лесно и близко, както си го представяли в емигрантските среди, напротив – преплитат се много противни интереси на Силите, които пречели да се добие известно политическо решение. Зиновиев обещал материална поддръжка за ония емигранти, които не могат да намерят работа. Когато делегацията се завърнала в Цариград, посланикът Нелидов съобщил, че средствата за поддържане на нуждаещите се емигранти са твърде ограничени и той не може да гарантира издръжката на всичките. Със съгласието на Цанков руското посолство предложило някакви полусинекурни, полушпионски длъжности в някои гранични с България турски градове. Но това се видяло и

унизително, и неприятно, а и опасно, ако един ден някои от тези емигранти изпаднат в България.* Тогава значителна част от последните решили да искат съгласието на софийското правителство да се завърнат в своята родина. Това било есента на 1887 г. Преди това някои от емигрантите отправили на 4 август с. г. телеграма до Фердинанда по случай встъпването му на българския престол. Телеграмата, както е напечатана в броя на в. „Свобода" от 12 август 1887 г. гласи: „Честитят на княза избора. Молим Всемогущаго да продължи дните Ви и да благослови старанията Ви за щастливото благоденствие на скъпата ни Родина." От кои емигранти е била подписана тази телеграма вестникът не казва.** На всеки случай тя е подготовка да се иска завръщането на емигрантите. И мнозина направили съответните постъпки за това пред българското агентство в Цариград. За повечето от тях, в това число и Юруков, отговорът от София бил неблагоприятен: мотивите били, че не може да се разреши да се завърнат в България ония емигранти, които бяха подписали махзара до Високата порта и до Силите против режима в София. Малко по-късно обаче софийското правителство променило това си решение и позволило на всички почти, изявили желание да се завърнат, да сторят това, щом пожелаят. През декември 1887 г. една група действително се завърнала. „Свобода" в броя си от 31 декември с. г. (бр. 118) съобщава, че е разрешено на д-р Хаканов и Дим. Стамболов (няма нищо общо с министър-председателя Стамболов, освен презимето) да се завърнат в България и да се установят на местожителство в Пловдив, където те живееха преди това. Те бяха от южнобългарските съединисти, противници на Стамболов. С тях се завърнал и Юруков, а също Ив. Ст. Гешов, а по-късно Вазов, Бобчев, Маджаров. „Свобода", като съобщава това, добавя: „Надяваме се, че тия господа ще разберат добрината, която им прави правителството и ще покажат на дело, че са българи, а не руски мекерета като Цанкова."

Впрочем друг език не можеше да се чака спрямо емигрантите от двамата редактори на официоза Зах. Стоянов и Д. Петков. Те никога не се отказват от този си жаргон, когато атакуват свои политически противници. Напротив, Юруков разказва, че когато се завърнал в Пловдив и се срещнал със Стамболова, за да му благодари за проявената милост, той го посрещнал твърде любезно и снизходително. Фердинанд обаче го приел гордо и високомерно и се разсърдил, гдето Юруков отбягнал да му целуне ръка, слабост и тщеславие, каквото Кобургът има-

* Юруков го класифицира като шпионаж. Спомени, стр. 173.

** Според спомените на Юруков телеграмата била подадена от емигрантите д-р Хаканов и Павлитов.

ше към всички каналии, които му искаха аудиенция. (Юруков. Спомени, стр. 172). *

Юруков обяснява промяната в поведението на правителството спрямо емигрантите с настояванията на английския посланик и на великия везир пред Вълкович България по възможност да прибере своите емигранти от Турция, защото Нелидов постоянно се мотивирал, че положението в България е размирно, защото ако беше спокойно и сигурно, не биха обикаляли стотици български емигранти из съседните държави (Юруков. Спомени, стр. 173). Стамболов разбрал стойността на тия забележки и позволил на всички почти цивилни емигранти да се завърнат. Върнаха се Вазов, Бобчев, Маджаров и стотици други по-незначителни. Останаха: Цанков, зет му Люцканов и К. Величков, както и офицерите-емигранти, които се завърнаха едва след падането на Стамболова. Това решение, както и гласуваната в края на 1888 г. широка амнистия, която той разшири още повече с обясненията в Камарата, бяха разумни мерки, които целяха да успокоят страната. Ако все пак това не стана, то се дължи на факта, че емигрантите бяха продукт на острите отношения между Русия и България, които не се смекчиха, дори за най-кратко време, докато Стамболов бе начело на управлението у нас.

Всъщност, във връзка със събитията около 9 август 1886 г., цивилните емигранти не бяха извършили никакви престъпления, за да бъдат държани за съдебно отговорни от българската власт; те просто избягали, наплашени от терора, който органите на Радославовата полиция и неотговорни шайки вършеха спрямо всички обвинени или заподозрени в русофилство.

Дадената амнистия подбуди нова група емигранти да поискат да се върнат в своята страна. Майката на Вазов тогава именно се срещнала в София лично със Стамболова, който я уверил, че синът ѝ може безпрепятствено да се завърне в България и че няма да бъде обезпокояван от никого, щом не се занимава с активна политика. След това Вазов се завръща в София като донесъл със себе си написания при емигрантството си в Одеса патриотичен роман „Под игото", свързан с трагичните за българския

* Така опозиционните вестници разказваха, че през януари 1896 г., когато депутатите, главно от мнозинството отишли групово в Двореца да благодарят, за гдето Кобургският принц „ощастливил" България като се съгласил да се миропомаже неговият син в православието, наложил при ръкуването на всички народни представители да му целунат ръка. В това число бил и народният поет Ив. Вазов. Съвременници разказват, че отначало Вазов се поколебал, но острият поглед на високомерния Бурбон го заставил да последва примера на другите си колеги от Събранието и да сложи целувка на ръката на носителя на синята кръв. Опозиционните шефове Каравелов, Радословов, Пешев и др. не били на церемонията и избегнали това унижение. *(в. „Свобода", 28 януари 1896 г.)*

народ събития от паметната 1876 г., който роман започна да се печата в Сборника за народни умотворения на Министерството на народното просвещение, редактиран от проф. д-р Ив. Шишманов. След Вазова се завърнаха М. Маджаров и С. Є. Бобчев, които се установиха в Пловдив, защото правителството им бе забранило да живеят в София. Изключение бе направено само за Вазова, който можеше да се настани в столицата. Маджаров и Бобчев се заеха с адвокатска и литературна работа. Последователно започнаха издаването на списанията „Юридически преглед" и „Българска сбирка", които, след като Маджаров стана министър в кабинета на Стоилова през 1884 г., дълги години бяха редактирани и издавани от Бобчев. Върнаха се и други емигранти. Не се върнаха, както казахме, от цивилните К. Величков, Др. Цанков и Ал. Люцканов, макар че по тълкуването, което се даваше на закона за амнистията от 1888 г. те можеха да се завърнат, без да бъдат обезпокоявани, но сами не пожелаха това и не направиха никакви постъпки. Не се завърнаха и замесените в преврата офицери, защото бяха изключени от обсега на амнистията. *

Според Юруков Цанков се показа непримирим, защото живял с надеждата, че Русия скоро ще се наложи на българските работи и че той сам ще поеме управлението (Юруков. Спомени, стр 161).

Чети и бунтове в България

Още в края на м. декември 1887 г. голяма част от политическите емигранти, които бяха в Турско се завърнаха в България. Някои по-непримирими и по-крайни останаха в Одрин. При тях пристигна освободеният след първото му залавяне и осъждане на смърт, чиято присъда не е била изпълнена като издадена срещу руски поданик, капитан Набоков. Там той формира из средата на емигрантите и от други авантюристични елементи нова чета от около 50 души между които, според твърденията на българското правителство, 37 души платени черногорски харамии. На 23 декември с. г. тя е била стоварена по море при с. Кюприя, до турско-българската граница. Разчитала е на подкрепата на населението и на неговите русофилски чувства, както и на разбунтуването на някои гарнизо-

* Завърналите се емигранти живееха с чувството на страх и подтисничество през цялото време, докато управляваше Стамболов. Официозът „Свобода" често дори без всякакви причини ги ругаеше и нападаше с жлъчен език. Петков като редактор не пропускаше случая да ухапе някои от емигрантите. Особено Бобчева и Маджарова; по-малко Вазова. Толкова често се срещаха злобни и жлъчни закачки по техен адрес, макар самите завърнали се емигранти да не даваха никакъв повод за това. Не взеха никакво участие и в борбата против Стамболова през последните две години на неговата власт.

ни. Но всичко това излизат само предположения, които не се потвърждават. Населението, изплашено от властта, остава пасивно. Офицерството е отдавна прочистено от подозрителните елементи и войската не се бунтува. Напротив, полицията събира население на потери, които използва за преследване на четата. Цялата акция завършва нещастно за нея. Набоков е убит в сражение или нарочно е бил убит, след като е бил заловен, за да не става нужда да се съди и предава на руското правителство. Четата е разпръсната, като част от четниците избягали в Турция, други се пръснали из околността, някои са ранени и заловени, има и убити. Това бе последният опит да се вдигне бунт с помощта на войската и народа. След това настава ерата на комплотите против Фердинанда и Стамболова. А в Стара Загора опитът за бунт е бил предотвратен преди да може да се развие. Бил е организиран от един чужденец, Фелек. Военнополевият съд, който съди заловените, наложи строга присъда: Фелек бе осъден на смърт, а мнозина на затвор, и то само по едно подозрение. Във връзка с това се засилва извънредно много тероръ в целия Старозагорски край. Салабашев, който не може да бъде заподозрян в пристрастие в полза на подгонените, го описва твърде драматично: маса свят, за да не бъде задържан по подозрение и изтезаван в участъците, се разбягва из околността и не смее да се прибере в своите домове, при своите семейства.

Наред с това идват и външните мъчнотии. Портата не само отказва да признае законността на избора на Фердинанда и няколко пъти великият везир отправя телеграми до Стамболова да покани или дори да застави новоизбрания княз да напусне България.

Разбира се, тия телеграми нямаха никакъв ефект, защото в София знаеха, че Силите не са единодушни по тоя въпрос и поради това никоя от тях, респ. Русия или Турция не ще се реши да действува със сила, без каквато никой не би могъл да застави Фердинанда да се махне от България. Впрочем Турция действаше неискрено: под давление на Русия правеше някои постъпки в София против Фердинанда, без да мисли някога да действува по тоя път.

Но вътрешното положение на страната бе такова, че сътресенията бяха неизбежни, обаче без да са в състояние да се направи вътрешен преврат и се свалят Фердинанд и Стамболовото правителство. То във вътрешното си управление продължи политиката на Радославова, макар порано за тежкото вътрешно положение, за произволите и насилията, които ставаха през 1886-1887 г. Стамболов и неговите привърженици да обвиняваха Радославова и Николаева. Стамболов не се стесни да хвърли тези обвинения против тях в самото Велико народно събрание в края на м. юни 1887 г., когато наложи оставката на Радославовия кабинет. А в действителност и сам Стамболов като министър-председател и минис-

тър на вътрешните работи при Фердинанда продължи същия начин на управление. Докато Радославов беше министър, Стамболов сам се оплакваше от неговия режим, заявявайки, че сам е безсилен да се бори със своя всемогъщ министър за неговите произволи, изказвайки опасението, че той сам могъл да се намери, по заповед на Радославова, между затворниците в Черната джамия. Разбира се, това беше пресилено, но то издаваше желанието у Стамболова да стовари отговорността за терора и насилията при Регентството върху Радославова и Николаева. Не е вярно, че ако желаеха, регентите не можеха да ограничат терора, но те не желаеха това, може би бяха подплашени от събитията, служейки си с Радославова като удобно в ръцете им оръдие. И когато Стамболов станал единствено господар на положението, когато нямаше Радославова и Николаева, терорът и насилието продължиха с нестихваща сила. Както ще видим, те предизвикаха на няколко пъти отцепване на депутати от правителственото мнозинство като засилваха кадрите на опозицията, макар да бяха избрани като кандидати на правителството в изборите на 27 септември 1887 г. Така постъпиха Мантов, окръжен управител в Русе през време на Регентството, който се присъедини към малката група на Радославовистите и Трайко Китанчев, избран по-късно в Горна Оряховица като правителствен кандидат, който още по-късно се ориентира към приятелите на Каравелова. Особено силно е въздействувал върху част от правителствените депутати Китанчев със своята смелост да се бори против диктатора, който не прощаваше на ония, които биха се осмелили да отидат против него. Въпреки това около Китанчев се образува значителна опозиционна група, към която се причислява и моят баща Петър Генов, избран за народен представител от Провадийска околия. Това отцепничество му струва по-късно твърде скъпо; преследван, той бе съвсем разорен *(в. „Свобода", 12 юни и 2 юли 1888 г.)*.

Първата законодателна дейност на V Обикновено народно събрание

Но през есента на 1887 г. мнозинството на Стамболова е още компактно. Опозицията е малобройна, неорганизирана, стресната от терора, без водачи. На 15 октомври 1887 г. е открита новоизбраната Камара. Откриването става лично от Фердинанда при твърде пищен церемониал, който се спазваше винаги, докато продължи неговото тъй нещастно за България царуване. В тронната реч, която Фердинанд с мъка и с лошо произношение прочел на български език, между другото се казва: „След събитията, които Отечеството ни преживя, честит се считам, че мога да поздравя в столицата си представителите на моя народ, които са натова-

рени с тежката, но приятна обязаност да работят съвместно с правителството ми за благото и величието на България и за нареждането на държавните ни работи.

Избран единодушно от българския народ за княз на България, аз счетох за свещен свой дълг да дойда час по-скоро в моето ново отечество и да поема браздите на управлението.

Редът, тишината и общата безопасност се напълно възстановиха и аз с голяма радост забелязвам, че моят любезен народ се е предал на своите лични занятия, от които много зависи неговото морално и материално повдигане и укрепяването на симпатиите към България, както от страна на Негово императорско величество султанът, така и от страна на Великите сили."

На 22 октомври с. г. е връчен на княза отговорът на тронното слово. Той е, както винаги, перефразировка на самото слово. При връчване на отговора Фердинанд, в отговор на приветствието на председателя на Събранието Д. Тончев, казва: „Аз съм признателен на моя народ за тия негови чувства към мен, защото съм уверен, че там, гдето тесни връзки свързват господаря с народа, там владее мир и ред, там има напредък, сила и величие. Аз нямам други грижи, аз нямам други идеали освен напредъка и величието на моето отечество България." *(в. „Свобода", 24 октомври 1887 г., бр. 95).*

Доколко има искреност в тия думи оставаше да отговорят бъдещите събития. Но, като се проследят тия бъдещи събития, на които ние от поколението, което си отхожда, бяхме лични свидетели, остава безспорен факт, че Фердинанд през цялото си царуване не прояви такива искрени и топли чувства към България и към нейния народ, за каквито говори пред народните представители при първия контакт, който той има с тях при поднасяне отговора на първото тронно слово, с което той иногюрира своята политическа дейност в нашата тъй много страдала страна. Истината е, че той никога не установи по-тесни и по-сърдечни връзки с народа, с неговите държавници и общественици, с неговата интелигенция и се отнасяше с нескривана надменност и дори презрение към всички българи, които в края на краищата бяха за него само каналии. Неговите грижи за напредъка и величието на България бяха престорени и неискрени. Ако би желал, той би могъл да създаде по-нормални и по-почтени отношения и да направи България по-щастлива и по-цветуща, но той го нежела и не го направи, следвайки своя път на гордост, на тщеславие и на омраза към всичко българско. Тези няколко думи, казани съвсем наслуки ще се потвърдят, вярваме, от изложението, което правим на вътрешната и външната политика на неговото царуване. Онова, което Батенберг вършеше от лекомислие и наивност, Фердинанд го вършеше обмислено и преднамерено и заради това неговата отговорност пред историята е много

по-голяма от тая на неговия предшественик, па и злините, които Кобургският принц причини на България, бяха много по-големи от онова, което ни стори Батенбергският принц например с Пълномощията.

Заседанията на първата сесия на V Обикновено народно събрание вървят твърде вяло. Ни една творческа инициатива. Всички мерки, които се взимат, имат за цел охраната на властта. Най-важният закон, освен бюджета, е Законът за печата. Има естествено за цел да ограничи последния в неговите политически прояви. За това по-правилно би било да се нарече Закон за ограничение на печата. Интересно е, че формално тоя ограничителен закон се внася от министъра на правосъдието д-р К. Стоилов и от него се защищава с реч в Камарата. Разбира се, че тая реч е твърде йезуитска: тя говори, че законът имал за цел да не ограничи свободата на печата, а напротив, да я обезпечи. Ето една малка част от разсъжденията, които министърът прави пред народните представители, за да ги убеди да гласуват неговия законопроект. Между другото той казва: „Всичката борба, която е ставала в Европа за свободата на печата се е ръководила от тая благородна мисъл, че там, гдето се сблъскат идеите, или гдето се щракат тия идеи, там изпъква истината. И нашето желание, желанието на тия, които са правили Конституцията е било, щото в България да има повече свобода на сблъскване на идеите, на критиките, на осветленията в истината и на тая свобода никакви граници не се полагат с тоя закон. Колкото вестници и които искат могат да издават, стига те да са с цел да помагат на напредъка на народа. Но за жалост досега печатът е бил само едно средство да се хвърля кал в лицето на хората, той е средство, което в голям размер е отговорно за превратa в България. (Гласове „Вярно!"). По тия съображения Министерският съвет предложи на Събранието тоя закон, който носи моя подпис." (Продължителни ръкопляскания).

Последиците от закона бяха обратните: вместо засилване щракането на идеите, за които говори Стоилов, дойде се до подтискането на всяка свободна мисъл. Малко след влизане на закона в сила бяха заставени да спрат двата сериозни опозиционни вестника „Търновска конституция" на Каравелова и „Светлина" на групата на Цанкова.

Редакторът на „Търновска конституция" Ив. Славейков бе арестуван през 1888 г., след това интерниран и екстерниран. Остана да излиза след 1888 г. като сянка само органът на Радославистите „Народни права", публикуван нередовно, списван без особен дух, тормозен от властта. Оставаше само официозът „Свобода", който чрез твърде невъздържаните пера на Зах. Стоянов и Дим. Петков нападаше безогледно всички действителни и мними противници на правителството. Едва в последната година на Стамболовото управление се засили опозиционният печат с изда-

ването на повече опозиционни вестници: в София „Свободно слово“, в Пазарджик „Прогрес“, в Пловдив „Борба“, във Видин „Народен глас“, в Шумен „Защита“, във Варна „Черно море“ и др., срещу които правителството на Стамболова създаваше свои вестници, но твърде бледи и без идейно съдържание.

Като се говори за Стоиловия закон за печата от 1887 г., трябва да се отбележи следният куриозен факт: тоя закон бе основата, на която ставаше бруталното преследване на опозиционния печат през цялото управление на Стамболова, особено в първите две години, когато Стоилов бе министър на правосъдието. Когато падна Стамболов през 1894 г., при кабинета на Стоилова, направи се законодателно предложение да бъде съден Стамболовия кабинет между другото и за създаването на тоя закон, който очевидно бе антиконституционен, понеже махаше гарантираната от конституцията свобода на печата. Но в случая отговорността не беше само на Стамболова, а на целия му кабинет, по-специално на Стоилова, който като министър на правосъдието при Стамболова бе изработил законопроекта и го бе прекарал през Камарата. И дойдохме до парадокса при кабинета на Стоилов да се съди от държавен съд сам Стоилов за отговорността по казания закон от 1887 г. И естествено никакъв процес не се повдигна.

В края на тая година, въпреки противните уверения в тронното слово и в министерските изявления в Камарата, положението в страната никак не бе спокойно. Това изтъква виенският „Нойе фрайе Пресе“, който не може да бъде заподозрян в неразположение към Фердинанд и към правителството на Стамболова. В броя си от 10 декември вестникът пише: „От онова, което се научаваме от депешите, които идват от България, положението там все още не е спокойно. Наистина правителството има вече някои успехи, но те са всъщност незначителни. Преди всичко успя да сплаши съпротивата на твърдоглавия митрополит Климент, махна го от София и с това отдалечи оттам най-големия враг на българската независимост; също така правителството надви над опозицията с енергията на Стамболова, особено по дебатите за окръжните съвети; писмено повече от 100 души депутати се задължиха да гласуват против правителството, а в Събранието се отказаха от своята позиция и гласуваха за проекта на правителството. Опитът, който направи д-р Цачев като водач на русофилската опозиция да организира депутатите против правителството пропадна, пропадна и опитът на Мантова да разцепи мнозинството и той също не успя... Говори се да се даде кабинетът Каравелов под съд — но това би било политическа глупост, защото само ще раздразни още повече страстите и ще има пак насилствени избухвания. Емигрантите това и чакат, те ще използват осъждането на

Каравелов, за да засилят още повече своите акции против правителството вътре в страната и вън от нея. Изглежда Стамболов разбира добре всичко това и не внесе предложението за съдене на Каравелова в Камарата, въпреки заканите на официоза да се стори това непременно и въпреки настояванията на някои от по-крайните депутати. Изобщо положението не е добро: князът не е признат, консулите на чуждите държави не поддържат нормални отношения с правителството, а някои сили отказват всякаква законна основа на Народното събрание. Международно България виси на въздуха. Положението на Източва Румелия е още по-несигурно." – завършва виенският лист.

Действително по законопроекта за окръжните съвети, внесен в Камарата от Стамболова, се срещна силна опозиция в средата на правителствените депутати, но това се дължеше не на недоволство от политиката на кабинета, а на недоволство от накърнени лични и локални интереси, което малобройната опозиция поиска да използува като средство за създаване затруднения на правителството и по възможност да предизвика един блок при гласуване на законопроекта. И действително, около 120 души депутати подписаха една декларация, с която се обявиха против известни постановления в законопроекта. Но Стамболов успя да наложи дисциплина сред мнозинството и надеждите на опозицията пропаднаха. Впрочем той имаше на разположение силно средство да плаши депутатите и да ги държи в покорност с внезапното разтурване на Народното събрание и произвеждането на нови избори. Той наистина никога не прибягна до това средство, защото не почувства нужда. Но тая заплаха тегнеше върху депутатите и именно тя смиряваше тяхното упорство или съпротива, защото знаеха, че полицията е господар при произвеждането на изборите и те няма да бъдат преизбрани, щом Стамболов не им постави официално кандидатурите. Това не смущаваше правителството, но смущаваше го поведението на Русия и постоянните опасности от опити за бунтове и размирици, както от възможните покушения, за каквито се е говорило вече в емигрантските среди.

Във вътрешното управление Стамболов остава пълен господар на положението. Налага на Фердинанда лично да закрие сесията на Събранието на 17 декември, и то пак при пищен церемониал. В своята реч князът благодари на депутатите за положените грижи и усилия при законодателстването като подчертава, че „България знае да уважава своите задължения и да пази своите права".

На 24 декември Фердинанд отправя особен рескрипт до Стамболова, в който казва: „Бих нарушил един сърдечен дълг, ако не кажа и Вам, драги ми Стамболов, колко съм признателен на моите министри за такта, умението и предаността, която показаха в продължение на изтеклата сесия.

Съвпадението на идеите и чувствата между княза и правителството, от което изтеклите месеци от стъпването ми на престола дадоха един много рядък пример, ни даде възможност да надвием сериозните мъчнотии и ни прави силни и самоуверени, за да очакваме бъдещите случайности.

С патриотизма си Министерството може да улесни моята задача. В името на българското отечество, князът му благодари."

Фердинанд в първите месеци на своето князуване чувства своята слабост и несигурност и се държи с всички сили все по-тясно до Стамболова. Друг изход за него няма. Но неговият министър чувства тая слабост на немския принц и засилва още повече своето влияние в управлението като единствен и безспорен господар в съдбините на страната. Така настъпва новата 1888 г.

През новата 1888 година

Новата 1888 г. бе посрещната в София тържествено с първия дворцов бал на Фердинанда. Но същевременно и с известен смут пред неизвестното бъдеще, което чакаше България. Официозът „Свобода" в броя си от 6 януари 1888 г. признава, че новата година заварва България все още в едно неопределено положение. „Наистина, пише вестникът, предсказанията на песимистите, които предричаха, че княжеството няма да намери нов княз и че не е изключено България да бъде окупирана не се сбъднаха. Всъщност нов княз се намери, макар и непризнат от Силите и от Портата, а окупацията, за която тъй много се говореше през цялата 1887 г., не стана. Но това още не значеше, че тя е окончателно избегната. Доказателство току-що унищожената чета на Набоков. Няма ли да последват нови чети и да се правят опити за бунтове?"

И „Свобода" в същия брой пише уводна статия по тоя въпрос под заглавие: „Encore deux mots sur l'affaire de Bourgas" .* Вестникът поддържа, че както случаят с четата на Набоков и Боянов, така и всички други опити за бунтове и изпращане на чети, са дело на руските славянски комитети, които от своя страна са органи на руското правителство, което продължава да търси претекст за вмешателство в България. В Набоков са намерени документи, които установявали, че във всички бунтове има пръст руското правителство. Така преди да се изпрати четата на Набоков за България, нейните организатори са се били събирали на заседания в руския метох в Галата (Цариград), на които заседания присъствувал и Цанков, а руските консулски власти издали на Набокова паспорт под

* Две думи още по Бургаската работа

чуждо име – Еврейнов. Разбира се, всички разноски по организирането, екипирането и изпращането на четата са плащани от руските власти. „Русите, пише вестникът, се домогват да присвоят България и делата на руското правителство ни карат да бъдем жестоки към него..."

Но наред със заканите се чувства в статията и боязън от изненади...

Инак правителството е стегнало и държи здраво в ръцете си цялата власт. В станалите на 3 януари 1888 г. допълнителни избори, правителствените листи са спечелили навсякъде. Впрочем опозицията не се реши да постави свои кандидати, толкова теророът е бил остър. Само Радославов се бе решил да опита своето щастие в своя роден Ловеч, но правителството, допускайки, че той може да бъде избран, не позволило да стане самият избор и в тия действия на правителството се чете едно детинско винатяване: да не се допусне никакъв опозиционер в Камарата. Всъщност избирането на Радославова и някои други опозиционери в допълнителните избори не би намалило силата на Стамболова в Народното събрание, защото неговото болшинство, както видяхме, беше огромно, но той никога не се издигна достатъчно високо като по-голям държавник, особено спрямо възможното опозиционно настроение в страната. Може би се боеше, че Радославов би застанал начело на една легална опозиция, която би застрашила господството на самия Стамболов режим. Това наистина можеше да се допусне, защото факт е, че през 1888 г. немалък брой депутати, избрани като правителствени кандидати, преминаха на страната на опозицията.

Изглежда, че колкото повече се затвърдяваше на власт, Стамболов се увличаше и насаждаше своята по-пълна диктатура. В това си вече съвсем неразумно увлечение той отива дотам, че се стреми да премахне всякаква опозиция срещу своя режим. Поддръжниците на Цанкова и Каравелова бяха обявени за нелегална опозиция и партиите и партийните им органи бяха забранени. Ако някои техни хора се избираха за народни представители, те правеха повече пасивна опозиция, като частни лица, а не като членове на една опозиционна парламентарна група. Радославов, както казахме, образуваше единствената легална опозиционна група, но сам не бе депутат. Все пак имаше една малка група депутати, членове на Радославовата либерална партия, водени от Тодор Иванчов и Д. В. Мантов, но тя едва броеше няколко души, колкото бе числото на т. н. русофилска опозиция, начело на която бе застанал д-р Минчо Цачев. Изобщо цялата опозиция от начало броеше едва 20-30 депутата от общото им число около 300. Около Стоилов и Начович имаше също малка група, техни лични приятели, избрани с правителствени листи, с които бяха избрани и двамата казани министри на Стамболовия кабинет. Това бяха главно някакви остатъци от консерваторска партия.

Стамболов се опасяваше, че съществуването на по-силна опозиция можеше да повлияе на някои неустановени депутати от мнозинството и да ги обърне от поддръжници на правителството в негови противници, предположение, което се оказа вярно, защото, както ще видим по-късно, в края на 1888 г., след оставката на Стоилов и Начович, опозицията достигна над 80 души, без разбира се да достигне дотам, че да застраши положението на кабинета в самата Камара в този момент. Но какво би станало, ако числото на отделните опозиционни групи нарастваше? А князът би ли останал докрай верен на своя пръв министър, подчинен на неговата диктатура, която политически го обезличаваше, когато като владетел той имаше тъй широки прерогативи според Конституцията? Нямаше ли сам Фердинанд да търси и дори да насърчи формирането на някаква опозиционна сила, на която един ден сам да се облегне и да смени режима на диктатора?

Стамболов и опозицията. Процесът против майор Попов

Тези въпроси не можеха отвреме навреме да не възбуждат Стамболова, особено когато съзираше появата на опозиционни тенденции сред някои групи на правителственото мнозинство в самото Народно събрание. Боеше се поради това твърде много от влизането на Радославов в Камарата, а евентуално и на полк. Николаев, героя на Съединението, за да не би те да засилят и групират опозицията като отцепят и част от самото правителствено мнозинство.

Но Николаев предпочете все още да остане във връзка с армията и не излезе в запаса, а Радославов не можа да се избере за депутат в допълнителните избори на 3 януари 1888 г.

Не бе съвсем спокойно и сигурно положението във войската. Особено то наново стана подозрително за Стамболов с опозиционното поведение на майор Хр. Г. Попов, героят на Гургулят, който бе в момента началник на I Софийска дивизия, а той продължаваше да поддържа тесни връзки с Радославов и Николаев, а особено защото бе станал близък на Фердинанда, както бе близък и на Батенберг. Но Стамболов като министър-председател и Муткуров като министър на войната не се решаваха дълго време да уволнят Попова или да го преместят в провинцията и по този начин да му отнемат командването на Софийската дивизия, защото неговото име бе широкоизвестно сред офицерството, поради ролята, която бе изиграл в Сръбско-българската война, особено с разбиването на сърбите при Гургулят и с осуетяване на похода им през Брезник и Владая да наближат София, както и от съдействието, което бе оказал на

контрапреврата през 1886 г. при свалянето на Батенберга. Имаше твърде много приятели и почитатели между офицерството, че всякакво внезапно посягане върху него можеше да предизвика вълнение във офицерството.

И Стамболов, и Муткуров бяха принудени да го търпят до началото на 1888 г., но когато по това време опозиционното настроение се засили, като същевременно Стамболов подозираше, разбира се не без основание, че зад това настроение се крие ръката на Двореца, внезапно майор Попов бе арестуван, уволнен и даден под съд по обвинение не политическо, а вулгарно — в присвояване държавни пари и за фалшифициране на официални документи в качеството му на началник на столичната войска. Вдигна се шумен процес, който държа в напрежение Стамболова и неговите политически противници през цялата 1888 г., още повече, че опозицията, особено радославистите, чрез своя вестник „Народни права" взеха защитата на Попова, поддържайки, че цялото обвинение е правителствен шантаж, насочен да дискредитира един неприятен на властта висш офицер. Но за това по-нататък.

В статия, напечатана на френски език във вестник „Свобода" под заглавие „L'Opinion des Bulgares" от 1 януари 1888 г. се разглеждат слуховете, които циркулират и в България, и в чужбина за възможното решение на Великите сили да наложат отстраняването на Фердинанда от България и естествено да сменят режима на Стамболова. Това е впрочем неизменно становище на руската дипломация, която не преставаше да го поддържа пред европейските кабинети. Вестникът се успокоява с мисълта, че не е вероятно Силите да се съгласят за изгонването на Фердинанд. Но дори и да се постигне такова съгласие, което е тъй малко вероятно, българският народ няма в никой случай да се съгласи с подобно решение. Но силите знаят, продължава официозът, целите на Русия — да завладее България и да я направи като други финландска губерния. Напротив, ние вярваме, че Силите ще дадат на Русия да разбере, че няма работа в България и че новоизбраният княз е княз на България.

Разбира се, в София знаеха настроението у някои от Великите сили и на тях се надържаха. Така в януарската книжка на 1888 г. на унгарското официозно списание, излизащо на френски език в Будапеща „Revue de l'Orient", се пишеше: „Великите сили няма защо да се занимават с българския въпрос. Българското княжество не безпокои никого, напротив, то е елемент на тишина и цивилизация и дава вид на държава съвсем спокойна. Наистина, князът е непризнат, това е печално, но по-печално би било, ако България падне в анархия, това би било един пожар, който би обхванал и Македония..."

Това бе и официалното гледище на австро-унгарската дипломация. Същото становище почти без изключения поддържаше и английският

печат, както и италианският. Те насърчаваха опозицията на Стамболова против Русия, въпреки някои предупреждения, каквито отправяха към България някои германски вестници под силното влияние от политиката на Бисмарка, който държеше в него момент за добрите германо-руски отношения. Но винаги върху политиката на Бисмарка падаше силно подозрение в неискреност. По-късните документи установиха, че едно е поддържал във Виена, друго — в Петербург — тая постоянна двойствена игра, която характеризираше неговата политика.

Вестник „Свобода" от 20 януари 1888 г., бр. 88 продължава да се заяжда с русите, което става основна линия на неговото поведение не само докато траеше режимът на Стамболова, но и дълго време след това. Между другото официозът пише: „ Руският печат съобщава дивотии за България, особено в своите вестници, които излизат на запад, като „Експрес д'Ориен", „Кореспонданс дьо л'Ест", „Норд" и др. Те поддържат, че четата на Набоков и цялата бургаска истерия била съчинена и устроена от българското правителство, за да разбие устроената от него чета и след това да се хвали, че било силно. Дивотия!"

И като последица от това настъпва още по-силно охлаждане и изостряне в руско-българските отношения, което предизвика редица твърде печални събития, отразили се така тежко върху вътрешния живот на България.

Макар сред зима, новият княз, придружен от някои от своите министри, предприема пътувания из страната. През януари 1888 г. той пристига в Пловдив, откъдето започва своята обиколка из Южна България. Властта взима всички мерки да направи посрещането му колкото се може по-пищно и по-тържествено. Официозът, по-специално в броевете си от 23 и 27 януари дава на френски език статии и съобщения за тия тържествени срещи, за произнесените речи, за въодушевлението, с което народът посреща и изпраща своя нов владетел. Да се убеди общественото мнение, главно в чужбина, в безспорните симпатии на българите към своя княз и, ако е възможно, да се приготви и търси неговото признаване от Европа и Портата. Разбира се, за дипломацията това имаше малко значение, защото тя се ръководеше не от тия съображения, а от респективните интереси на Силите. Признаването можеше да се даде, само ако Силите биха били единодушни. Към това ги задължаваше Берлинския договор; това диктуваха и техните интереси: да не изострят още повече своите взаимни отношения по повод на българския въпрос. Но освен Русия, всички други държави държаха свои агенти в София и по необходимост се сношаваха с правителството, респ. с министъра на външните работи, отбягвайки обаче лични срещи, особено от официален характер, с княза. Все пак (според спомените на П. Пешев) на 14 февруари 1888 г.

по случай рождения ден на Фердинанда, някои от агентите са посетили Двореца. Това не е имало характера на признаване на Фердинанда, защото от Великите сили това е сторил само австро-унгарския агент; другите се въздържали. Но дали това е точно така е съмнително, защото официозът „Свобода" от 17 февруари 1888 г., бр. 126, който дава много обширни сведения по дворцовите тържества по тоя случай, както и разменените речи между Фердинанд и Стамболова, не говори нищо за присъствието на някои от чуждите агенти в Двореца, което ако бе вярно, вестникът не би пропуснал да отбележи. Напротив, той предава една статия на английското списание „The National Reviews" в която се подчертава, че и австрийският агент държи поведение като агентите на други сили, които се сношават не с княза, а само с министрите, и то по служебни дела, един вид признаване de facto *.

На 21 февруари 1888 г. се произвеждат избори за окръжни съветници, всички спечелени от правителството, „дори", добавя гордо в. „Свобода", „правителството спечели тия избори във Враца и Плевен". Враца и Плевен бяха познати като крепости на русофилската опозиция.

В началото на 1888 г. започна да излиза вестникът на Радославовата фракция „Народни права". След неколкомесечно прекъсване подновява излизането си и в. „Търновска конституция", орган на Каравеловата фракция, редактиран от Ив. Славейков. Вестникът бе спрял след събитията в Русенския бунт през февруари 1887 г. След това подновен, но пак спрян след бандитското нападение на неговата печатница на 1 септември 1887 г. Но цанковистите не подновиха своите вестници „Средец" или „Светлина". Консерваторите, които участвуват в кабинета на Стамболова, също бяха преустановили почти веднага след събитията около 9 август 1886 г. издаването на своя вестник „Отечество". Излизат и някои провинциални вестници, от които забележителни са „Пловдив", излизащ в Пловдив и „Славяни" в Русе, в списването на които взимаше дейно участие Зах. Стоянов. В София излиза с прекъсване в. „La Bulgarie", който се списва от среди близки около Двореца. Изобщо печатът, стесняван от режима на диктатурата е твърде обеднял, много по-беден отколкото в първите години след Освобождението, когато, особено в Пловдив, излизаха четири сериозни вестника: „Марица", „Народний глас", „Съединение", „Южна България", списвани от първите наши писатели и журналисти, а в София — „Целокупна България", после „Търновска конституция", „Независимост", „Български глас",

* Това твърди и Салабашев, министър в кабинета на Стамболов: „Представителите на чуждите държави се сношаваха официално с министрите, а с княза — не. Дори германският представител Вагенхайм отказал да стане председател на Юнион клуб, за да не се срещне с княза. (Салабашев. Спомени, стр. 86)

„Средец", „Светлина", „Отечество" и др. Това бе нагледно доказателство как свободата дава възможност за широко развитие на печата и как тиранията режим задушава печата и свободната мисъл. Дори „Народни права" излиза съвсем нередовно, а „Търновска конституция" спира през същата 1888 г., след като редакторът ѝ Ив. Славейков бе арестуван. След това настъпват най-тежките дни на Стамболовата диктатура и това продължава, както ще видим, до последната година преди падането на диктатора.

След като органът на Каравеловата фракция „Търновска конституция" поднови излизането си през м. февруари 1888 г., пак под редакцията на Ив. Славейков, официозът „Свобода" не пропуска в нито един брой да не се занимава било с тоя опозиционен лист и с неговия редактор, било с личността на двамата свои главни противници от тая фракция: Петко Каравелов и Петко Р. Славейков. За всяка по-критична статия по адрес на правителството, публикувана в „Търновска конституция" държи се отговорен редакторът Ив. Славейков. Но в два-три месеца против него се завеждат толкова много дела, че той вместо да списва своя вестник е заставен да виси всеки ден пред вратите на Софийския окръжен съд, за да бъде съден по „либералния" Закон за печата на Стоилова. Обвиненията са най-разнообразни, но главните са обида или клевета на държавния глава, на Министерския съвет или на отделни министри. Всяка критика на правителствената политика или на делата на някои от министрите се квалифицира като обида или клевета и прокурорът веднага готви обвинителен акт и подвежда под отговорност визираното лице. Според Закона за печата в много случаи е премахната системата на съдебните заседатели по делата за печата, а и там, където някои дела се гледат с такива заседатели, те са обикновено хора на правителството. Остават само т. н. коронни съдии, чиновници на правителството, които предварително са подготвени за присъдите, които ще трябва да издават против редакторите и писачите на опозиционните вестници. Щом някои от съдиите откажат да вървят по гайдата на правителството, съдбата им е решена: уволнение в интереса на службата, по-точно в интереса на Партията. Така пострадаха мнозина, така пострада и Алеко Константинов като член на Софийския апелативен съд, защото отказа да осъди редактора на опозиционния вестник „Народни права".

Още в първия си брой, след като поднови издаването си през м. февруари 1888 г., в. „Търновска конституция" си позволи да напомни, в годишнината на разстреляните по Русенския бунт офицери, че между другото в това число са били и двама отлични герои, за чиито заслуги вестникът щял да говори после. Очевидно това са Олимпий Панов и А. Узунов, известни като герои от Сръбско-българската война — Панов, като

един от героите на Сливница, а Узунов като защитник на Видинската крепост. Поменуването на двамата тия действително доблестни офицери, повдига жлъчката на официоза. Без да поменува за заслугите им във войната, чисто и просто ги нарича предатели. „Свобода" от 12 март 1888 г. пише: „Търновска конституция", бр. 2 излезе с един панегирик за заслугите по предателството в Русе на майорите Панов и Узунов. Описва техните заслуги, а не пише за тяхното предателство." Това поведение на Ив. Славейков не се прощава от правителството. На 2 април 1888 г. той е изправен да отговаря като подсъдим пред Софийския окръжен съд за оскърбление чрез печата на министрите и на княза по повод техните служебни обязаности; също за оскърбление на софийската полиция и на българското офицерство (обвинено в кражби във връзка с процеса против майор Попов и други офицери).

Славейков и неговият защитник Гаврил Орошаков настояват делото да се гледа с участието на съдебни заседатели. Съдът отказва и Ив. Славейков е осъден на три месеца затвор. Славейков обжалва присъдата, но съдът му иска парична гаранция от 6000 лева, сума голяма за онова време, особено за Славейкова, за да бъде оставен на свобода. Нито Ив. Славейков, нито баща му дядо Петко Славейков, нито Каравелов, нито някой друг можеше да внесе тая сума и Иван Славейков е арестуван на 19 април 1888 г., точно в навечерието на Великден, който нея година, по едно рядко изключение се пада на 24 април. Последват редица процеси между другото и защото „Търновска конституция" писал, че Бисмарк бил върнал съболезнователната телеграма на министъра на външните работи Странски, изпратена до германското правителство по случай смъртта на Вилхелм I и че уж германският посланик в Цариград не поканил българския агент там да присъствува на панихидата, която била отслужена по тоя случай. И тия съобщения са обявени за клеветнически и от държавен характер и Славейков набързо е осъден на 200 лева глоба, която той не е в състояние да заплати и за нея пак трябва да бъде изпратен в затвора.

Целта е очевидна. Да се предизвика спирането на „Търновска конституция". Тая цел се постига. След като Ив. Славейков е изпратен в затвора, по който случай „Свобода" написа едно иронично, уж във формата на съжаление антрефиле, вестникът трудно се списва и още по-трудно се издава, защото няма средства за това. Докато най-после в. „Търновска конституция" е принуден окончателно да спре, а видяхме, че преди това бе спрял и в. „Светлина", орган на Цанковата фракция.

Групите и последователите на двамата бивши министър-председатели бяха обявени, както казахме, за нелегална опозиция. За такава бе обявена и групата на Съединистите от Южна България. Тия групи и фракции нямаха право на легално съществуване: да издават вестници,

да водят легална опозиционна борба, да правят публични или свои фракционни събрания и да създават свои партийни групи и организации. Едни от водачите на тия групи паднаха в затвора: Каравелов, Китанчев, Ил. Георгов, в това число и митрополит Климент и др.; други емигрираха: Цанков, Ал. Люцканов, К. Величков и др. и се завърнаха едва след падането на Стамболова, а по-късно, след процеса против майор Паница, емигрира и Дим. Ризов. Емигрираха още през 1886 г. Иван Вазов, С. С. Бобчев, Мих. Маджаров, д-р Хаканов, Д. Юруков, Св. Миларов и др. По-късно се завърнаха (през 1888 и 1889 г.) със задължение пред властта да не се занимават с никаква активна политика; трети като М, Балабанов, д-р Ст. Данев, М. К. Сарафов, Ант. Франгя, д-р М. Цачев и др. останаха в България, но с активна политическа работа не са се занимавали. Само д-р Цачев бе народен представител в V Обикновено народно събрание и бе смятан като шеф на русофилската опозиция в Камарата, но в по-късните избори, при засиления терор и той вече не се кандидатира.

По случай завръщането на група емигранти опозиционери в. „Свобода“ в броя си от 11 октомври 1889 г. помества специална статия „За емигрантите“ като ги предупреждава да спазват строго своите задължения, дадени пред правителството, да се въздържат от всякаква политическа дейност, защото инак властта няма да се церемони с тях. Особено е язвителен официозът към Бобчев. На два пъти, в броевете от 7 и 8 октомври 1889 г., просто го ругае за статиите му върху политическото положение и против режима на Стамболова, поместени в руския в. „Варшавский дневник“. Макар Бобчев в своите статии и дописки повече да се занимаваше с въпроси из областта на външната политика, по-специално с положението на българите в Македония, въпрос, с който Бобчев се бе занимавал още преди Освобождението като сътрудник на издавания от П. Р. Славейков в Цариград в. „Македония“.

Но в. „Свобода“ с язвителното перо на Дим. Петков пише остро против Бобчев, когото смята за най-виновен след Др. Цанков от всички емигранти, който до последно време се е старал да компрометира отечеството си в очите на чужденците.

Пред острия и зъл език на Петков, който редактира „Свобода“ и заплашва всички, опозицията бе станала съвсем въздържана. Дори и т. н. легална опозиция на Радославовата фракция.

Опозицията се почувства по-силна, след като се присъединиха към нея Стоилов и Начович. Слухове, твърде настойчиви, твърдяха, че тези оставки се дължат на внушения от Двореца: Стамболов скоро ще бъде сменен и двамата оттеглили се министри ще бъдат негови наследници в управлението. Видяхме, опозицията се яви сплотена в Камарата и даде

86 гласа за своя кандидат за председател Стоилов, срещу 160 гласа дадени за правителствения кандидат Захари Стоянов.

Слуховете за падането на Стамболов не се оказаха точни: оставка на кабинета не последва. Съвременници твърдят, че източник на тия слухове е бил Дворецът, но това е било или игра от страна на последния, или пък Фердинанд се е изплашил в последния момент от своето смело намерение и се е отказал да го проведе, поне в момента, в изпълнение. Стамболов, както винаги, поисква обяснения в Двореца, защото слуховете за разрив между Фердинанд и неговия първи министър били станали обществено достояние. По всичко изглежда, че Фердинанд е бил сам под впечатление на някои съобщения на виенския печат, възпроизведени от опозиционния вестник на Радославов „Народни права", в смисъл, че в един разговор на руския посланик във Виена Лобанов с австрийския министър на външните работи Калноки, първият бил изказал мисълта, че едно помирение между Русия и България би било възможно, в благоприятно за Кобургския принц време, ако Стамболов бъде отстранен от управлението. На тая мисъл се поддадоха и опозиционерите Радославов, Стоилов и Начович, между които по тоя случай става и първото сближаване, за да се образува една опозиционна сила, готова да замести Стамболова.

Но тия надежди на Фердинанда и на опозицията за промяна на руското становище, и то в полза на княза бяха в противоречие с онова, което се изнасяше във връзка с мисиите на Долгоруков и на историка Татищев.

Пред Стамболов Фердинанд отрекъл категорично всички слухове за някакви негови намерения да смени кабинета, като окачествил тия слухове като злонамерени, добавяйки лукаво: „Мене и Вас само гробът може да ни раздели."

Почти единствен опозиционен вестник остава в. „Народни права", орган на Радославовата фракция. „Народни права" започна да излиза, както казахме, в началото на февруари 1888 г. Вестникът се редактира от Радославов и Тодор Иванчов, но те пишат анонимно и имат отговорни редактори Манол Ненов и Риболовски, срещу които се насочват всички обвинения по закона за печата за онова, което се пише във в. „Народни права". Особено се изострят споровете между тоя вестник и официоза „Свобода" по съденето на майор Хр. Г. Попов и някои други офицери от I Софийска дивизия за фалшифициране на официални документи и за злоупотребление на държавни пари. „Народни права" взе защитата на Попова, още когато в. „Свобода" в броя си от 2 март 1888 г. съобщи, че той е отстранен от длъжност и че командването на Софийската бригада е възложено на майор Тантилов. На 31 март 1888 г., бр. 139 „Свобода" започва да печата обвинителния акт против Попов и неговите другари,

което продължи в няколко броя. „Народни права“ отговори, че обвиненията и специално онова срещу Попова е скроено, за да се опозори един доблестен офицер, който има такива заслуги както в Сръбско-българската война, така и по контрапреврата за връщането на княз Батенберг, каквито никой друг няма. „Народни права“, а след него и „Търновска конституция“ се нахвърлят и върху военния прокурор Марков, който бе писал обвинителния акт срещу Попова, а тоя същият Марков бе обвинител и при съденето на русенските бунтовници, в това число и на Олимпий Панов и Узунов, когато при произнасяне на своята обвинителна реч бе изрекъл страшните думи: „Господа съдии, глави, глави аз искам от вас.“

Но по едно особено стечение на обстоятелствата, по силата на военната йерархия, за председател на Военния съд е бил назначен полковник Д. Николаев, близък приятел на Радославова; двамата бяха обвинени през пролетта на 1887 г. от Стамболова, че готвели комплот против Регентството и това принуди Радославова да даде оставка като министър-председател в края на юни 1887 г.; заедно с него се оттегли и Николаев като министър на войната, но остана на служба във войската. Сега групата на Радославов взе защитата на майор Попов, обвинявайки Стамболова, че шантажира с тоя скроен процес, а Николаев е председател на съда, който съдеше Попова. Но въпросът стана още по-интересен, когато Николаев, при произнасяне на осъдителната присъда срещу Попова заяви, че остава на особено мнение и че не е съгласен с осъждането на подсъдимия майор Попов. „Народни права“ се залови за особеното мнение на Николаев, благоприятно за Попова, и започна още по-ожесточено да напада правителството на Стамболова като подчертаваше, че всичко е шантаж. Правителството на Стамболова бе изненадано твърде много от поведението на Николаев, но не могло с нищо да попречи на впечатлението, което то остави в общественото мнение и в политическите и военни среди, впечатление неблагоприятно за кабинета. Въпреки особеното мнение на Николаева, съдът с мнозинство на гласовете осъдил Попова на 4 години тюрмен затвор, с ходатайство пред княза това наказание да бъде намалено на две години.

Веднага „Свобода“ и „Народни права“ взеха противни становища. Докато „Свобода“ пише, че присъдата на Попова е направила навсякъде добро впечатление, обратно, „Народни права“ пише, че е направила лошо впечатление и е предизвикала възмущение в обществото и в частност сред офицерството.

Но тая присъда предизвика разногласие в самия кабинет. На 26 май 1888 г. „Народни права“ съобщава, че министрите консерватори Стоилов и Начович били на мнение присъдата срещу Попова да не се потвърждава.

„Свобода“ веднага на 28 с. м. отговаря троснато: това са интриги на Радославов—Иванчов с надежда да се предизвика министерска криза, да падне Стамболов и да се състави правителство Стоилов—Радославов (каквото действително се създаде, но шест години по-късно — през 1894 г.).

Изглежда тия слухове са били ходещи из София, защото в една дописка от същото време от тоя град, публикувана в известния вестник „Таймс“ се съобщава, че Стоилов бил влязъл в преговори с Радославов и бил готов да се помири с него. Вестник „Свобода“ от 9 юни 1888 г., като дава място на тази дописка, прави следния коментар*: „Подобно нещо и тук се чува, но ние го не вярваме, защото считаме, че г. Стоилов е доста разумен човек и няма да се поддаде на изкушението на някои негови приятели, които може би желаят да го видят при Радославова и Иванчова. Ние вярваме, че Стоилов е човек солиден и разумен...“

Според „Народни права“ от 2 юни 1888 г. недоразуменията в кабинета са били изгладени така: присъдата против майор Попов ще бъде потвърдена, но веднага след това Попов ще бъде представен за помилване. „Свобода“ от 4 юни отрича: не е имало никакви недоразумения всред правителството. Но това се опровергава от по-късните събития. След като „Народни права“ посъветва княза, в името на добрите отношения между него и българското офицерство, което безспорно цени и уважава Попова, да не утвърждава присъдата, издадена от Военния съд и с това в същност да я унищожи, а в. „Свобода“ възрази в броя си от 7 юни 1888 г., че князът не може да стори това, защото такова право няма, а само право на помилване. Спорът се свърши така, както искаше официозът. На 12 юни, бр. 165, той съобщи, че Министерският съвет едногласно решил да поднесе присъдата на майор Попов за утвърждение от князът. Последният бил в София и телеграфически съобщил , че потвърждава присъдата. „След това, продължава официозът, Министерският съвет решил да ходатайствува пред държавния глава за помилване на Попова, само колкото се касае до затвора.“

Следователно оправда се твърдението и на „Народни права“, че консерваторите министри Стоилов и Начович са възразили против присъдата на Военния съд срещу Попова: намерили я прекалено строга, особено както бе подровена нейната правна стойност от особеното мнение на самия председател на съда полк. Д. Николаев. По сведения на съвременници двамата министри-консерватори все повече се отдалечавали от властта,

* Тия слухове се поемат и от органа на Каравелов „Търновска конституция“, който говори вече за открита министерска криза. „Свобода“ пък опровергава: „Не е истина, няма никакви недоразумения между министрите, напротив, съществува пълна солидарност.“

неодобрявайки диктаторския курс, който ставаше все по-подчертан при Стамболовия режим. Може би са търсили повод да се оттеглят от властта, както и действително сториха това няколко месеца по-късно. Слуховете за разногласия в кабинета се подхранваха от други слухове за преговори между Стоилов и Радославов за образуване на коалиция, която ако може да свали Стомболова и да го замести. Тези слухове бяха проникнали в западната преса, дори видяхме техен отзив в лондонския вестник „Таймс", макар за подобна коалиция бе рано да се говори и тя действително се осъществи, но 6 години по-късно през м. май 1894 г.

Мълвата отиваше и по-нататък. Тя твърдеше, че Стоилов и Начович постепенно се ангажират в борба срещу Стамболов под влиянието на Двореца. Без това и двамата, както бяха хитри и извънредно предпазливи, не биха се решили да се опълчат срещу силния диктатор, който никого не щадеше, ако нямаха никаква солидна опора у някого. Разбира се, тези слухове, които бяха умишлено раздухвани от опозицията, достигат до ушите и на Стамболова. Знае ги от своя агентура и Фердинанд. Настъпва охлаждане между двамата — князът и неговия пръв министър — първото между тях, което се последва от редица други стълкновения до падането на диктатора, а след това се дойде до разрив между двамата.

Но през 1888 г. Фердинанд все още е слабата страна в една възможна борба за надмощие. Той е все още нов в България. Няма никакви връзки с никого. Материалната сила на държавата е в ръцете на Стамболова, който като министър на вътрешните работи държи в ръцете си полицията и администрацията, а чрез своя близък, полковник Муткуров, министър на войната, който наскоро бе се оженил за сестра му Мара, държеше войската. Цялата съдба в тоя момент на Кобургския принц бе в ръцете на неговия първи министър.

Това се разбира твърде добре в Двореца и от интимните съветници на Фердинанда, повечето чужденци, които го съветват някак да заглади работата. Такъв случай скоро се отдава. На 2 август 1888 г., годишнината от идването му в България, княз Фердинанд издава един нов личен рескрипт до Стамболова (напечатан във в. „Свобода" и в „Държавен вестник" в броевете им от 4 август 1888 г.). В него Фердинанд пише, като се обръща към своя пръв министър:

„Аз имам към Вас един дълг от признателност, който трябва да изплатя, награждавам Ви с големия кръст на ордена „Св. Александър" с брилянти, знак на моята привързаност към приятеля и Високото ми почитание към доблестния патриот на когото България дължи голяма чест от своето съществуване и своята свобода.

Оставам неизменно Вам благосклонен,

София, 2 август 1888 г. *Фердинанд"*

Прави впечатление съвсем личният характер на рескрипта. Признават се заслуги само на Стамболова и никому другиму, макар да се знаеше, че последният никога не би действувал сам. Ако е въпрос за заслуги, имаха ги и други, особено висши офицери, но за тях Рескриптът не говори нищо. Ясно е, че с него се цели да се задоволи една болна амбиция, раздразнена от настойчивите слухове за възможна подмолна дейност на Кобургския принц към своя първи министър, комуто дължеше своя избор на българския престол. И Стамболов външно е видимо доволен: „Свобода" печата рескрипта на първо място с едър шрифт, за да посочи благоразположението на „Господаря" към неговия министър, но вътрешно, скрито, в душата на последния остава едно съмнение и едно подозрение. И според спомените на Салабашева, той все по-често, в интимни среди, започва все по-остро за говори по адрес на монарха, когото сам бе довел в България. Но всичко това остана някак потайно и скрито. Външно Стамболов брани и държи за престижа на короната, но вътрешно? Както ще видим в отдела за външната политика, той не се поколеба по така наречената афера Шадури да влезе в конфликт с Франция, за да защити достойнството на Кобурга, който се бе изложил с едно свое лекомислено забавление в Двореца, фотографията на което, нелишена от пикантност, бе достигнала до страниците на френската илюстрация, изпратена именно от Шадури, софийски кореспондент на някои френски вестници.

Колкото и опозицията да е смазана, все пак всички опозиционни партии имат свои хора и в София, и в провинцията. През м. май 1888 г. се заговорва за разговори между по-видни представители на трите опозиционни партии: на Цанков, Каравелов и Радославов,колкото сближението между партизаните на първите двама и на последния да беше така малко вероятно поради събитията от 1886—1887 г., когато Радославов бе министър-председател и на вътрешните работи и неговата полиция бе подложила на извънредни преследвания приятелите на Цанкова и на Каравелова, особено във връзка с Русенския бунт от 19 февруари 1887 г.

Всъщност оказа се, че това са само добри намерения из средата на опозицията, които трудно можеха да се осъществят. Нито пък имаше в оня момент условия за промяна на правителството.

Споровете между „Свобода" от една страна, и „Търновска конституция" и „Народни права" — от друга, се изразяват не само със спорове на момента, но се повдигат такива и из миналото. Официозът напада Каравелова и неговата партия с особено ожесточение за времето, когато те бяха в миналото начело на управлението: Съединението, Сръбско-българската война, въпросът за постройка и откупване на железниците, детронирането на Батенберга. За Съединението особено се заяжда с Кара-

велова Захари Стоянов, който пише редица подлистници в „Свобода“ за неговото управление и за неговата отговорност като министър-председател. Според автора на „Записки по българските въстания“ Каравелов държал съвсем неясно, пълно с противоречия поведение по Съединението: ту го одобрявал, ту го осъждал. Няколко деня преди то да стане, на път за Търново, той наричал пред Ст. Заимов ония, които го готвели „вагабонти“, а самото дело „вагабонтско“. А когато на 6 септември камбаните забили в Търново в чест на Съединението и народът започнал да вика „Да живее Съединението!“, „Да живее Каравелов!“, той се увлича до такава степен, че в речта си завършва с възгласа: „Господа, тая година в Тракия, догодина в Македония!“ И Захари завършва: „Нищо повече. Нито протестира, нито оставка дава, както се заканваше.“

Присъдата е много строга. Казахме, когато говорихме по-рано за Съединението, че никой министър-председател, не само Каравелов, но и сам Цанков да беше, който по-късно го отрече, не можеше да отиде срещу народното желание, срещу онзи невиждан възторг, с който то бе посрещнато от целия български народ. Народната стихия, начело с военните, които го бяха извършили, би омела всекиго, който би се опитал да го спре или осуети, особено в първите дни. Но „Свобода“ търсеше да уязви Каравелова и не подбираше средствата за това.

Същият характер има и спорът по постройката на ж.п. линия през София. По-скоро този спор се подема от „Търновска конституция“, който вестник се помъчи да докаже, че Каравелов е поддържал винаги, че тая линия трябва да мине през Скопие, като по тоя начин се постигне изпълнение на условията за свързване на турските железници със сръбските. Проектът Вакарел-София-Кюстендил-Скопие-Враня-Ниш обаче бе съвсем мъчно осъществим, защото от четирите държави, които бяха заинтересовани от него: Австрия, Сърбия, Турция и България само последната настояваше за него, докато другите държаха за трасето Вакарел-София-Цариброд-Ниш. Наистина, съгласие от страна на България бе дадено през есента на 1883 г., докато министър-председател бе Цанков, но ако това съгласие би се наложило да се даде по-късно и от Каравелова, и той не би могъл да го избегне, щом толкова фактори със сила и влияние настояваха да се даде то от българското правителство за пътя София-Цариброд-Ниш.

Захари Стоянов обвинява Каравелова, че е играл двулична роля и по събитията около 9 август 1886 г. Вярно е, че Каравелов имал сведения, че се готви преврат срещу княз Александра, но верен на своята природа не е могъл правилно и реалистично да преценява нещата, не е вярвал, че действително това ще стане, особено толкова скоро. Надценявайки своето положение, смятал е, че без негово съгласие никой не ще се осмели да предприеме нищо. Така надценяваше своето положение и при Съеди-

нението, а и двата преврата станаха, без да държат сметка за неговото мнение. „Свобода“ се старае да очерни, колкото се може повече, Каравелова и неговите съмишленици и сътрудници. Търси вина у тях и там, където те нямат такава. Впрочем, намираме се в една епоха, където партизанските страсти са развихрени с най-голямо ожесточение. И това продължава през време на цялото управление на Стамболова, а ще го срещнем често и след него. Особено езикът на „Свобода“ е съвсем невъздържан. Напада, ругае, клевети, черни без свян и без ограничение. Ползва се от факта, че като правителствен вестник за него няма прокурорска цензура, няма съд, няма наказание, каквото и да пише, като се вмъква в най-интимните отношения между хората — негови противници. Подиграва се с естествените им недостатъци. Така Тодор Иванчов е наричан съвсем грубо и неприлично „Чаршашба суратлията“ или „Дърмансуратлията“, защото лицето му имало следи от едра шарка, прякори, които пак се подновяват по-късно през 1899 г., когато Иванчов е министър-председател. *

И когато опозицията напада Стоилова и Начовича, че стоят в Стамболовия кабинет и съдействуват на неговото тираническо управление, в. „Свобода“ взима тяхната защита и отговаря на „Търновска конституция“: „Стоилов и Начович са били винаги хора с определено направление — българи. Те отстъпиха на Цанкова (през 1883 г.) само и само да обезоръжат Каравелова. Във всеки случай Каравелов стои и по характер, и по честност десет пъти по-долу от тях....“ *(„Свобода“, 16 април 1888 г., бр. 146).* И това се пише в органа на Стамболова. Но през 1884 г. той

---

* И дори нещо по-оскърбително за Радославова и неговото семейство. Вероятно с перото на Д. Петков „Свобода“ пише: „Срам е да отидеш като Радославова за 10 000 лв. зестра, да вземеш гагаузка с дърманлия сурат и глупава като теле; срам е, когато тая дърманлия сурат с телешки ум може да стои на шията на „политическия“ мъж и иска да играе роля.“ *(„Свобода“, 9 март 1888 г., бр. 132.)*

Характеристика за политическите нрави на епохата! Вместо принципиални спорове, вместо „щракане на идеи“, както това пожелаваше Стоилов, когато през м. декември 1887 г. защищаваше закона за печата в Народното събрание, виждаме страхотното нравствено падение, което по един недостоен начин се занимава с лични въпроси и лични отношения. И разбира се, редакторите на официоза се крият зад своята фактическа неприкосновеност, че никой прокурор не смее да ги закачи и никой съдия — осъди. Процеси по печата имаше много, завършващи все с осъдителни присъди и те бяха всички срещу редакторите на опозиционните вестници. Знаеше се, че г-жа Радославова не се е занимавала с политика, както на времето не се говореше за никоя почти от министерските дами, че се месят в политиката. Изключение правеше г-жа Каравелова, която наистина беше с буден ум, висока за времето си интелигентност, в противовес на своя мъж, за когото Зах. Стоянов пише: „Каравелов е спънат в ръцете за писане — дордето напише едно писмо, трябваше да скъса една черга (от ходене напред-назад из стаята); тя, Каравелова, обичаше да пише и добре пишеше, като културна жена. Беше и интересна събеседница. Имаше много спомени. Често ѝ говорехме да ги напише, защото за политико-обществения жи-

имаше съвсем друго мнение и за Каравелова, и за Стоилова, и за Начовича и за самия Цанков: точно противно на онова, което сега пишеше неговият официоз: превъзнасяше тогава Каравелова до небето, а нападаше Стоилова и Начовича като автори на Пълномощията, а сега пише противното.

Стоилов и Начович в кабинета на Стамболов

Положението на двамата министри консерватори обаче ставаше все по-неудобно за Стамболовия кабинет. Ясно бе, че те не одобряваха напълно нито неговата външна политика, нито неговите вътрешни похвати на управление. Сигурно същото отношение към управлението имаше и Дворецът, макар Фердинанд да се боеше още и от сянката си и не би се решил да влезе в никой случай в борба със силния диктатор, негов първи министър. Но тайно, в интимни срещи, в тесен кръг от свои доверени лица е изказал неодобрение на поведението на Стамболова. Същото е вършил и последният по отношение на княза. Салабашев сам бележи в спомените си, че Стамболов рязко е критикувал някои постъпки на Кобурга като тая с дворцовото знаме, което от национално той превръща в династическо като го украсил с цветовете на двете династии, от които той произхожда, както и с някои лекомислени забави в Двореца, които дават материал на опозицията да критикува режима като случая Шадури, който стана причина за остър конфликт с Франция.

В София тогава излиза един лист на френски език, вестник „La Bulgarie", списван от лица близки до Фердинанда и се смяташе, че изразява становищата на Двореца, а не на правителството и на Външното министерство, както можеше да се помисли. Вестник „La Bulgarie" може би повече за пред външния свят поддържаше, че кабинетът на Стамбо-

---

вот спомените, особено за лица, които са били в контакт със събитията, са важен източник за историята, макар често нелишен от субективизъм, за по-правилно обяснение и осветление на тия събития; дали е написала нещо не ми е известно. За нея би могло да се каже, че пряко или косвено се е месела поне в политическите разговори, които са ставали в нейно присъствие, когато мъжът ѝ е бил начело на управлението или в активна опозиция." Разбира се, за времето, за което пишем, и тя не е пощадена от язвителното перо на ония, които списват в. „Свобода". Захари Стоянов я задява почти във всеки брой на вестника, в който пише, макар че Каравелов бе паднал, преследван, тормозен, обвиняван за било и не било, изтъкван като най-големия виновник за всички злини, които бяха сполетени или щяха да сполетят България. Ще има много пъти да се натъкваме на много несправедливи и жестоки обиди, хули и гонения и спрямо него и спрямо други. Не е била лесна и приятна работа да бъдеш български държавник в оная епоха! Особено в опозиция.

лов е една коалиция, съставена от негови последователи и от последователи на старата Консервативна партия, която дворцовият официоз наричаше с твърде претенциозното име Либералконсервативна, а последователите ѝ „либералконсерватори". Макар това да бе едно съвсем произволно дадено наименование, то имаше за цел между другото да издигне престижа на Стоилова и Начовича, които изхождаха от старата Консервативна партия. Знаеше се, че последните двама са в интимна връзка с Двореца, както бяха и при Батенберга.

Това дразнеше официоза и в броя си от 23 август 1888 г. той реагира остро срещу това становище на в. „La Bulgarie". Лъже се в. „La Bulgarie", писа в. „Свобода", ако мисли, че от старата Консервативна партия е останало нещо. Тя се разнебити отдавна. Всички нейни предишни последователи са днес с Цанкова и с Каравелова, русофили. Консерватори от старите, които останаха последователни и верни синове на България са само Начович, Стоилов и Греков. Всички други измениха: няма Либералконсервативна партия, както пише в. „La Bulgarie".

Това беше едно остро предупреждение както към Стоилова и Начовича, така и към самия Дворец. Първите да не надценяват себе си, защото нямат нищо зад гърба си, а вторият да не разчита на тях, ако мисли да води подмолна политика против Стамболова и неговите съподвижници.

Все по-често официозът изказваше свои неодобрения към поведението, което държаха министрите консерватори. Особено биваше засяган Начович във връзка с неговата дейност като министър през времето на Пълномощията. Но до оставки от страна на тия двама министри все още не се идваше.

На 18 октомври 1888 г. Фердинанд открива втората редовна сесия на V ОНС. Откриването става при пищна тържественост, каквато Кобургът тъй много обичаше, но самото тронно слово се отличава с крайна оскъдност на мисли и програма. Подчертава се, че мирът и тишината царуват в цялата страна и че България с откриването на линията Саранбей-Вакарел-София-Цариброд става важен път на съобщение между Цариград и Западна Европа. По тоя повод в. „Свобода" не пропуска случая да ухапе Русия. Тая линия е трябвало да бъде построена още през 1881 г., но руските интриги я забавили с повече от две години като настоявали да се построи линията София-Дунава, в която били заинтересовани видни руси, включително и руските дипломатически агенти в София. Макар това до голяма степен да бе истина, бележката имаше за цел да се уязви руската политика.

За отбелязване е, че в тронното слово не се говори нищо по външната политика, дори не се подчертава привързаността на България към сюзеренния двор, както често се изтъкваше това в други случаи. Отгово-

рът на тронното слово бе само една перифразировка на това последното. Народният представител д-р М. Цачев, водач в Камарата на русофилската опозиция, въпреки протестите на мнозинството, си позволи да критикува пасажите на тронното слово и поиска в отговора да се вмъкне един нов пасаж, който засяга външните отношения на Княжеството и по-специално да се подчертае признателността на българския народ към руския за своето освобождение, както това е било правено до миналата година във всички отговори на тронното слово. Докладчикът на отговора Дим. Петков рязко възразил от името на комисията, която бе приготвила отговора, че при съществуващите отношения с Русия това не може да се приеме, намеквайки, че да се поддържа такава мисъл граничи с предателство. Никой от народните представители не се осмелил да подкрепи предложението на Цачева и то, естествено, не е било прието.

Вътрешно суровостта на режима се засилва. След арестуването на редактора на „Търновска конституция" Ив. Славейков, осъден на затвор по няколко дела по печата и след осъждането и на други сътрудници и съредактори на вестника, той е принуден да спре от втората половина на м. август 1888 г. Пък и материално вестникът бе зле поставен: нямаше богати хора да го субсидират, а сам Каравелов бе човек, който никога не се раздели със сиромашията. Режимът бе такъв, че някой и да желаеше да даде своята лепта за продължаване живота на в. „Търновска конституция", който бе започнал да излиза с такъв апломб и с такива надежди през 1884 г., сега не би се решил да стори това, защото властта би открила подкрепата, която той е дал на най-омразния на правителството опозиционен лист и не би се забавила да му напакости и повреди. Достатъчно бе да се прочетеше езика и тона, който „Свобода" държеше против Каравелова и съподвижниците му от опозицията, за да не остане никакво съмнение върху това, що казваме. С яростта, с която официозът пишеше дотогава против нея, сега пък изпраща погребението на „Търновска конституция". Никаква дума за състрадание и съжаление, че загасва на българския политически хоризонт една звезда, която в продължение на пет години бе ратувала в борбата за създаване на по-голяма свобода и по-пълен демократизъм в изстрадалата от вътрешни борби наша страна. „Търновска конституция", списвана главно от двамата Славейковци, баща и син, бе излязла на бял свят след тежкия режим на Пълномощията, бе изгряла на мрачното дотогава политическо небе над България, за да освети това мрачно българско небе със зарите на по-голяма и по-пълна свобода на словото, на печата, на политически събрания.

И официозът „Свобода" в броя си от 27 август 1888 г. изпраща със следната злорадна бележка своя събрат „Търновска конституция" в гроба, от който тя вече никога не възкръсна. „Свобода" пише под заглавие „Млъкна

предателят": „... Каравелов със своя безобразен вестник имаше за цел да покорява България под руско робство. Злорадстваше, че русите ще дойдат и да играе юдинско хоро над гроба на България. Но млъкнаха предателските уста и русите го изоставиха. Колкото русите да обичат предателството, но мразят самите предатели и се гнусят от техните имена... Предателят на отечеството П. Каравелов, отчаян и опозорен, млъкна. Стои затворен в своята къщица, сумти и обикаля стаите, сипе си върху главата пепел, гризе го съвестта, проклина дните, когато е станал предател и скубе нечистите си коси... Останаха другите му сподвижници Иванчова и Радославов, които се прикриват под думите „легална опозиция", но и те ще свършат политическата си кариера като Петко Каравелов... Политическият развратник Тодор Иванчов върви по стъпките на Каравелов..."

И това се пише в органа на Стамболова от Зах. Стоянов и Дим. Петков, редактор на „Свобода", същите ония предани сподвижници на Каравелова и Славейкова през 1884 г.! Партизанското озлобение и свирепите политически страсти създават невъзможни отношения между хора, които до неотдавна са били интимни приятели и политически единомишленици. Не че нямаше грешки и увлечения и у Каравелова, от каквито не може да се избави напълно никой управник, но те са тъй далеч, че да дават основание да се черни той без милост и ограничение, най-малко на всяка стъпка да се нарича предател и изменник на отечеството.* Някога и Каравелов, и ония, които бяха около него, държаха същия език спрямо консерваторите и хората на Цанкова, но това не оправдаваше сегашните властелини така грубо и жестоко да нападат Каравелова и неговите сподвижници. Стамболов, Захари Стоянов и Петков бяха между ония, които нападаха Цанкова, а сега със същата ярост нападат Каравелова. Заслепени, те не забелязват, че сеят ветрове, за да пожънат един ден бури. Стамболов и Петков ги доживяха и изпитаха горчивината им, след като паднаха от власт през 1894 г.

Слаба е човешката природа, увлича се и действува безогледно. Инстинктът да се властвува е тъй силно развит, че никакво ограничение не може да се наложи. Води до самозабрава. Идваме до приказката за ония турски везири, които с охота грабвали отсечената глава на своя предшественик, качвали се на окървавеното му кресло, макар да са знаели, че такъв ще бъде и техният край.

На българския политически небосклон остана едва да блещука една опозиционна звездица, органът на Радославова-Иванчова, в. „Народни

* Казано е: „Нест человек иже жив будет и не согрешит", което римляните изразили в лаконичния израз: „Errare humanum est". Особено вярно в политическия живот. — *Бел. авт.*

права". Слабо списван, нередовно излизащ, преследван от властта, която не се церемонеше и с него, макар сам да се наричаше орган на Либералната партия, легална опозиция. За Стамболова всяка опозиционна проява бе акт на предателство, защото бе достигнал дотам да смята себе си и своето управление тъждествено с народа и държавата и да поддържа, че всяка промяна на неговия режим е равносилна с пропадането на България. Тая му мисъл, искрено или престорено, се споделяше от неговите близки сътрудници, които под неговото мощно крило използваха облагите, които даваше властта. Нито Каравелов, нито Радославов, нито Цанков бяха предатели. Вината им беше, че имаха по-други разбирания за начина, по който трябваше да се управлява вътрешно България и да се уреждат нейните външни отношения, смятайки, че положението, което се бе създало е съвсем ненормално, пълно с изненади и опасности и трябва да се направи нещо по пътя на неговото нормализиране.

От друга страна, трябва да се признае, че разрешението на този въпрос срещаше неимоверно големи мъчнотии, които можеха да се превъзмогнат само с още по-големи усилия, проведени с такт и умение. Имаше един княз, който бе се настанил на престола, трябваше ли да остане, или трябваше да си върви? Но ако си отиде, кой ще го замести? А и кой ще го изпъди, когато той и неговото правителство заявяват, че доброволно няма да отстъпят? По тия въпроси българите бяха разделени, а външно — част от Европа беше на негова страна, Турция не желаеше да го пъди, а Русия не можеше, защото бе спъвана от Европа. Това бе една криза, която придобиваше все повече хронически характер, която същевременно смущаваше и добрите българи, и самия княз, който остро чувстваше своето неестествено положение на непризнат от никоя сила владетел.

Сред тия очебийни мъчнотии в началото на м. декември 1888 г. избухна наглед ненадейно, а сигурно от доста време тайно подготвяна министерска криза с излизането от кабинета на двамата министри консерватори Стоилов и Начович, от кабинета на Стамболова. Причините наглед бяха не особено значителни и ако бяха само те, кризата сигурно не би станала. Тя си имаше своята предистория. В Камарата се чувстваше широко недоволство от управлението. Между самите депутати, които съставляваха мнозинството, имаше едно разколебаване в първоначалната вяра, че единствено възможно управление в България е това, което дава министерството на Стамболова и че единствената правилна външна политика е тая, която то води. Към Стамболова бяха преминали голяма част от привържениците на Либералната партия, водена някога от Цанков, Каравелов и Славейков, а за тях бяха съвсем пресни спомените за борбите, които тя бе водила против консерваторите и Пълномощията на Батенберга за защита на Конституцията и на пред-

видените в нея граждански и политически свободи на гражданите. Тия борби бяха се водили за свободата против диктатурата, а сега Стамболов бе изменил на тях и бе настанил своята диктатура, която по своята същност не се отличаваше от тая на консерваторите или на руските генерали. Това създаваше недоволство от режима, който не отиваше към смекчаване, както всички са очаквали, след като бяха престанали бунтовете и след избиране на княза. Напротив, диктаторският режим се затвърдяваше, свободата на печата бе сведена до минимум, партиите бяха, може да се каже, почти унищожени, партиите на Цанкова и Каравелова забранени, фракцията на Радославов даваше слаби признаци на живот, а видяхме, официозът отричаше съществуването на някаква Консервативна партия като подчертаваше дебело, че от нея като по-добри българи са останали само тримата ѝ някогашни шефове Стоилов, Начович и Греков, които благовременно са намерили да се скрият под мощното крило на Стамболова и да благоденствуват под него — квалификация твърде обидна за тях.

Непризнаването на княза, въпреки надеждите на самия него и въпреки твърденията на официоза, че Силите ще го признаят, без да държат сметка за становището на Русия (надежди, които се оказаха несъстоятелни) предизвика известна боязън за бъдещето на страната.

Всичко това създаде недоволство между значителна част от правителствените депутати и те започнаха да се отнасят критично към поведението на правителството и постепенно да се отделят от него, като някои остават резервирани и изчакват да видят какво отношение ще вземе мнозинството от Камарата към Стамболова и неговото правителство, а други минават направо към опозицията.* Образуват се няколко групи от опозиционери. Начело на опозицията застават освен депутатите русофили с д-р М. Цачев, още Тодор Иванчов, Трайко Китанчев, Дим. Мантов, Антон Байчев и др., избрани като правителствени депутати. Повечето от отцепниците са някогашни либерали, които не могат да понасят тиранията на диктатора. Говорело се, че князът сам не одобрява поведението на Стамболова и ще търси удобния момент да го свали, но за това опозицията ще трябва да му помогне и тя даде доказателства, че е сплотена и е готова да отрече неговия диктаторски режим. Чрез това да

* Според казаното от моя баща, народен представител в V ОНС, избран от Провадийска околия, който се оказва в числото на депутатите от тая последна група. За да си отмъсти на него, Стамболов заповядва да бъде бламиран като кмет на Провадийската градска община и начетен той и касиерът Д. Кондаков с 3075 лв. общински пари. Това даде повод на един разорителен за нас процес, който завърши с оправданието на баща ми от русенската апелация една година преди падането на Стамболова. (*в. "Свобода", 12 юни 1888 г., бр. 165.)*

може да настъпи едно смекчение във вътрешните отношения в страната и една възможна подготовка за ликвидиране на външнополитическата криза, предизвикана от непризнаването на княза.*

Оставките на Стоилов и Начович се явяват продукт отчасти на тая именно обстановка, която вече ясно очертана следваше след откриването на втората сесия на Камарата през октомври 1888 г. Те двамата, ако желаеха да подчертаят донякъде своята независимост от диктатора и да отговорят на общественото настроение, не можеха да останат повече в кабинета. Но сигурно решителна роля в това отношение е изиграло и настроението на Двореца, с който те са били във връзка.**

И на 7 декември 1888 г., при разглеждане проекта за нов Наказателен закон, като взима повод от факта, че разпоредбата на чл. 157 от тоя проектозакон е била остро критикувана и от опозицията, и от правителствени депутати, Стоилов внезапно става от своето място като министър на правосъдието, заявява, че не приема направената критика на внесения от него законопроект, оттегля го и го снема от дневния ред на събранието. Депутатите остават изненадани от това поведение на министъра и заседанието е било вдигнато. След което между депутатите се разнася вестта, че Стоилов се срещнал със Стамболова и е подал оставката си като министър на правосъдието. Сутринта на 8 декември се разгласява, че министърът на финансите Начович също е подал оставка. Кризата вече е открита.

Вестник „Свобода", (бр. 228), който излиза същия ден, 8 декември съобщава следното: „По причина, че в заседанието на Народното събрание на 7 того възникнала шумна препирня по чл. 157 от проекта за Наказателен закон, г-н министърът на правосъдието си оттегли закона. Чуваме, че той си подал оставката, но тоя слух го предаваме с предпазване, защото не вярваме, че за подобна обикновена работа в парламентарния живот г. Стоилов ще види необходимост за оставка..."

Но желанието на официоза не се сбъдна: Стоилов и Начович действително бяха подали своите оставки. И в следния брой от 10 декември „Свобода" пише по кризата: „Постъпката на Стоилов, макар съобразена с Конституцията, обаче не беше дотам разумна и тактична. Но той не е премислил, че с това ще даде оръжие на неприятелите на България и усилва техните интриги. Неговата постъпка изненада всички представители и произведе неприятно впечатление, защото е плод на дребнави честолюбия и амбиции..."

---

* Между другото пак според казаното от моя баща.

** В. „Свобода" в броя си от 7 юни 1888 г. съобщава: „Вчера Н. Ц. Височество посети в домовете им Стоилов, Начович, Греков и Хаджиенов, все видни консерватори, но не и Стамболова и други по-видни стамболовисти.

По-нататък официозът пише: „Опозицията е усмихната до уши, чака приятни последствия. Всяко разклащане на кабинета за нея е печалба, особено когато и Начович дава оставка. Двамата т.н. консерватори министри дадоха оставка. Дали не се крие друго, е въпрос за по-късно... Лични честолюбия над общото дело. Подозират, че зад оставката на Стоилов се крие въпросът за делото на Попов. Кой знае от где е подбуден и настроен и от какви съображения, но не е скрито, че той съчувствува повече на Попов и че той повдигна напоследък въпроса за неговото прощаване; когато Д. Греков и Н. Бенев се помъчиха да прекарат това прощаване, то е станало, по всяка вероятност, с негово (на Стоилов) съгласие. Но как можеше за един злоупотребител (Попов) да се хвърля тъмнина върху делото на Стамболова, честността и патриотизмът на когото са познати на целия народ..."

Статията на официоза сочи, че съществува известно безпокойство сред правителството от подадените оставки. Не напразно „Свобода" пита: от где е подбуден и настроен и по какви съображания... Отговорът е под перото на писача на статията, но не смее да го каже. И у него подозрението е, че зад тия оставки се крие Дворецът, както е бил ходещият тогава слух из София.

Но Стамболов остава господар на положението, защото Фердинанд не е посмял, както това вършеше впоследствие с други кабинети, да поиска оставката на целия кабинет под предлог да има развързани ръце при разрешаване на кризата и да състави ново правителство, а подписва без възражение поднесените му от Стамболова укази за премане оставките на Стоилов и Начович и за назначаване на тяхно място за министър на правосъдието председателя на Камарата Дим. Тончев, а за министър на финансите — Ив. Салабашев, бивш румелийски директор, и двамата бивши румелийски либерали. Кабинетът е попълнен и министерската криза разрешена. Хомогенността на правителството не се накърни, защото и новите министри бяха подчинени на волята на диктатора, както и техните предшественици, дори повече от тях. След своята оставка Начович се оплаквал, че неговите действия като министър и човек са били постоянно критикувани, и то в остра, често иронична и неприлична форма от официоза „Свобода", като не било щадено и неговото минало като министър в Консервативната партия. Наистина официозът не бил списван от Стамболова, а от Дим. Петков и Зах. Стоянов, чиито язвителен тон и неприличен език в партизанските борби и полемики били добре познати. Стамболов се извинявал, че няма нищо общо със списването на вестника и по този начин се старал да оправдае себе си. Конфликтът бивал изглаждан за малко време, докато в. „Свобода" помести нова нападка против финансовия министър. Но това не могло да трае безкрайно. Започнали

да осмиват Начовича, че стои в едно правителство, чийто официоз не скъпи своите нападки, често и сквернословия към един член на кабинета. Начович наново протестирал, заявявал, че не прави чест на министър-председателя и на правителството като допускат техният официоз да напада един от министрите в кабинета, а с това да се дава оръжие в ръцете на опозицията за борба против последния. Стамболов обаче си правел оглушки. Разбира се, не е било вярно, че ако той би желал, не би могъл да спре тия нападки. Но всемогъщият тогава министър не желаел да направи това. У него и неговия антураж винаги е имало подозрението, че подалите оставка министри са във връзка с Двореца, който един ден чрез тях ще се опита да се освободи от тежкото опекунство на Стамболова, както в действителност това става през 1894 г.

Назначаването на председателя на Камарата Тончев за министър на правосъдието поставя въпроса всред сесията за избор на нов председател на Събранието. Нямаше ли опасност при тоя избор мнозинството да се разцепи и да провали кандидата на правителството? Стамболов можеше да избегне това изпитание като представеше друго лице за назначаване на министър, вместо председателя на Събранието. Но той не го направи, може би от желание да постави на изпитание верността на депутатите от мнозинството, уверен, че те не ще посмеят да отидат против неговата воля, защото знаеха, че той има в ръцете си извънредно силен коз като ги заплаши, че ще разтури Камарата като не постави при новите избори кандидатурите на ония депутати, които биха се обявили против него, а като опозиционери при терора, с който управляваше Стамболов, те нямаха никакви шансове да бъдат избрани.

Така и стана, макар опозицията да положи големи усилия да излезе с по-голям успех в тая борба. Тя единодушно постави за поста председател на Камарата кандидатурата на Стоилова срещу тая на Зах. Стоянов, кандидат на правителството, дотогава подпредседател на Събранието. Стамболов се наложи при тайното гласуване: за Захари Стоянов гласуват 165 души, а за Стоилова 82 и две бели бюлетини.

След избора, който става на 12 декември, в. „Свобода“ в броя си от 14 с. м. самодоволно иронизира опозицията, като пише: „Опозицията постави кандидатурата на Стоилова, любимеца на Двореца, с надежда, че той ще победи. Стоилов като министър рядко се явяваше в Камарата, а този път дойде още на 1 часа и сновеше между депутатите, потупва ги по гърба и ги ласкае. Видните опозиционери Мантов, Цачев, Шивачев, Т. Иванчов също сноват и настояват да се избере Стоилов, че това щяло да направи добро впечатление в Двореца. Яви се и Греков, който също друг път рядко идваше... Но всичко напразно... Захари бе избран, а не Стоилов...“

И пита се официозът: „Чудно нещо: отгде накъде Стоилов и Начович изведнъж да се прилепят към опозицията? Кога успя злобата тъй бърже да прекара своя път? До вчера другари на Стамболов и сподвижници в трудни времена, а днес изведнъж подали ръка на позорната опозиция, целта на която е да скандали България!"

И официозът продължава с твърде миньорен тон: „Ние очаквахме от тях по-голямо кавалерство, повече честност. Неужели след падането си, в една нощ са успели да се убедят, че работите отиват зле и че Стамболов трябва да падне? — Съединената опозиция е гласувала за Стоилова. Очевидно имало е съгласие. Колко малко честност! Вчера другар на Стамболова, а днес враг. Стамболов ги издигна (Стоилов и Начович) и ги извади пред обществото. Техният морал? Те настояваха след 9 август княз Александър да не се връща, при все че бе ги обсипал с милости и благодеяния..."

А в броя от 14 декември „Свобода" добавя по оставките: „Членчето е било само мотив. Кой е причината? Попов. За един човек? Или има друго нещо? Все пак не вярваме, че Стоилов е Радославов, а Начович — Тодор Иванчов..."

Официозът повече не се доизказва. *

Но в това недоизказване се криеха сигурно някои съображения, които наложиха на двамата министри консерватори да се отделят от диктатора: те бяха, няма съмнение, в близки връзки с Двореца; това е било публична тайна в София; това не крие и в. „Свобода"; оттам им се подшушвало, че трябва да се подготви смяната на Стамболова, а вероятно и подсказването, че те ще бъдат негови наследници. Наистина това не стана така скоро, както сигурно са го очаквали тия двама шефове на някогашната консерваторска партия. Фердинанд, винаги предпазлив и твърде много лукав, се побоя и не се реши да се раздели скоро със Стамболова, това стори едва през 1894 г., когато възложи управлението именно на Стоилова и Начовича, които станаха душата на правителството, наследило режима на Стамболова. Онова, което стана в края на 1888 г., беше само далечна подготовка на смяната от 1894 година.

А единственият опозиционен вестник „Народни права" ликува. Положението на кабинета според него е разклатено. Стамболов дълго не ще може да се задържи. Той не може да успокои вътрешно страната, нито да

* По-късно биографът на Стамболов Д. Маринов пише: „След като състави своя кабинет, Стамболов се видя заобиколен от консерваторите Стоилов, Начович, Греков, Григорий Русенски, които охладиха народа към Батенберг. Същото ще стане и при Фердинанд. За това Живков настоявал да не ги взима в кабинета, а да ги прати дипломатически агенти в чужбина. Но те бяха се подмазали на Фердинанда, който ги наложи за министри."

съдействува за разрешаване на княжеската криза. Вестникът на Радославова се надява, че режимът на Стамболова скоро ще бъде ликвидиран.

Но кой можеше да го ликвидира? Изключено бе Стамболов след всичка станало, след отговорностите, които бе поел, сам да се оттегли. Опозицията и общественото мнение бяха смазани и невъзможно бе да играят някаква решителна роля, например чрез свободни избори, защото такива бяха изключени. Оставаше князът. Но можеше ли Фердинанд да се реши на такава решителна стъпка, дори ако Събранието бе избрало за свой председател кандидата на опозицията Стоилов, а не кандидата на Стамболов Захари Стоянов? Сигурно в такъв случай Стамболов щеше да поиска указ за разтурване на Камарата. Щеше ли да има Кобургският принц смелостта да заяви на диктатора, както в някои случаи го бе казвал по-късно: „Не, потърсете доверието на Парламента, той не може да бъде разпуснат преждевременно." Много съмнително: Фердинанд не би се осмелил в него момент да се противопостави на волята на Стамболова и да го лиши от власт. Това направи той, но шест години по-късно, когато условията се бяха променили. През 1888 г. цялата материална сила на държавата — войска и полиция бе в ръцете на диктатора и той докрай би държал за своята власт.

Среди, близки до Стамболова отдаваха и тогава, и по-късно оставките на Стоилов и Начович на интриги на Двореца. Това твърди и неговият почитател и биограф Д. Маринов. *

Сред тия слухове и интриги, според Маринов, Стамболов заявил, че ще даде оставката на целия кабинет. Разбира се, това прави не с цел действително да напусне властта, а само да изпита какво ще прави Фердинанд. Последният след двете оставки изпраща своя секретар д-р Станчев при Стоилов и Начович. По-нататък не се решава да отиде.

Какво е говорено между Фердинанд и подалите оставка министри — направо или чрез Станчева, остава тайна. Дали Начович, тоя инак така скрит човек, е оставил някои бележки в своята архива по тоя случай, ще има да се види. Фердинанд обаче не се реши да смени правителството и натовари Стамболова да преустрои своя кабинет. Един епизод от скритата борба между Стамболова и Двореца бе завършен. Разбира се, ще следват и други етапи до падането на диктатора от власт.

С излизането на двамата консерваторски шефове от кабинета на Стамболова се създават условия за обединение на опозиционните сили, съставени от либерали радослависти и старите консерватори. Това бяха единствените две легални политически сили, тъй като фракциите на Цанкова и Каравелова бяха фактически забранени и нямаха право на легално съществуване. Приятелите на Радославов се опитват да се сближат с падналите

* Д. Маринов. Стефан Стамболов, стр . 230.

от власт консерваторски министри, да образуват коалиция и да открият борбата за свалянето на Стамболова. Но консерваторските шефове, винаги боязливи, нерешителни, но същевременно и по-предвидливи, сметнали, и не без основание, че времето не е благоприятно още за една подобна акция: опозицията е разнебитена и слаба, слаб е в него момент и князът, а властта е безскрупулна и брутална и би смазала по заповед на Стамболов още в началото всяка по-решителна опозиция. И двете тези: за слабостта на опозицията и за бруталността и жестокостта на властта бяха верни. Консервативната партия се бе разложила: както бе писала и „Свобода", както това ние вече цитирахме, едни от нейните последователи бяха минали към Цанкова, други към Каравелова, трети, имало и такива, макар не много, и към Стамболова. Консерваторите винаги страдаха от липса на определена политическа програма, нямаха и никаква смелост. Докато управляваха при Батенберга, те бяха крайни русофили, но тяхното русофилство им служеше, за да се държат на власт, поддържани от руските агенти Давидов и Хитрово срещу либералското мнозинство в народа, клеймейки Цанкова и Каравелова, първият като папищаш, а вторият — като нихилист. Но когато властта им се изплъзна от ръцете през 1883 г. при управлението на руските генерали, не се поколебаха да се обвяват против тях, което беше равносилно да отидат против Русия, да се сближат с Цанкова и под егидата на Батенберга да изместят Соболева и Каулбарса от управлението. След детронацията на княз Александър те се сближиха със Стамболова и до края на 1888 г. управляваха заедно с него. Сега излезли в латентна опозиция, те не се решиха да възстановят старата Консервативна партия, едно, защото кадрите ѝ се бяха съвсем разстроили, друго — знаеха какъв е режимът на Стамболова, рисковано бе да се създава опозиционна партия, а те и нямаха никакво желание да влязат в борба с тая тъй сурова власт, която управляваше България, защото знаеха, че такава борба можеше да им коства твърде скъпо; по характер те не бяха борчески натури и не бяха готови да понасят каквито и да било жертви. Впрочем като партия консерваторите не бяха водили никога истинска опозиционна борба, защото през 1880 г., когато напуснаха властта, се сгушиха под крилото на Батенберга и му съдействуваха да суспендира Конституцията, а когато през 1884 г. втори път я загубиха, в кратко време се разложиха и престанаха да съществуват като политически фактор в страната, а след 9 август 1886 г. техните шефове се подслониха под крилото на Стамболова, а след това под крилото на Фердинанда. По тия съображения Стоилов, както посочихме, винаги боязлив и предпазлив, отбягваше изобщо да води опозиционна борба, особено срещу режим като тоя на Стамболова. Начович – твърде потаен, скрит, хитър пък виждаше, като добър търговец, че загубите ще бъдат по-големи от възможните печалби в такова рисковано предп-

риятие и поради това и двамата отказаха в началото на 1889 г. всякакви връзки с радославистите за обща опозиционна борба, а други политически сили след разбиването на цанковистите, каравеловистите и Южнобългарските съединисти нямаше в страната, в каквато и да е малко-много организирана форма. А сигурно и последните сведения от Двореца са били, че е още рано и не бива да се бърза.

Южнобългарските съединисти бяха по-борческа политическа формация. Техните водачи Величков, Маджаров, Бобчев, д-р Янкулов, Д. К. Попов и др. бяха по-импулсивни натури. Посрещнаха преврата от 9/21 август 1886 г. с твърде голяма въодушевление, но тържеството на контрапреврата, който започна от Пловдив, им струва твърде скъпо: почти всички бяха принудени да емигрират, включително и Иван Вазов. Малко по-късно някои от тях на групи се завърнаха в България, но не с цел да водят борба със Стамболова, а с негово разрешение да се приберат като мирни граждани по домовете си, в това число бяха не само Янкулов, Д. Стамболов, Ив. Ст. Гешов, но и Вазов, Бобчев, Маджаров, и др. Само Величков не се прибра, а това стори едва след падането на Стамболова през 1894 г. През 1893 г., както ще видим, една група по-млади съединисти с Велчо Велчев, с център Пазарджик, подеха борбата против режима на диктатурата като се групираха около в. „Прогрес". В средата на Севернобългарските консерватори и това не можа да се създаде.

Впечатлението след 1887 г., че режимът на Фердинанда и Стамболова се затвърдява и консолидира и няма изгледи да бъде лесно и скоро променен проникваше и се затвърдяваше в средата на самата българска емиграция, съсредоточена главно в Цариград и в Русия след събитията от м. август 1886 г. Никога не е бил лесен и радостен емигрантският живот. Думите на Данте, който е бил принуден по-голямата част от живота си да мине като емигрант във Верона, далеч от своята родна Флоренция: „Тежко е да изкачваш чужди стълби и да хлопаш на чужда врата" си остават верни за всички времена и за всички положения. Тия чувства изпитваха и българските емигранти, колкото и добре да са били приемани в Русия. Това чувство се засилва у тях особено когато разбрали, че Русия, главно по международни причини не може да се намеси във вътрешните български работи и да смени режима. Настъпва и неизбежното чувство на дълбока носталгия, скръбта по изгубената родина. И част от тая емиграция пожелава да се завърне в България, ако получи гаранции за сигурност от българското правителство. Стамболов, комуто твърде естествено тежеше това ненормално положение на дълбок разрив с Русия и на съществуването на дейна българска емиграция там, се показа твърде разположен да разреши поне отчасти болния емигрантски въпрос и част от емигрантите се завърнаха в края на 1887 г.

Последва амнистията от 1888 г. със задача донякъде поне да се успокои дълбоко развълнуваната страна. Тя даде основания на нова вълна емигранти да се завърнат в България, в това число, казахме, и Вазов. Той, предвид неговите литературни заслуги получил разрешение да живее в София, докато другите емигранти Бобчев, Маджаров, Янкулов останали в Пловдив, но всички дали декларации да не се занимават с активна политика. По тая причина никой от съединистите не се прояви като опозиционер при управлението на Стамболова. Сам Вазов в своите спомени бележи: „Отношенията между мене и Стамболова бяха коректни, но не и сърдечни. Аз не можах да одобря особено жестокия начин, с който Стамболов преследваше своите противници — русофили, поставени вън от законите, възмущавах се и от терора във вътрешното управление."

Властта естествено следяла зорко какво пише поетът, готова да вземе репресивни мерки против него, щом започне да пише опозиционно против нея. И Вазов разказва: „Някои от разказите ми не се харесаха особено на властта. Особено разказът „Тъмен герой", в който се изобразява една терористична сцена в затвора, предизвика голямо негодувание. Касъров (издателят на сп. „Денница") бе повикан в полицията, повикаха и мене и ми заповядаха грубо да не смея да пиша повече против полицията... аз престанах да помествам тенденциозни повести, за да не компрометирам цялото списание... *

Вазов също така бележи: „Попитах го (Стамболов) защо не прави каквото зависи от него, за да помири България с Русия, та да престанат натегнатите отношения между двата братски народа. Стамболов отговори, че и той желае това, но не е възможно, защото Русия поставя като цена на подобрение с нас нещо страшно: да изпъдим княза." **

Това са все бегли характеристики на вътрешната и външната политика на Стамболова. Заявленията му за становището на Русия спрямо княза са направени през 1890 г., по времето когато Татищев посети София и се срещна със Стамболова.

Излизането на Стоилов и Начович из кабинета на Стамболов бе почувствано по-слабо в страната, защото нямаха в нея почти никакви последователи, но някак по-силно извън нея; защото в чужбина, особено в заинтересовани среди, на оставките се бе погледнало като на разложение в средата на правителствената коалиция, преценявайки кабинета на Стамболова по западен мащаб като коалиционно правителство от либерали стамболовисти и консерватори. Впрочем същата теза поддържаше и Стамболов чрез Вълковича и Грекова при преговорите, които пред вели-

* Ив. Вазов. Събрани съчинения, 1957 г., XIX т., стр. 109 и 111.

** Пак там, стр. 109

кия везир Кямил паша се водиха между Регентството и Цанков в началото на 1887 г. за споразумение. Докато Цанков твърдеше, че в България има само три либерални фракции: на Стамболов, на Каравелов и на самия Цанков, стамболовите представители твърдяха, че има и Консервативна партия, която Цанков отричаше, а няма фракция на Каравелов, която е изчезнала, понеже всичките негови представители са се прелели при Стамболова.

Разбира се, българските работи не можеха да се измерват с конституционно-парламентарния мащаб на Англия или на други западни страни. При българските условия оставките на двамата министри имаха не особено голямо значение за разслабване политиката на кабинета, защото дори ако се разколебае парламентарното мнозинство, правителството може във всяко време да разпусне Камарата и като произведе нови избори по метода, по който ги произвеждаше Стамболов и други след него, да си състави ново мнозинство в Събранието и привидно да спази парламентарния ред.

Но въпреки това тези оставки бяха едно предупреждение за Стамболова, че и неговата власт, която се смяташе така могъща, може да бъде разклатена с удари от разни страни.

Русия обаче не се отказваше от своите намерения да промени режима в България, вътрешните смущения продължаваха почти непрекъснато, не само подбуждани отвън, но много често предизвикани от бруталните действия на властта, която като че ли бе обявила поход срещу собствения си народ, а и в самите поддръжници на Стамболова се създаваше растящо недоволство против неговото управление. Въпреки всички предупреждения и заплашвания от страна на министър-председателя за разтурване на Камарата и за преследване, 84 депутати от 249 гласували се обявиха против кандидатурата за председател на Събранието на Захари Стоянов, поставена от Стамболова; в тия 84 гласа русофилите не бяха повече от 20 души, всички останали бяха депутати, избрани с правителствените листи на 27 септември 1887 г. Сам по себе си тоя факт беше едно внушително предупреждение за диктатора.

Конфликтът между Стамболова и Светия Синод

От ден на ден Стамболов ставаше все по-нервен, по-подозрителен към всички и по-раздразнителен. Дразнеха го и най-дребните наглед факти, които той тълкуваше като насочени срещу неговата власт, която той все повече отъждествяваше със съдбата на България. В своята подозрителност и раздразнителност отиваше понякога съвсем далеч.

Подозираше княза, подозираше собственото си болшинство в Камарата, подозираше своите съпартизани, подозираше и колегите си в кабинета. Салабашев, който на два пъти бе министър в правителството на Стамболова, на няколко пъти бележи колко далеч е отивала тази подозрителност. Всяко шушукане между депутатите го дразнело, макар то да ставало по най-невинен повод. По едно време подозирал дори и Петкова и Салабашева, и двамата членове на кабинета. Но особено силно подозрение извиквали у него интимните отношения между Фердинанд и някои от министрите или от по-видните съпартизани. Във всичко това виждал заговор против неговата власт. Особено ако князът започне да изказва особено благоволение към някои от министрите, да ги кани на вечери или при пътувания, да ги награждава — диктаторът страшно много се дразнел от това. Не винаги, разбира се, без основания, защото и Кобургският принц имаше свои похвати, които не можеха да не дразнят Стамболова. Последният искаше монархът да се остави изцяло в ръцете му, да не проявява никаква самостоятелност, да бъде едва ли не едно морално безгръбначно под властта на диктатора. Стамболов не се скъпеше да му устройва пищни тържества, например при откриването на Камарата или при пътуване из страната, които задоволяваха тщеславието на младия княз, но се стараеше същевременно да го държи колкото се може по-далеч от активната политика. Стамболов искаше да прилага правилото: царят царува, но не управлява. Но докато на Запад под тоя афоризъм се разбираше, че царят царува, а народът управлява, Стамболов го разбираше: княз Фердинанд князува, а Стамболов управлява.

Ала мъчно можеше са се убеди Кобургският принц да възприеме тази максима. Четеше той Българската конституция във френския ѝ превод и добре разбираше, че макар наглед твърде демократична, тя даваше широки права и привилегии на държавния глава не само в церемониите, а и в самото управление, но те бяха узурпирани от диктатора. В този момент обаче против него не можеше да се отиде. Чуждестранният принц трябваше да търпи, докато му дойде времето. И не можеше да се откаже, че той търпя цели седем години.

Но ако имаше някои, които Стамболов най-много подозираше в неискреност, това бяха българските владици, особено някои от тях. Не можеше да търпи синодалните архиереи да бъдат самостоятелни и независими в своите църковни, а особено в своите служебно-административни функции; искаше от тях подчинение и да станат крепители на неговата политика. Но голяма част от владиците, особено по-интелигентните, бяха русофили, докато Стамболов вече водеше все по-ясно подчертана русофобска политика, която те отричаха. Владиците бяха за Пълномощия-

та, както и повечето от тях бяха за преврата от 9 август 1886 г. Климент дори беше шеф на ефимерното временно правителство, възглавявано от него и от майор Груев, а Симеон Варненски и Константин Врачански бяха шумно одобрили детронацията на Батенберга. След успеха на контрапреврата Климент, макар и глава на временното съзаклятническо правителство, не емигрира като другите съзаклятници. Батенберг след връщането си в България се бе застъпил за него, правителството не посегна върху му поради неговия сан; той замина за Търново, местоседалище на неговата епархия. Правителството не го ограничи никак в неговите църковно-административни функции и той остана и синодален член. Нещо повече. Екзарх Йосиф го назначи за свой екзархийски наместник в България, което му позволи да се върне пак в София и да се установи там за постоянно. Това възбуди правителствените кръгове и официозът в. „Свобода" енергично протестира в броя си от 24 октомври 1887 г. против това назначение на Търновския митрополит, заявявайки, че то не е признато от никое българско правителство. Нещо повече. Вестникът добави, че правителството ще застави Климента да замине, за да се отърве столицата от тоя чер калугер. Понеже Екзархията не бързаше да разреши този въпрос, правителството протестира в Цариград пред екзарха и той бе принуден най-после да го задоволи, като назначи нов екзархийски наместник в лицето на Софийския митрополит Кирил, който стоеше далеч от политическите работи и бе наклонен да се вслушва в исканията на правителството. Екзархът пък е принуден да изпълнява искането на Стамболова за Климента, защото материалната издръжка на Екзархията, както и учебното българско дело в Македония и Одринско зависеше от субсидиите, отпускани от София. И Климент е принуден да замине за Търново. „Свобода" иронизира, че бил изпратен само от Хаджи Иванчо Пенчович, Карамфилович и от две госпожи. И вестникът добавя: „Отърва се столицата от един вредител, от един шпионин на чужда държава. Надяваме се, че търновските патриоти ще знаят как да се отнасят към своя нечист пастир..."

Но Климент е член на Св. Синод и като такъв идва в София за синодалните заседания, така че желанието на правителството и на в. „Свобода" да не го виждат никак в столицата не се осъществява.

В същото положение като Климента е и Варненско-Преславският митрополит Симеон. Той бе взел буйно участие в защитата на преврата от 9 август 1886 г. През деня на 9 август той сам бе подвел под клетва за вярност към съзаклятническото правителство Варненския гарнизон, като държал за случая одобрителна за преврата реч пред офицерите и войниците. След това бе заминал за Шумен, седалище на голям гарнизон, и там бе извършил клетвата и държал реч, с която бе одобрил преврата и

бе насърчил войската да брани новия ред. Но докато се върне във Варна гарнизонът в тоя град бе минал на страната на контрапреврата. Посрещнат враждебно, митрополитът бе поставен под домашен арест в митрополията, а регентството и правителството му бяха забранили да служи цяла година, за да не може да държи проповеди и речи, в които можеше да избие на политически теми.

В същото положение бе и третия синодален член, Врачанският митрополит Константин, който имаше същото отношение към политическите въпроси, каквито имаха първите двама негови събратя — и тримата бяха русофили, противници на режима и на княза, който като католик бе подозиран, че ще се опита да поддържа и засилва католическата пропаганда у нас. Останалите двама членове не Синода бяха Софийският митрополит Кирил и Русенският — Григорий, които бяха по-разположени да подкрепят правителствената политика. Кирил, както посочихме, бе аполитичен, а Григорий бе известен още преди Освобождението като русофоб и по църковните работи в Цариград вървеше с д-р Чомаков, също познат като противник на руската намеса в българските работи и не бе обичан от Игнатиева и от русофилите.

През декември 1888 г. Синодът се събира на заседание, но в състав само от Симеон, Климент и Константин, защото Григорий не може да присъствува по болест, а Кирил е бил натоварен от Синода временно да управлява овдовялата след смъртта на бившия екзарх дядо Антим Видинска епархия, починал на 1 декември 1888 г.* Председател на Синода бе Симеон. По протокола той трябвало да се представи на княза, както и да направи посещение на министър-председателя и на министъра на външните работи и на изповеданията. Симеон обаче не сторил това; той отказал да се представи на Фердинанда по мотиви, че последният като ревностен католик бил насърчавал католицизма във вреда на православието. Така поне донесли на Стамболова и той, както беше станал мнителен и зле настроен против владиците, взима това за чиста монета и веднага реагира: накарал министъра на външните работи и изповеданията Странски да оспори законността на Синода в тоя му състав като поддържаше, че двама от митрополитите не били служили достатъчно дълго време според разпорежданията на закона, за да добият правото да бъдат избирани за синодални членове. Щом министерството отказало да признае законността на Синода, отказало всякакви официални сношения

* По тоя случай в. „Свобода“ от 3 декември 1888 г. помести голям некролог за починалия бивш екзарх. Дядо Антим, макар вече на преклонна възраст, бе доведен в Търново през 1887 г., за да подведе Фердинанда под клетва при встъпването му на престола и бе разположен към Стамболова.

с него, както и законността на неговите решения. Същевременно правителството заповядало на владиците да се разотидат по епархиите си.

Но те не изпълнили това правителствено разпореждане, протестирали и заявили, че Синодът е в законен състав и ще продължи своите заседания като взима и надлежните решения по църковно-административните въпроси. Поканени от правителството втори път да се разотидат, те чисто и просто заявили, че доброволно не ще сторят това.

Между правителството и Синода бяха се натрупали и преди това маса спорни и заядливи въпроси, които пречеха за разбирателството между тях. Правителствените среди поддържаха, и не без основание, че владиците отказват да признаят княза, понеже не е одобрен от Русия. Следователно главната причина за разногласията със Синода са политически. Синодът бе отказал да предпише на черквите да поменуват името на княза на великия вход при литургията, защото бил католик, а всъщност защото е отречен от Русия. Същевременно се поменувало името на Царосвободителя Александър II, което обстоятелство още по-силно контрастирало с непоменуване името на Фердинанда.

От страна на Синода се твърдеше, че Фердинанд поддържал католическа пропаганда и че през лятото на 1888 г. открил католически параклис в Калоферския девически манастир, където князът летувал. Там се правели и веселби, оскърбителни за православната църква. Манастирът бил обърнат на лятна резиденция на княза и на неговата свита и станал недостъпен за населението.

Правителството обвинило владиците, че те отказали да отслужат панихида по случай смъртта на германския император Фридрих III по мотиви, че бил протестантин и за един от княжеските братя, който починал тогава — че бил католик, когато за това нямаше канонически пречки, защото въпросът не се касае до извършване на тайнство, а просто за прочитане на една заупокойна молитва.

В края на 1888 г. отношенията се изострили особено много. На Коледа, 25 декември 1888 г. в столичния катедрален храм „Св. Неделя“ служи литургия митрополит Константин и не поменува името на княза. Също отказва да служи втора, обедна литургия, на която трябвало да присъствува и князът. Против това поведение на синодалните архиереи правителството протестирало пред екзарха. Но Йосиф отговаря уклончиво, предположение в правителствените среди, че одобрява становището на Синода. Втори протест, но той остава без отговор.

Тогава Стамболов сметнал това за грубо предизвикателство към властта и решил да постъпи и с владиците така, както в онова време постъпваше с толкова много български граждани: със сила да ги отстрани от София, но не се решил да ги изпрати в лагерите на Брезово или

Голямо Конаре, където изпращаше опозиционерите-съединисти от Южна България, лагери прочути по изтезанията и побоищата, нанасяни на ония, които биха имали участта да изпаднат там*, а се задоволил само просто да ги изпрати по епархиите им. И през нощта на 12 срещу 13 януари (н.с.) 1889 г. (31 декември 1888 г. срещу 1 януари 1889 г. с.с.) срещу православната Нова година Стамболовата полиция добре осурвакала синодалните старци: грабва тримата митрополити от сградата на Синода в София, където те квартирували и всред зима ги откарва с файтони до епархийските им седалища. Като се знаят трудните и опасни пътувания през ония години зимно време из Северна България, където нямаше друга железница освен Русе–Варна, вижда се на какъв жесток режим са били подложени синодалните старци.

Постъпката на правителството бе действително твърде сурова. Тя бе осъдена дори от някои приятели на Стамболова. Най-малко тя бе нетактична, дори от гледище интересите на самото правителство, защото то правеше владиците мъченици в очите на народа и позволяваше на руската дипломация да засили атаките си против режима на Стамболова. Режимът ставаше все по-суров и поради това всеки, който имаше нравствен кураж и морална доблест да се опълчи срещу него, ставаше герой и мъченик в очите на общественото мнение. Още повече, когато това ставаше с архиереите, чиито имена бяха тъй добре известни в България. Поразумно бе да се постъпи с тях по-меко, като например се откаже само валидността на техните решения и се заплашат, че някои техни субсидии и възнаграждения, плащани от държавата, могат да бъдат спрени.

По-късно Стамболов в по-интимен кръг се оправдавал, че бил принуден да си послужи с тия сурови мерки, защото по неговите, сигурно преувеличени сведения, Синодът бил станал свърталище на всички русофили в София; между другото там се говорело остро против княза католик и дори се настоявало да се произнесе анатема против него, а ако е възможно, да се организира заговор за изпъждането му и други подобни, не особено сериозни обвинения и по-скоро зле скроени измислици. Всъщност владиците, виждайки установената диктатура, се бяха смирили твърде много, защото знаеха, че Стамболов не се шегува и бе твърде детинско да се мисли, че те ще станат автори и проводници на заговор. Пък и с кого ще го направят? Политиците бяха изплашени и се бяха свили, за да бъдат колкото се може по-слабо забелязвани от властта: д-р Данев, д-р К. Стоилов, д-р Радославов, Ил. Вълчев и други по-видни опозиционери бяха грабнали адвокатските чанти и тичаха по съдилищата да защищават интересите на своите клиенти; Каравелов оставаше затворен в своя-

* Сравни спомените на Салабашев за тия лагери, стр. 53. — *Бел. авт.*

та къща посещавана от малцина приятели; Илия Цанов се бе съвсем загубил; Никифоров бе болен, а дядо Славейков, вече не особено здрав, до колкото можеше се занимаваше само със своите стари литературни и фолклорни работи, докато синът му Иван бе постоянно преследван. Заговор можеше да стане във войската, но и там по-опасните и по-подозрителни офицери бяха отдавна уволнени, заместени с благонадеждни за режима хора и се упражняваше ефикасен контрол върху всичко, което ставаше в казармите или около тях.

Все пак това действие на Стамболова не остана без никаква реакция и в страната, и вън от нея. Неколцина видни софийски граждани-русофили имаха смелостта да изпратят адрес до екзарха в Цариград, в който протестираха против постъпките на правителството спрямо владиците и настояваха той да се застъпи за тях. Те наричат там разгонването на владици, особено по начина, по който то бе станало „дръзка и нечестива постъпка от страна на людете, които днес управляват България, поругание, което не е станало с православната църква и в страни иноверни и иноплеменни в най-варварски времена". Иска се от екзарха да се застъпи за „опазване светостта и достолепието на нашата православна църква, в недрата на която се е съхранил целокупен многострадалният наш български народ..."

Тоя адрес е подписан от видни българи, главно из средата на цанковистите: Т. Бурмов, М. Балабанов, М. К. Сарафов, д-р К. Помянов, д-р Ст. Данев, Ив. Евст. Гешов, Пандели Кисимов, д-р Д. Моллов и др. Не е подписан обаче от хора на Каравелова и Радославова, както и от консерваторите, които току-що бяха напуснали кабинета на Стамболова.

Когато през есента на 1889 г. Народното събрание поднови заседанията си, народният представител русофил д-р М. Цачев отправи питане до Стамболова в качеството му на министър-председател и министър на вътрешните работи за действията на властта по разгонването на синодалните архиереи, действия, които той (Цачев), както и общественото мнение в страната решително осъждаха. В. „Свобода" в броя си от 1 ноември 1889 г. предава отговора, който Стамболов е дал по това питане, в заседанието на Камарата на 30 октомври. В него Стамболов заявява: „Правителството е преследвало само ония, които, подбуждани от чужда държава, и които са искали да компрометират с действията си мира. Аз съм се нагърбил с тежката обязаност да служа и да пазя това отечество; дал съм клетва за вярност на княза и отечеството, длъжност ми беше, прочее, да следя за действията на ония, които подкопаваха това Отечество. Аз изпратих владиците с жандарми по местата им, защото тия старци, когато са били повикани да заседават в Св. Синод, не се занимават със своите работи, а са били завзели с работи, които нито им са в обязаността, нито пък духовните закони им позволяват да се занимават с тях. Иска-

ха да обърнат Синода от чисто духовно учреждение в политическо. И правителството ги изпрати със сила, понеже отказаха да се разотидат доброволно." И Стамболов завършва с остра закана, тъй свойствена на всички негови изказвания: „Не само с тях, а с всички други върховни учреждения, Касация или Сметна палата, ще ги разпръсна, щом правят политика и подравят короната и отечеството. Това правителството не ще позволи никому."

Както винаги Стамболов отъждествяваше своята власт със съдбата на отечеството. Не допускаше никаква критика, живееше постоянно под кошмара на заговори и комплоти. Това му пречеше обикновено да се издигне до положението на голям държавник. С нужда и без нужда си създаваше врагове и си откриваше фронтове. Все пак понякога осъзнаваше, че е отишъл много далеч и бе наклонен да мине към отстъпки и компромиси, но както винаги става при диктаторските управления, боеше се, че всяка по-голяма отстъпка от негова страна можеше да се сметне от неговите противници за слабост и те да минат към ново настъпление за неговото събаряне. Все пак не отказваше даването на амнистии, гледаше снизходително на завръщането на емигрантите, търсеше компромиси, какъвто по-късно потърси и със Синода. Но отношенията бяха така изострени, че за по-пълно разбирателство със своите противници трудно можеше да се мисли. Изобщо политическата атмосфера бе така наелектризирана, че за мир и спокойствие не можеше да се говори.

Постъпката с владиците създаде конфликт между правителството и Екзархията. Зашумя опозицията, но тя имаше за публично изказване само органа на Радославова „Народни права", който при това излизаше с мъка и нередовно. Особено енергично протестира руският печат, а Др. Цанков като емигрант на 5/17 януари отправи адрес до екзарха против разгонването на владиците, но от правителствена страна отвърнаха, че в Търново Климент продължавал да говори против княза. Същото вършел и при обиколките си из епархията, докато в Свищов, в църквата без малко тълпата да го нападне в самия олтар. Константин пък изпращал окръжно писмо из епархията с наставления да не се поменува името на княза в църквите. Дори не позволил на 14 февруари 1889 г. да се отслужи молебен по случай рождения ден на Фердинанда. Владиците пък се оплакват на екзарха, че полицията по заповед на Стамболова постоянно ги безпокои и преследва. От страна на Синода подозирали Стамболова, че иска да сваля екзарх Йосифа (обвиняван в София, че поддържа връзки с Цариградското руско посолство, особено интимничел с посланика Нелидов) и да го замести с Русенския митрополит Григорий, известен по своето русофобство и на тая почва станал приятел на Фердинанда, а винаги е бил противник на екзарх Йосифа, още от

деня на избирането му за такъв, защото негов съперник при тоя избор е бил сам Григорий.*

Обвинението срещу Фердинанда, че е насърчавал католическата пропаганда се оказа само отчасти вярно. Като католик той не можеше да не гледа симпатично на засилването на католицизма, но през цялото му управление не се забелязва никакво особено засилване на католицизма и униатството у нас. Особено бе силно обвинението против Фердинанда, че през лятото на 1888 г. се бил настанил в Калоферския девически манастир, където правел веселби и наредил един католически свещеник да служи там католическа литургия.

Естествено много работи бяха плод на интриги и клевети. Нито Фердинанд проявяваше някакво желание да налага католицизма в България, защото и неговата религиозност бе формална и престорена, нито пък някъде българи бяха се поддали на подобен прозелетизъм. Впрочем тия обвинения се хвърляха срещу него в първите години на неговото князуване. По-късно те бяха забравени. На българския народ, който никога не е бил тъй дълбоко религиозен, че да избива до фанатизъм, най-трудно можеше да му се въздействува да мени вярата си. Формално той държеше за православието и повече от това не се интересуваше. Мълвата обаче изостряше отношенията между правителството и Синода. И това доведе до разгонването на владиците.

Но владиците не можеха да получат почти никаква силна подкрепа от главата на българската църква, защото той сам и Екзархията зависеха материално от субсидиите, които им даваше софийското правителство. Същевременно Стамболов предупредил екзарха, че ако владиците престанат да се месят в политиката, той ще се отнася към тях както подобава на техния сан и църковни длъжности; в противен случай ще действува, както му диктуват интересите на страната, нейната сигурност и независимост. Екзарх Йосиф, твърде хитър и предпазлив, виждал злото, което може да се причини на Екзархията, ако вземе страната на владиците против правителството и поради това не предприел никакви постъпки; напротив, посъветвал и митрополитите да потърсят начини и средства, като пазят престижа на църквата и на своя сан, за помирение с правителството.

Така и станало. Синодът се свикал на сесия през лятото на 1890 г. и то в Русе, в седалището на митрополит Григория, който, както казахме, бе гледан добре от правителството и бе установил приятелски връзки с

* Маринов (стр. 542) твърди, че Стамболов действително е мислел да замести екзарх Йосиф, обвиняван в русофилство и в дружба с Нелидов в Цариград и да го замести с Русенския Григорий, русофоб.

Фердинанда главно на почвата на тяхното русофобство. Григорий гарантирал за лоялността на своите колеги от Синода. Стамболов сам чувствал нуждата от едно помирение с последния, заминал за Русе, където при посредничеството на Русенския митрополит станало помирение с владиците върху формулата да се поменува на великия вход както името на Фердинанда, така и това на Царя Освободител.* Това било широко разгласено от правителството и от официозния печат, както и фактът, че султанът издал два берата за назначаване на български митрополити в две важни епархии на Македония: Скопската и Охридската, чиито титуляри бяха напуснали своите седалища поради Руско-турската война. Стамболов приписваше тая заслуга на себе си, но за нея бе работил и екзархът, който със своето лоялно поведение бил спечелил разположението на Портата.

Така бил ликвидиран конфликтът между правителството и тримата владици, наглед буря в чаша вода, но раздухван, можеше да има и потежки последици в едно време на постоянни смущения и явни и скрити борби.

И след това обаче Стамболов не преставал да се меси в работите на църквата и да надзирава делата на владиците, особено при избора на нови митрополити. Обикновено той сам организирал чрез властта техните избори като въздействувал върху епархийските избиратели да изберат кандидата, който той е одобрил. Въздействувал и върху Синода да бъде утвърден оня от двамата избрани кандидати, на чиято кандидатура той сам дава предпочитание. Синодалните старци, напарени от събитията, станали с тях в навечерието на новата 1889 г., бяха станали твърде предпазливи в действията си против правителството. След споразумението със Стамболова дават нареждане да се поменува името на княза в литургията при великия вход, като се поменува и името на Царя Освободител Александър Николаевич.

В своите спомени Тома Васильов, тогава главен секретар на Вътрешното министерство при управлението на Стамболова, който е и титуляр на това министерство, разказва как през 1891 г. е бил избран епископ Партений за Софийски митрополит на мястото на Кирила, който бе починал. Имало двама кандидати и Васильов се застъпвал за другия кандидат, съперник на Партения, като изтъкнал пред Стамболова неговите лични и морални качества и по-висока учена квалификация, която Партений нямал, но Стамболов рязко му отвърнал: „Аз искам за владика човек, който да ми бъде послушен и да не пречи на моята политика. Ученост,

* В. „Народни права“ от 6 ноември 1890 г. И така беше, докато съществуваше династията. — *Бел. авт.*

благочестие, морал и други подобни не са ми потребни. Антим (другият кандидат) не е за мен. Аз ще туря Партения.“ Така и станало. Стамболов наложил Партения.*

И не само в тоя случай. Стамболов се налагал навсякъде и винаги: в училищата, в съдилищата, във войската, в администрацията, в стопанския живот. Разполагал широко и с държавните средства, почти без ограничения. В различие от миналото, когато всички правителства са били твърде пестеливи и държавният бюджет е бил твърде ограничен, както в своите приходи, така и в своите разходи, при Стамболова такава ограниченост и предпазливост не е съществувала. В няколко години приходо-разходният бюджет на държавата и на самоуправителните тела бързо нараства, без това да е в хармония с нарастването на националния доход в страната.

При Стамболова се поставя и началото за търсене и сключване на външни заеми, често при не особено благоприятни за страната условия. Произведенията от тези заеми не винаги отиваха за стопанските нужди, за които биваха сключвани, а се разходваха и за непроизводителни цели, което затрудняваше редовното и правилно изпълнение на бюджета и посрещането на другите държавни и обществени нужди, както и редовното погасяване на плащанията по заемите. Но за това по-нататък, когато ще разгледаме финансовото положение на държавата и стопанското положение на народа при управлението на Стамболова.

Последната сесия на V Обикновено народно събрание

Особено бурна бе последната сесия на V ОНС. Тя е била открита на 22 октомври 1889 г. с твърде пищния церемониал, който Фердинанд тъй много обичаше, а Стамболов с такава готовност му устройваше, било при откриването на Събранието, било при пътуване из страната, било в други случаи. В тронното слово, с което князът я откри, между другото се казваше:

„Отварянето на сегашната сесия има голямо и важно значение, както за мен, така и за народа ми, защото откакто България съществува като самостоятелна държава, сега е първи път Народното събрание да е доживяло до трета редовна сесия, отворена от държавния глава. Това събитие само е необоримо доказателство за добрия ред и тишина, които царуват в страната и за напредъка и задоволството на любимия ми народ. И действително от встъпването ми на българския престол страната до толкова се е повдигнала напред, успехите ни във всяко отношение стана-

* Т. Васильов. Спомени, стр. 152

ха толкова очевидни, щото българският народ не само спечели симпатиите на образования свят, но и предизвика похвали от устата на един от най-доблестните и мъдри монарси, а така също и от много знаменити европейски държавни мъже. Тия добри отзиви не малко ще спомогнат за окончателното възтържествуване на нашето право дело.

С удоволствие констатирам, че държавата ни се намира в най-добри отношения с близко съседни и други нам приятелски държави и убеден съм, че със съдействието на правителството ми тия отношения всеки ден ще се подобряват и уякчават..."

В цитираните пасажи на тронното слово несъмнено се изтъкват някои верни обстоятелства: за първи път Камарата доживяваше своя тригодишен законодателен мандат; след бурната година при управлението на Регентството, чувстваше се едно успокоение в страната, макар суровият режим на вътрешното управление да търпи големи критики. По своята суровост той напомняше годините на режима на Пълномощията. Напредъкът на страната не бе тъй бърз и тъй бележит, както иска да го представи тронното слово.

На запад, особено в страни добре разположени към княза и към правителството, постоянно се подчертаваше фактът, че през двегодишното управление след идването на Фердинанда в България редът и тишината общо взето са запазени, а това е една надеждна гаранция за поддържане мира както на Балканите, така и в Европа. Тая констатация бе направена при откриване на австро-унгарските делегации от австрийския император Франц Йосиф и това именно се отбелязваше в тронното слово. Тоя факт е бил подчертан, както това отбелязваме в отдела за външната политика, от всички почти оратори при разискванията в двете делегации. В същия смисъл се е говорило и в английския, и в италианския Парламент. По тоя повод в София често се изнася мисълта, че по пътя на тая политика може да се дойде до частично признаване, само от някои сили, изборът на Фердинанда. Както ще видим, тези надежди не се оправдаха ни тогава, ни по-късно, а това стана само след падането на Стамболов през 1894 г., когато Русия се реши да признае тоя избор.

В тронното слово се засягат и външнополитическите отношения на България, нещо, което бе пропуснато в миналите две тронни слова, когато бяха открити първите две редовни сесии на Народното събрание. Но и в настоящия случай не се поменува ни една близка или далечна страна, а се говори само в общи фрази. Не се поменува дори за сюзеренните отношения, които Портата имаше към България. Това несъмнено се прави с цел да не се дразни Русия. За самото българско правителство се виждаше съвсем неудобно да говори за отношенията с Тур-

ция, а да отбегне да помене нещо за Русия. Такъв един контраст само би влял масло в огъня на и без това тъй влошените руско-български отношения.

На 3 септември същата 1889 г. бе починал съвсем ненадейно в Париж председателят на Народното събрание Захари Стоянов, име тъй известно и тогава, и сега в България. Заслужил революционер през страшната и героична за българския народ 1876 г. като деен участник в подготовката и извършването на Априлското въстание, епоха, която той по-късно с такава вещина описа в своите „Записки по българските въстания", деен борец за Съединението, за извършването на което той бе допринесъл тъй много, бележит разказвач на минали събития и темпераментен журналист, на времето бе станал една от най-бележитите фигури в общественополитическия и културния живот на България.

След откриването на сесията на Събранието и след свършване на церемонията, подпредседателят П. Славков взима думата да уведоми народните представители за тоя скръбен факт. Впрочем Славков казал само няколко твърде банални думи: „Господа представители, известно ви е за смъртта на нашия добър председател и верен син на Отечеството ни. Понеже става дума за покойния, нека кажем „Бог да го прости!"."

Всички представители са на крака и казват „Бог да го прости!"

Прави впечатление, че нито Стамболов, нито някой от министрите и народните представители не взима думата да изтъкне заслугите на тоя все пак бележит българин, взел тъй живо участие в двете епохални събития в живота на българския народ — въстанието и Съединението. Може би за депутатите от опозицията бе неудобно да говорят за председателя на Събранието, който само преди година бе избран на този пост от правителственото мнозинство, срещу кандидата на опозицията. Това съображение не важеше за правителствените депутати, а особено за самия Стамболов, който инак е тъй словоохотлив и взима думата в Камарата почти по всеки въпрос. На пръв поглед необяснимо е как той не каза нито дума в памет на Захария, с когото непрекъснато в течение на повече от десет години бяха делили скърбите и радостите на бурното революционно минало и на българската политическа действителност.

Това поведение, тъй малко обяснимо за темперамента на самия Стамболов подхрани слуховете за влошените напоследък отношения между Стамболов и Захари Стоянов и за решението на последния да се отдели от диктатора и да мине в опозиция на него. Според същите слухове това ставало под влияние на Двореца. А по-късно и други слухове, макар и съвсем невероятни, че Стамболов бил виновен за смъртта на автора на „Записки по българските въстания".

Дори не се направи предложение в знак на траур да се вдигне заседанието на Камарата по случай смъртта на нейния председател.

Вместо това председателстващият Славков прави предложение още в същото заседание да стане избор на нов председател. Никой не възрази и изборът става. От 285 народни представители гласуват 236 души; от тях 166 гласуват за самия Славков за председател, а 74 души — за опозиционния кандидат д-р К. Стоилов.

След като тия факти се коментират широко в софийските политически кръгове и създават една съвсем неблагоприятна за Стамболова мълва, в заседанието на 23 октомври правителственият народен представител Л. Зографски прави предложение да се вдигне заседанието в памет на починалия председател. Стамболов пак отбягва да каже поне няколко думи за покойника. Преди това в. „Свобода" бе дал някои бележки за погребението на Захари Стоянов, извършено в Русе, където е бил погребан до гроба на неговата тъща, известната революционерка баба Тонка Обретенова. И толкова.

Както бе и във втората сесия на V ОНС, опозиционната борба срещу правителството в Събранието се води от няколко души опозиционни депутати, особено от Трайко Китанчев. Съвременниците говорят с извънредно големи симпатии за тоя неуморен борец-демократ, борец за личната свобода на човека и за свободата на македонския българин, роб на турските султани и феодали. С голяма симпатия говори за него писателят Т. Г. Влайков, който го опознава като свой учител в Софийската гимназия, където Китанчев учителствува известно време преди да заеме поста на училищен инспектор, който пост той предпочита пред учителската длъжност, защото в ония години училищните инспектори са се избирали от населението, както и училищните настоятелства, а тогава изборният пост е давал възможност лицето да борави с политика, главно да може да бъде избирано за народен представител. В това си качество на избран училищен инспектор Китанчев е бил избран в допълнителните избори през 1888 г. в Търново на мястото, което бе освободил сам Стамболов като избран през 1887 г. на няколко места.

С големи симпатии говори за Китанчев в своите спомени и Тома Васильов. Между другото той пише: „Измежду лицата, с които през дългия си живот се срещнах и запознах, малцина ми станаха тъй симпатични както горещият патриот и народен трибун Трайко Китанчев. Със своето красноречие, духовитост, остроумие, правдивост и откровеност той обайваше не само училищната катедра и депутатската трибуна, но и при обикновени беседи и приятелски разговори. А неговото безкористие, честност и голям родолюбие бяха пословични..." (стр. 179).

Не тъй симпатично се отнася към Китанчев друг съвременник, Добри Ганчев*. Инцидентно, по някакъв съвсем незначителен случай го квалифицира: „Дързък, истеричен тип. На времето най-яркият русофоб." Това обаче не е точно, защото през 1894 г., след падането на Стамболов, Китанчев първи се застъпи за помирение между Русия и България, както това отбелязваме на съответното място.

Във времето, за което пишем Китанчев води смела борба срещу диктаторския режим на Стамболов. Слаб, болнав, със силно разстроени нерви, той понякога прекалява в своята борба. Понеже и Стамболов е не само смел, но често дързък, необуздан и брутален в борбата си срещу своите политически противници, общите борби между двамата в самата Камара (защото няма нито опозиционни събрания, нито опозиционен печат) взимат често съвсем драстичен и драматичен характер.

Пак Т. Васильов в своите Спомени** предава следния характерен случай из управлението на Стамболова: „Във време на една реч, с която Китанчев критикуваше нещо властите, Стамболов го прекъсна с подхвърляне на измислените някога по адрес на македонските българи думи: „Ти и овде го клаваш — и онде", на което Китанчев, без да се смути отвърна: „Ала го не клавам, гдето ти сакаш." Тая духовита реплика бе фатална. Стамболов, който не търпеше възражения, не я забрави. Общо бе убеждението, че за стоенето на Китанчева 3 години в затвора немалко е допринесъл горният словесен двубой."

И тоя двубой между двамата продължава през цялата трета сесия на V ОНС, както бе започнала преди година във втората сесия на същото събрание. И не само с Китанчева, но с всички по-видни опозиционери.

Още в едно от първите заседания на третата сесия*** се разглежда Законът за полицията, внесен от Стамболов и от него защищаван. Китанчев не се забави да подложи на остра критика не само закона, но и действията на полицията, срещу която естествено в оная епоха на тираническо управление можеше тъй много да се каже. Стамболов веднага отговаря като минава в настъпление. Китанчев, казахме, е училищен инспектор. Стамболов обвинява училищните инспектори-опозиционери, че назначавали основни учители със задължение да агитират в тяхна полза в бъдещите избори.

Китанчев протестира: не бива министърът да обвинява голословно без доказателства. Това не е достолепно за един министър-председател.

---

* Спомени, стр. 253

** Стр. 180

*** Заседание на 27 октомври 1889 г.

Стамболов, като визира несъмнено Китанчева, възбудено възразява: ако някой инспектор е обиден от неговите думи, готов е да му отговори с факти, от които даже Китанчев ще се смути.

По-нататък Китанчев говори, при второто четене на закона, почти по всеки член, но все пак се старае да говори конкретно и внимателно, докато Стамболов не спазва тая мярка и понякога засяга твърде язвително и Китанчев, и другите опозиционни оратори, които критикуват закона в много негови разпореждания.

На 30 октомври дебатите наново се разгорещяват, когато опозицията напада правителствената политика по отговора на тронното слово.

Първи взима думата водачът на русофилската опозиция д-р Минчо Цачев. Най-напред говори по вътрешната политика като засяга главно действията на полицията и администрацията и тяхното отношение към граждани, обвинявани в опозиционерство. „На всяка крачка в страната, казва ораторът, властта произволно грабва хората от домовете или от улицата и ги арестува или интернира, Органите на властта не зачитат свободата на гражданите, гарантирана ни от законите. Вършат се произволи, а техните автори остават ненаказани. В Плевен, Оряховица, Кутловица и на други места се проля кръв, а виновните останаха ненаказани. Това е система, която насърчава органите на властта да вършат още по-големи произволи щом са с убеждението, че техните престъпления спрямо гражданите остават ненаказани."

След това ораторът минава към външната политика, така както е засегната в тронното слово и в неговия отговор. Д-р Цачев пита: „А защо правителството отбягва да каже името на онзи монарх, за който се прави намек в тронното слово?" Гласове от мнозинството: „Във всеки случай не е Долгоруков."

Д-р Цачев: „Потрайте, ще кажа и за Долгоруков. А всъщност не се ли касае за онзи монарх, който преди 11 години, когато бяхме под турско иго, изказваше похвали за турците пред своите делегации, или е друг някой, който да е съдействувал за нашето освобождение. Също и в пасажа на Словото, където се говори за някои държавни мъже, които сега хвалят България, между тях не са ли и онези, които разпокъсаха Санстефанска България?"

След това д-р Цачев пристъпва до главната цел на своята реч. Заговорва за отношенията с Русия. Той казва: „Говоря за Русия, която ни е дала свободата, тая свобода, която сега позволява и вам да заседавате тук, а други накараха сръбския братски народ да ни обяви война. Не беше ли Калноки, който каза на нашата делегация по Съединението: не бива вие, българите, да забравяте, че Сърбия е господарство независимо и може да действува на свой собствен риск. Австрия взе две славянски

провинции, а Русия е създала независими държави на Балканския полуостров и не е завоювала нито една педя земя.“ Ораторът отхвърля обвиненията, че имало българи предатели: „Това не е истина, защото те мислят и са в правото си да мислят, че само чрез физическото и нравственото подкрепяне на оная държава, чрез мощната ръка на братския руски народ, България ще намери правилния път на своето развитие; те не искат да предават отечеството си в чужди ръце...“

Накрая д-р Цачев настоява да се вмъкне един пасаж в отговора на тронното слово, с който да се изкаже благодарност и признателност към руския императорски дом и към братския руски народ. С такава постъпка ще се излезе из кризата по признаването на княза като станем негови адвокати пред русите.

С тая реч на шефа на русофилската опозиция, Стамболов е силно засегнат по най-болното място на неговата политика: изказаните симпатии към Русия и направената критика на австрийската политика към България.

Раздразнен, Стамболов веднага взима думата и рязко отговаря:

„Днес Русия не иска да признае нито княза, нито правителството, нито народното представителство. Тя не благоволява даже да ни погледне, а се намери само австрийският император, който доблестно и открито заяви, че има един малък народ на Балканския полуостров, който видимо напредва, гледа си работата, полага старание за своето материално и морално повдигане и заслужава вниманието и симпатиите та образованите хора.

Правихме опити за помирение с Русия с избора на Валдемара, но отказа, защото тя чрез Каулбарса отрече законността на ВНС и макар че при напускането на Батенберга обеща да не се меси във вътрешните български работи, не изпълни това си обещание. Пуснахме княз Александра да си отиде само след тия обещания, но руският дипломатически агент скоро се отказа от думите си, нарече казаното от нас измислица, това, което князът беше турил в прокламацията си. Настъпи смайване и разочарование в България. А България пострада на Берлинския конгрес, защото на Запад гледаха на нас като на руска провинция. Русия създаде България, но руското влияние в България стана причина за разпокъсването на България. А Русия ни подгони след Съединението и откри война срещу княза и България. Създателката на Санстефанска България се обяви против Съединението, а творците на Берлинския договор го одобриха. Кой говори сега за потъпканите права на Русия в България? Говори един бивш турски мюлезимик (д-р Цачев). Не е вината у българския народ за лошите отношения с Русия. Колкото се касае до европейските държавни мъже, ще кажа: да знаеха тия европейски държавни мъже, че българският народ така много обича своята независимост, че не ще стане сляпо оръдие на Русия, не биха разделили България.

И аз искам помирение с Русия и денят, когато се помирим, ще бъде за мен радостен ден. Всички в България желаем това, но големи жертви не могат да се правят, особено жертви равни на смъртна присъда" — завършва Стамболов всред ръкопляскания на мнозинството.

Втори опозиционен оратор е Дако Ангелов. Той осъжда правителството за разгонването на синодалните архиереи, изтъква, че няма никаква свобода, ни на словото, ни на печата, ни на събранията. Стопанският живот замира, данъчното бреме става всеки ден все по-труднопоносимо.

Стамболов, който е като че ли в постоянен транс, не чака да се изкажат и други опозиционни оратори и общо да им отговори, а веднага взима думата, за да отговори на Ангелов.

Стамболов: „Синодът беше разгонен, защото старците не се занимаваха с духовните си работи, а с политика. Казахме им да си отидат — не щат, стоят и бистрят политика. Правителството, като видя, че ще бъде вредно за мира и тишината това тяхно поведение, пак им предложи да си отидат, а те пак отказаха и се опитаха да създават затруднения на правителството; видяхме се принудени да ги изпратим със стража по епархиите им. Повтарям, това ще направя с всички и с Касацията, и със Сметната палата, и с другите учреждения щом не си гледат работата, а се занимават с висша политика с цел да подкопават устоите на властта. Дадоха някой адрес до екзарха, а в него визираха княза. Но видяхме доблестта на ония, които го бяха подписали. При следствието се изплашиха и отказаха — не сме подписвали, а после: дайте ни оригинала, защото не помним какво беше писано и не сме упълномощавали никого да го печата във вестниците. Такива бяха тия политически мъже: нямаха куража да защитят политиката си открито. Между тях беше и Петър Станчев, но той си призна: аз написах адреса, аз го напечатах във вестниците."

Говори още един опозиционер — Дамян Цеков. Повтаря онова, което бяха казали другите опозиционни депутати. И нему Стамболов късо и рязко отговаря.

Отговорът на тронното слово е приет, както бе докладван.

Нов избирателен закон

На 9 ноември 1889 г. Камарата пристъпва до разглеждане проекта за изменение на избирателния закон. Неговият чл. 37 се занимава със състава на изборното бюро, което ръководи изборите. Взима думата Тр. Китанчев. Говори по състава на бюрото. От Освобождението най-важният център, около който се въртят борбите на всички наши партии

в изборите е бил да се завземе изборното бюро. Кой да стигне най-напред и да го завземе. Щом го завземе една партия, другите партии загубват всякаква охота да се борят в изборите. Всъщност бюрото е господар на избора и то решава неговия изход, а не избирателите. Тая порочна система трябва да бъде премахната. Да няма партизански борби за състава на бюрото, а то да се съставя по закономерен, не партизански начин, че да не върши никакви злоупотребления с гласовете на избирателите. Китанчев настоява към бюрото да се прибавят по двама члена от всяка партия, която взима участие в изборите, които членове да контролират действията на самото бюро. В тоя смисъл той предлага една поправка в чл. 37 на разглеждания законопроект. Но все още не идва до схващането бюрото да бъде председателствувано от съдия или учител, а неговите членове да се избират по жребие от съда, както и до регистриране на кандидатните листи, до правото на застъпници в бюрото на всеки кандидат или до поставянето на бюлетините в пликове, запечатвани от избирателя в тайни стаички, които бяха въведени в нашата избирателна система много години по-късно, с цел да се обезпечи тайната на гласуването и свободата на избирателя да гласува за оня кандидат, който той предпочита.

Стамболов веднага възразява срещу предложението на Китанчев. Мотивът му е, че понеже в бюрото влизат някои от кметовете в околията, а те не принадлежали само на правителствената партия, а и на опозицията, последната чрез тях била застъпена в състава на бюрото и това било достатъчен контрол да не стават злоупотребления при гласуването.

Становището на Стамболов не беше право, защото както при неговия режим, така и при режимите, които го наследиха, никое правителство не търпеше опозиционни кметове: уволняваше ги и на мястото им назначаваше временни тричленни комисии, които да управляват общините. Същото ставаше и с окръжните съвети и техните изпълнителни органи — постоянните комисии; навсякъде се настаняваха доверени на властта лица.

И предложението на Китанчев е отхвърлено. Остава в сила старата система, при която партията, която завземе изборното бюро, става господар на самия избор. С това Стамболов, а и неговите приемници обезпечаваха спечелването на всички избори, които произвеждаха.

В заседанието на 27 ноември 1889 г. се разглежда законопроектът за сключване на първия държавен заем от 30 милиона лева при виенската банка Лендербанк. Законопроектът се защищава от Стамболов и от министъра на финансите Салабашев.

Китанчев говори остро против заема. Според него той е тежък и съсипателен. От страна на правителството се възразява, че заемът е твърде

износен, а главно необходим за посрещане задълженията на държавата по откупване на ж.п. линията Русе-Варна, за изплащане задълженията по постройката на линията Цариброд-София-Вакарел и за проучване на линията София-Варна.

Китанчев сочи примера с Каравелов, който смяташе, ако не бяха разходите по Съединението и войната със Сърбия, да покрие тези разходи от приходите на държавния бюджет и от направените икономии.

Стамболов нервно възразява, особено като чува, че се казват добри думи за Каравелова.

Но спорът се разгаря особено силно между двамата противници в заседанието на Камарата на 8 декември 1889 г., когато се разглежда бюджетът на Вътрешното министерство, на което Стамболов е титуляр. Китанчев прави предложение, в името на икономиите, които се търсят в държавния бюджет, да се намалят заплатите на министрите, на висшите чиновници и на висшите офицери.

Стамболов кипи и минава на нападки на лична почва: „Китанчев, казва Стамболов, е избран народен представител като мой кандидат. Избран е в моя град, на мое място, като си дадох оставката в Търновския избор. А сега е решил да измени на партията, която го е избрала."

Китанчев: „Изменям на партията, която измени своите убеждения."

Стамболов: „Ако Китанчев иска да бъде честен човек, трябваше да поддържа партията и правителството, които са го избрали; ако намери, че партията е изменила на началата си, както той твърди, или пък че неговите убеждения са се изменили, и следователно не може да остане в средата ѝ, трябва да си даде оставката и да се кандидатира втори път като опозиционен кандидат и тогава да дойде тук и да критикува и закона, и правителството, а не да се избира по мошенически начин с измама на избирателите си."

Китанчев: „Аз всякога съм стоял на убежденията си и пак ще стоя."*

Стамболов: „Мен ми е мъчно да възразявам на този, когото съм довел тук в Камарата".

Китанчев: „Хвали се, хвали се!"

Стамболов: „В Четвъртото ОНС Китанчев поддържаше правителството, поддържаше оня, който беше на власт, а сега настоява правителството да падне. Таке е: не чакай да ти направи зло тоя, на когото си направил зло, а чакай да ти направи зло оня, на когото си направил добро."

---

* Тук именно е станала оная остра полемика между двамата, която вече отбелязахме по спомените на Т. Васильов, когато Стамболов подметнал на Китанчев, че „го клае и овде и онде", а последният отговорил, че само „не го клае" гдето иска Стамболов. Но в дневниците на Народното събрание е отбелязано само така, както е тук изложено. — *Бел. авт.*

По-нататък Стамболов продължава: „Китанчев иска намаление на заплатите на офицерите, да се яви недоволство между тях против правителството, да се разслаби армията, да станат бунтове. Но ако станат бунтове за Китанчев има и друго средство... Но за нас не. Тук сме родени, тук ще мрем и никога няма да метнем въже на врата на майка си, както правят подлите храненичета... Китанчев иска да се намалят заплатите на министрите. Но има министри, които са умрели в мизерия като Желязкович, а други, които са посегнали пак от мизерия на живота си като Тодор Икономов, а търговците и инспекторите си имат парици. Може да намали министерските заплати от 10 000 лв. на 8 000 лв. годишно. Това е ваше право, но аз ще реша дали мога при такова намаление да бъда повече министър..."

В заседанието на Камарата на 11 декември друг народен представител Антон Байчев говори по бюджета на Външното министерство и изповеданията, където е и бюджетът на църквата. Байчев е също в числото на ония депутати, които правят латентна опозиция на Стамболов. Повдига въпрос да се съкрати числото на епархиите, следователно и на митрополитите. Но Стамболов сметнал, и с право, че въпросът е повдигнат твърде инцидентно и не може да бъде разрешен съвсем експромпто. Трябва предварително да бъде проучен. Всъщност Стамболов нямаше никакво желание да влиза в нови спорове и разправии с владиците и с екзарха след миналогодишните инциденти с тримата синодални митрополити. Такава мярка само би дала основание на руското правителство и на руската преса за нови обвинения против България и против княза, когото винаги са подозирали, че той, макар и прикрито се мъчи да служи на каузата на католическата пропаганда у нас.

На 17 декември Камарата е закрита лично от Фердинанда с пищния церемониал, който Фердинанд тъй много обичаше и какъвто Стамболов с охота му устройваше, стараейки се да го отвлича от грижите и намесата в управлението, област, която диктаторът искаше да задържа изключително за себе си.

Избори за VI Обикновено народно събрание

В изборите, които Стамболов направи на 26 август 1890 г. за VI ОНС той бе взел мерки да бъдат избрани само верни нему хора, за да няма изненади с отцепничеството, какъвто бе случаят с V ОНС. За тая цел той бе заповядал на окръжните управители под тяхна лична отговорност да наредят кандидатните правителствени листи само с предани на властта кандидати. На второ място да се вземат всички мерки, за да не се допус-

не избирането по възможност на никакви опозиционни кандидати. Особено да не се допусне избирането на никой опозиционен шеф. Това бе изпълнено с най-голяма точност.

Впрочем опозицията бе така силно смазана, че от нейна страна не можеше да се чака някоя по-силна реакция, особено пък някоя изненада. Никой почти от хората на Каравелов и Цанков не се кандидатира. Като опозиционни кандидати се явиха само някои от хората на Радославов. Стоилов, винаги твърде боязлив, лишен от всякаква политическа поддръжка, понеже нямаше нито партия, нито особен личен престиж, не се кандидатира. Хитрият Начович, който много рядко оставаше без служба, по ходатайството на Фердинанда бе назначен за български дипломатически агент във Виена. За Ив. Ев. Гешов, който също минаваше за пасивен опозиционер на режима, не можеше дори да се мисли да бъде опозиционен кандидат, и то на кого? — на суровия и безпощаден Стамболов? Никога.

Агитациите за изборите се вършеха само от властта и от правителствените партизани. Радославистите тук-там се размърдаха, но правителството, подпомогнато от полицията, правителствените шайки и правителствените партизани скоро попречи и ограничи техните агитации. В. „Народни права“ в броя си от 23 август 1890 г. публикува един манифест към избирателите, с който ги приканваше твърде смело да презрат насилията, които властта правеше върху тях и да гласуват за кандидатите на Либералната партия (Радослависти). В манифеста, издаден от Централното бюро на тая партия между другото се казваше: „Вашият глас е от грамадно значение, той определя и решава бъдещето на Отечеството и частно неговото външно бъдеще.“ Намек за международното положение на Княжеството и за неуреденото положение на княза. Накрая Либералната партия заявява, че тя не е против княза, чийто избор признава за напълно законен, но е против правителството, против неговата вътрешна политика, а критикува и неговата външна политика.

Впрочем сам Фердинанд не одобряваше твърде крайната външна политика на Стамболова. А се опасяваше да не би един ден последният да го пожертвува пред русите. Фердинанд бе твърде много разтревожен от посещението на руския публицист Татишчев в София през м. юли 1890 г., който бе имал няколко разговора със Стамболов. Наистина последният заявяваше официално, че държи за княза, но той можеше ли да му вярва? И фактът, че русите в тоя момент търсеха Стамболов, а не Кобургския принц. Това тревожеше и дразнеше последния. И когато на 2 август 1890 г. той се връща от Европа, пристига сърдит и навъсен. Не казва нито дума за бератите, които Стамболов бе издействувал от султана за двама български владици в Скопие и Охрид. Това поведение на Фердинанда не

остава скрито за опозицията. Тя се раздвижва и зашумява. Това става в навечерието на изборите, нарочени за 26 с. м. За да изпита Фердинанда, Стамболов му заявява, че дава оставка на кабинета. Заговорва се за нов кабинет — Греков. Греков, другар на Стоилов и Начович от старата Консервативна партия, след оставката на тия двама свои другари през декември 1888 г. върви с тях и в двата избора за председател на Камарата през 1888 и 1889 г.; той гласува за кандидатурата на Стоилов срещу официалните кандидатури, първия път на Зах. Стоянов, втория път на П. Славков, поставени от Стамболова. По-късно влиза в кабинета на Стамболова, но като доверен човек на Фердинанда.

Слуховете обаче за правителствена промяна се оказват неоснователни, най-малко преждевременни. По съветите на свои интимни съветници, повечето чужденци, с каквито се заграждаше, Фердинанд отказва да приеме подадената от Стамболова оставка, дори се извинил, ако е имало някакво недоразумение между двамата. Очевидно Кобургският принц е сметнал не само неудобно за него да прави такава промяна, но и опасно, защото нито имаше някаква готова комбинация за едно ново правителство, нито разполагаше с някаква организирана обществена или държавна сила, на която да се опре, нито някаква материална поддръжка, ако диктаторът, за да запази властта, прибегне да си послужи със сила.

Тогава Стамболов спокойно и самоуверено пристъпи до извършване на вторите свои законодателни избори за VI ОНС. В. „Свобода" след приключване на епизода с оставката започва да пише още по-дръзко срещу опозицията, по-точно срещу единствения опозиционен вестник „Народни права". Ако се прелистят броевете на официоза от онова време, ще се види, че той води печатна борба на два фронта: външен — срещу руския печат и срещу руското правителство и вътрешен — срещу „Народни права", партията на Радославов и нейните водачи: Радославов и Тодор Иванчов. Не пропуска да напада и Каравелов, макар той, преследван от властта, да бе станал съвсем пасивен, не се кандидатира, не прояви никакви признаци на политически живот, а, както видяхме, неговият орган „Търновска конституция" бе спрял да излиза още преди две години.

От страна на Радославовата фракция си поставиха своите кандидатури като опозиционери: д-р Радославов и д-р К. Вачев от Ловеч, Петър Пешев в Севлиево, Ил. Вълчев, Ив. Касабов и др. в София, зап. майор Хр. Г. Попов в Трън и Брезник. Имало е и други кандидатури от страна на тая фракция, чиито имена не са отбелязани в „Народни права".

Разбира се, при страхотния терор, насилия и фалшификации, с които си служи Стамболов в изборите, почти всички опозиционни кандидати пропадат. Само тук-там, на местна почва, под силното лично и обществено влияние на някои опозиционни кандидати като Конкилев и Топуза-

нов в Габрово са могли да се изберат едва неколцина от 300 души депутати, колкото броеше Събранието.

И естествено в. „Свобода“ тържествува. В броя си от 29 август 1890 г. с надменен и подигравателен език пише: „Изборите свършиха! Радославов и Вачев паднаха в Ловеч, Пешев — Ряпчето* също паднал в Севлиево. Също пропаднаха в София: Ил. Вълчов, Ив. Касабов и др., както и бившият майор Хр. Г. Попов, осъден за кражба...“

И „Свобода“ съобщава: в София е спечелила листата, водена от министрите Стамболов и Живков, която получила по 2200 гласа, докато листите на привържениците на Радославов и Каравелов са получили едва по 40 гласа.

Всъщност тия цифри посочваха не разположението на народа към една или друга партия, към правителството или към опозицията, а страхотния терор, при който са били произведени изборите. И „Народни права“, бр. 191-192 от 4 и 12 септември изнася безчислено много случаи на терор, преследвания, насилия и фалшификации в станалите избори в цялата страна: Севлиево, Разград, Пирдоп, Русе, Ловеч и пр., и пр. Преди това правителството бе подготвило своя апарат срещу тия обвинения. Още преди изборите Живков, като управляващ Министерството на вътрешните работи, бе предписал тайно на окръжните управители да наредят от всички околийски центрове, където ставаха изборите, да се отправят телеграми до правителството и до официоза, с които да се благодари на Стамболова за свободните избори, които бе дал, че те навсякъде са станали мирно и тихо, без натиск от властта и че никъде е нямало заплашвания, арестувания или побоища.

Там пък, където „Народни права“ изнесе конкретни данни за терор, насилия, фалшификации в дадени места, „Свобода“ публикува обширни съчинени опровержения като ги придружи, по обичая на Петков, със злобни закачки, хули и оскърбления. Разбира се, „Народни права“ отговаря, че въпреки заканите на правителствените хора, нищо не ще го накара да млъкне. И тия площадни полемики продължават до края на настоящата и до началото на следната година, когато органът на Радославовата фракция бе принуден да спре.

На 15 октомври се открива първата редовна сесия на VI Обикновено народно събрание. Самото тронно слово, с което се откри Събранието е съвсем постно. Повтарят се баналните фрази, че мир и

* Рядко имаше политически противник Петков да не го кръсти с някой обиден прякор: Радославов е „сойка“, Тодор Иванчов е „першембе суратлия“, Начович е „Велзевул“, Пешев е „Ряпче“, Маджаров е „конска глава“, Бобчев — всемирният подлец“, Гешов „изтърван заяк“, Тончев — „коконка“, Стоилов — „блюдолизецът“, Величков — поетесата.

тишина владее в страната и че изборите са били произведени съвсем свободно.

В него между другото се казва: „Доверието, което народът показа към правителството ми, като изпрати за представители из помежду си такива отбрани и „просветени граждани", е за мен ново доказателство, че политиката, която съм иногюрирал от встъпването ми на българския престол и която се следва от моето правителство се одобрява и споделя от народа ми. И занапред ще продължавам същата политика, от която в разстояние на три години са произтекли толкова добри и полезни резултати за преуспяването, самостоятелността и напредъка на Отечеството ни..."

Освен това тронното слово отбелязва откриването на ж.п. линия Ямбол-Бургас и проучванията, които са направени за постройката на централната линия София-Търново-Каспичан (за Варна), като поменува и за първите два владишки берата в Македония, дадени от султана — „ново доказателство за благоволението на нашия сюзерен към целия български народ".

Накрая завършва: „Мирът и тишината вътре в страната, симпатиите и почестите, които видях че се отдават навън на българския народ и неговото добросъвестно и твърдо поведение на уреждане на своите работи, запазването на своята самостоятелност и независимост ме напълно убедиха, че не е далеч денят, когато правото българско дело ще възтържествува окончателно."

Тронното слово не поменува нищо за отношенията между България и Великите сили, както и тия със съседите. Това е направено сигурно да не стане нужда да се помене нищо и за отношенията ни с Русия. При създаденото положение на работите това беше тактично. Нетактично бе обаче поведението на официоза „Свобода", който както ще видим понататък, държи съвсем невъздържан език спрямо Русия и нейното правителство.

Разисквания по политиката на правителството в дебатите по отговора на тронното слово са съвсем вяли, а отговорът е перефразировка на самото тронно слово. Обяснението за тия незадоволителни дебати е найнапред в липсата на почти всякаква опозиция, както и на по-компетентни хора в самото Събрание, макар в тронното слово да им се отдава твърде голяма, но фактически незаслужена почит. Поради това при тия дебати се произнасят няколко кратки банални слова, с които се свършва „критиката" на правителствената политика, а целта на тия дебати е била винаги да се подлагат на всестранна и обективна преценка и критика всички дела на правителството и неговите членове по общото управление на страната. Също така вяли са и отговорите на министрите, по-специално отговорът на министър-председателя.

Това също така е леснообяснимо. Тия дебати се оживяват — и така е във всички парламенти — когато в тях има сериозна и добре версирана по цялото управление опозиция, каквато все пак имаше в V ОНС. Такава нямаше в VI ОНС и поради това парламентарният живот бе почти съвсем обезличен.

Единственият опозиционен вестник „Народни права" се опитва, отвън Камарата, да отговори на тронното слово и на дебатите, които се правят или би по-скоро трябвало да се направят по него. В броя си от 30 октомври 1890 г. той пише дълга статия по тронното слово, по неговият отговор и по положението в страната. В нея между другото се казва: „...за да бъде победата на правителството пълна и делото завършено с успех явила се нужда от едно радикално средство: да се съберат и насърчат тълпите, та с крясък, вик и заплашвания по улицата да унищожат онези граждани, които не са сложили ръцете си, а все още протестират против злото, което върлува в страната. И това се прави открито от органи на Министерството и от официозния печат... стремят се да повдигнат злите инстинкти и страсти с горещи поръчения ги насочват да се нахвърлят върху къщите и имотите на граждани и деятели, да ги срутят и унищожат, да нападат видни и известни хора, да ги пребият по улиците и кръстопътищата, защото тези хора искат ред и законност в страната...

И каква е нашата вина? Тя е, защото казахме на гражданите: недейте стоя със скръстени ръце и идете да упражните правото си в изборите. И тръгна народът, но правителството го върна и смаза. И сега то вика на хайманите и на уличниците да ни унищожат... И ето вече от години то преследва всички самостоятелни хора, затваря им вратите към всяка държавна и обществена кариера, а отваря за тях тъмниците и подземията..."

В същия брой друга статия: „Ретроспективен преглед на българския политически живот", в която се казва: „България е надвесена над гибел, раздират я днес не само вътрешни борби, но е застрашена да стане плячка на външни неприятели. България боледува; тя трябва да бъде лекувана от вещи и сериозни лекари. Не е вярно твърдението на официозите, че България е спасена, както и онова, което пише в. „Свобода": „...България е независима държава... Русия иска да я глътне, но ние я браним; тя е такова кокалче, щото ако Русия се опитва да я глътне, ще се задави... Русия е варварска държава... има трето отделение, големи самовари..."

И „Народни права" пита: „Нима тези блудкавости, които се пишат от официоза представляват акт на патриотизъм? Има и други държави, които водят полемика с Русия: Австрия, Германия, Италия, Англия, но никой от техните официози не държи такъв вулгарен език към Русия. Нима техните държавници са по-малко умни от нашите, нима тия велики

държави са по-малко независими от нас, че техните официози са така предпазливи в своите полемики с руския печат...?“

Заключението на „Народни права“ е, че по такъв начин да се води политика не се постигат никакви резултати, нито пък се допринася нещо за разрешение на дълбоката вътрешна и международна криза, при която живее Българското княжество. Съжденията на опозиционния лист са правилни — не могат да се добият така, както пише официозът, никакви резултати нито за вътрешното спокойствие на страната, нито за заздравяването на нейното нормално международно положение и „Народни права“ е прав като пише, че „с полемики от тоя род, с езика, който държи „Свобода“, списван от Дим. Петков с одобрението на Стамболова, те не представляват акт на патриотизъм, и че в тях не може да се види тактът на държавния мъж. Смеят ли Австрия, Германия, Италия или Англия да държат подобен език спрямо Великите сили като Русия? Според официоза сигурно те са по-малко независими от нас.*

По-нататък вестникът на Радославов и Тодор Иванчов сочи твърде големите крайности, в които са изпаднали и правителството, и неговият официоз със своя невъздържан и провокационен език. Сочи за пример миналото: „Така — казва „Народни права“— II ОНС (1880-1881 г.) изпадна в ръцете на крайните: изпъди от Камарата Евлоги Георгиев, защото бил богат и опасен за държавата, отнеха се гражданските и политически права на Греков по мотив, че бил чужд поданик, той, който бе член на Учредителното събрание и министър — българин, родом от Бесарабия. С това се постави началото на един опасен демагогизъм, който причини толкова беди на страната и направи възможен преврата от 27 април 1881 г.“

Но Стамболов не обръщаше никакво внимание и на тия предупреждения. Той все повече де увличаше, разбира се от съвсем погрешната мисъл, че той е вечният и незаменим управник на България и все повече засилваше своите диктаторски похвати на управление, смятайки, че няма фактор в България, който да се наложи над него и да му отнеме властта. Партиите бяха разнебитени, а общественото мнение съвсем смазано. Групата на Радославов едва съществуваше, а вестникът му едва излизаше от време на време и през 1891 г. бе принуден да спре. А князът? Той мълчеше, след като на два пъти бе влязъл в гласен и негласен конфликт със своя всемогъщ министър-председател. Първият път видяхме бе при оставките на Стоилов и Начович. С основание Стамболов подозира, че зад тия оставки стои Дворецът.

* Виж в. „Народни права“ от 19 август 1890 г.

Спорове за дворцовото знаме

Вторият конфликт бе по т. н. дворцово знаме. На 19 декември 1888 г. над Двореца е вдигнато ново знаме по случай западната Нова година. Знамето е някак особено, някакви особени светложълти лилии, а по бордюрите широки зигзагообразни линии, боядисани с жълта и черна боя, които засенчваха българския герб. Това били емблемите на Орлеанската и Кобургската династии. Изненадата е обща, защото дотогава и над Двореца, както и навсякъде, е било издигано българското трицветно знаме с българския герб.

Опозицията първа заговорва за това нововъведение. Отбелязва го „Народни права". След няколко дена за същото се съобщава и в парижкия в. „Тан" в дописка от неговия софийски кореспондент Шандури*. Тия съобщения възбуждат Стамболова, защото руската преса, а и други западни вестници, подемат шумно въпроса, а това излага зле престижа на българското правителство. Стамболов поисква обяснения в Двореца. От там отговарят, че българският герб е запазен в знамето, а добавките по бордюра не изменят характера на последното, което, разбира се, не бе истина. Стамболов настоява да се възстанови старото знаме, но Кобургският принц отказва, като заявява, че ще абдикира, ако това стане. А моментът сега е съвсем неблагоприятен за нова династическа криза в България и за нов период на безкняжие. Стамболов не се решава да се бори, защото или трябва да наложи абдикация, или да даде оставка. Заради това мина към компромис, нещо се измени в знамето, но Кобургските знаци останаха, и то чак до падането на монархията и винаги правеше впечатление разликата в съчетанията на цветовете на двете знамена: онова, което се вдигаше над Двореца, и другото — над Народното събрание.

Според Д. Маринов** Стамболов и Живков подозирали, че зад Фердинанда са Стоилов и Начович, които се стремят да предизвикат оставката на Стамболовия кабинет и те да станат евентуални негови заместници. Пак според сведенията, които дава Маринов, опозицията прави опит да привлече председателя на Народното събрание Захари Стоянов като го отдели от Стамболова. Захари, според Маринова, се приближил до Фердинанда, минавайки в опозиция на Стамболова, но преди завършването на този процес Захари Стоянов умира в Париж през септември 1889 г., според мълвата отровен по нареждане на Стамболов***.

---

* Д. Ганчев. Спомени, стр. 286

** Д. Маринов. Стефан Стамболов, стр. 554

*** След падането на Стамболов неговите противници шумяха твърде много по тоя въпрос. Вестник „Народен приятел" от 31 май 1894 г. изнесе твърдения, чиято достовер-

Продължавайки да съобщава подобни версии, Д. Маринов разказва, че през м. февруари 1889 г. Дворецът решава да наложи оставката на Стамболов. Това става достояние на по-широки среди у нас, прониква и зад граница, пише се по него и в западната преса. Научават се и в Цариград. Великият везир по повод на тая версия повиква българския дипломатически агент в Цариград Вълкович и му заявява, че ако тия слухове се окажат верни и Стамболов действително падне и бъде заместен от правителство, което ще се опита да скъса с договорите и да прогласи България за независима, турското правителство е решено да действува със сила.

Разбира се, и всички тия сведения трябва да приемем с резерва. Каквото и правителство да се създадеше в България, то не би се решило при тогавашните обстоятелства, дори да бе най-предано на Русия и да водеше по-авантюристична политика, да скъса с договорите и с Портата, като отхвърли нейния сюзеренитет и открие нова криза по българския въпрос. Нямаше нужда от подобни драстични действия, които биха причинили големи беди на страната. Но истината бе друга: в много среди на Запад съществуваше убеждението, че само Стамболов може да се бори срещу връщането на руското влияние в България. Всяка негова смяна значи засилване на това влияние у нас, което тия среди не желаеха да стане. Същата мисъл беше и у турците и за това те държаха за Стамболова като опора на противоруското влияние в България. Дали обаче везирът го е казал на Вълкович, или последният е станал отзив на подобни слухове, които са се носили в средата на някои дипломати в турската столица, не може сега с положителност да се каже.

Но както при оставките на Стоилов и Начович, така и при спора за дворцовото знаме, така и още по-късно, когато са избухвали недоразумения и конфликти между Фердинанд и Стамболов, работите не са отивали до някой по-трагичен за единия или за другия край. Свършвало се е с привидно помирение и сдобряване. Но Стамболов и неговите най-близки сътрудници са разбирали много добре, че ако условията се изменят и Фердинанд стане по-самоуверен в своята сила, ще наложи оставката на кабинета. С мъка князът понасяше всевластието на своя министър, който във всички случаи се налагаше, без да държи сметка за волята и самолюбието на владетеля, облечен с такива широки пълномощия от Конституцията.

ност не можа ни тогава, ни по-късно да се провери, че Захари Стоянов на път за Париж е бил отровен във Виена по нареждане на Стамболов с бавнодействуваща отрова и умира във френската столица на 3 септември 1889 г., веднага след пристигането си там. Източникът не е обаче сигурен, както не бе сигурна истина всичко онова, което редакторът на в. „Народен приятел" Никола Йонков Владикин пишеше в своя вестник. — *Бел. авт.*

Но с настъпването на 1891 г. положението стана особено трагично, поради атентата, извършен против живота на Стамболов, жертва на който стана министърът на финансите Хр. Белчев. Страната трябваше да преживее още един пристъп на терор, който завърши, както ще видим, с четири смъртни присъди и с осъждането на няколко видни политици на затвор: П. Каравелов, Тр. Китанчев и Ил. Георгов. Последва процесът и против митрополит Климент, който създаде нова вълна на възбуда в страната, непосредствено преди падането на Стамболовата диктатура.

Заговорът на майор Паница

Както почти всички заговори през времето на Стамболова и тоя заговор остана покрит с твърде голяма мистерия. Паница бе изцяло на страната на контрапреврата и против детронацията на Батенберг. Събитията от 9/21 август 1886 г. го свариха, както и генерал Николаев и майор Рачо Петров, в чужбина. Според спомените на Добри Ганчев, който пътува на връщане за България по Дунава заедно с тримата висши офицери, Паница е бил тъй възбуден срещу детронаторите, че високо заявявал, че се връща в България да отмъщава на ония, които бяха свалили княза. И не само против офицерите детронатори, но и против ония политици, за които се знаело или подозирало, че са замесени в превратa от 9 август. Особено силно се нахвърлял против Каравелов, на когото имал да отмъщава за гоненията, на които последният го подлагал, или се заканвал да го подложи, за непристойните му деяния и по пренасянето на кradените от Румъния облигации, поставени в ковчега с костите на Раковски и за поведението му през Сръбско-българската война, особено за срамните му деяния в с. Старопатица*. И когато Каравелов бе задържан в Софийския затвор след Русенския бунт през февруари 1887 г., Паница бе вършил срамни и непристойни издевателства над него, сведения за които проникнаха в чуждия печат, та Паница трябваше да се оправдава пред чужбина с несъстоятелни и нескопосани оправдания, печатани на френски език в официоза „Свобода“ **.

Разбира се, на тия оправдания никой не повярва, защото в случая бе подходящ френският афоризъм: Qui s'excuse, s'accuse — колкото повече се опитваше Паница да се извинява, всъщност толкова по-силно се обвиняваше.

Но не минават много години, Паница се озовава в противния поли-

* Д Ганчев. Спомени, стр. 283

**В. „Свобода“ от 3 юли 1887 г., бр. 69. Отговор на майор Паница до в. „Норд“.

тически лагер. Обкръжен от македонски и други харамии, заселва се в софийското село Банкя, построява си по образеца на албанските бегове своя кула, един вид рицарски замък, и оттам започва да крои големи планове. Може би заинтересовани среди му приписваха намерения твърде преувеличени: със своите харамии да прави преврат, да убива Стамболова, да сваля Фердинанда и ту да връща Батенберга, ту да служи на руските интереси.

Съвременниците му го описват като буен, екзалтиран, безпринципен авантюристичен характер*. Но инак енергичен, със силна воля, упорит да доведе едно започнато, макар и опасно дело докрай, готов на всичко. Има висок чин в армията, член на Върховния военен съд, с правата на бригаден командир. Имал доста почитатели и приятели в средата на офицерството и вън от него, мнозина готови да го следват. Хората на Стамболов го обвиниха, че, алчен за злато, бил влязъл във връзки с руския Азиатски департамент чрез Якобсон, завеждащ делата на руското Генерално консулство в Русе, който малко по-късно продаде на Стамболовото правителство отчасти верни, отчасти подправени документи из руската тайна архива. Якобсон свързал Паница със секретаря на руската легация в Букурещ Вилямов и чрез него го уговорил да направи заговор в България и с помощта на войската да свали Фердинанда и Стамболова и да предаде властта на русите. Подготовката на комплота датирала още от края на 1888 г. Стамболов и неговата полиция твърдяха, че това се установявало от документите, които Якобсон даде на българското правителство, но върху чиято достоверност, както казахме, е имало винаги голямо съмнение: някои са били достоверни, но други — съчинени с определена от Якобсона цел: да представи руската дипломация в колкото се може по-некрасива форма в своите отношения към България, респективно към режима на Стамболова. Както ще видим, пред съда Паница отрече да е имал връзки с Якобсона, Вилямова и Хитрово и да е действувал под чуждо външно влияние**.

---

* Д. Ганчев. Спомени, стр. 283

** Има едно донесение от руския пълномощен министър в Букурещ Хитрово с дата 10/22 декември 1889 г. в смисъл, че „... в България в близко бъдеще се готвят по видимому важни събития." Срещу тия думи царят направил бележка: „Желая от душа пълен успех". (Ламсдорф. Дневник, 15 .XII. 1889 г.)

Това изглежда да е било във връзка с превратa, който се подготвяше от Паница и неговите съучастници. Ако това е така, излиза, че Хитрово е знаел за готвения преврат, макар че Паница и при следствието, и на съдебното дирене да отрича всякакви връзки с русите. Това пък като че придава достоверност на секретните документи на Якобсон, в които се поддържа същата мисъл.

Но впоследствие в публикуваните в Красний архив руски дипломатически документи от царско време не можа да се установи истинността на документите, които през 1890

В заговора на Паница бяха замесени столичният комендант подполковник Кисов, градоначалникът Басмаджиев и главният военен лекар д-р Мирков. Покрай тях са арестувани няколко лица, за които се знаеше, че правят опозиция: Д. Ризов, по-късно български дипломатически агент, Д. Яблански, по-късно министър и Пандели Кисимов, емигрант в Букурещ през 1862 г. от турците, всички известни като русофили. Впоследствие с изключение на Паница почти всички горни лица, привлечени като подсъдими, бяха оправдани от съда. Това още тогава показа, че значението на комплота, приписван на Паница, е било преувеличено, защото военен преврат никога не става с един човек, още по-малко да се завземе властта, и то да се отнеме тя от ръцете на Стамболова, но последният е смятал Паница за опасен за себе си и за своята власт и се възползвал от това обвинение, за да го ликвидира. Нито пък такъв преврат се разгласява широко, както това правеше Паница.

Защо Паница се обявил против Фердинанда и Стамболова? Сочени са били две причини: против Фердинанда, защото бил произвел майор Рачо Петров в подполковник, а отказал да произведе в същия чин и Паница, макар да са били съвипускници. Паница не се посвенил шумно и публично да намеси и името на младата госпожа Султана Рачо Петрова в тая ревност на Фердинанда да бърза с производството на нейния съпруг. Но сигурно между другото князът е имал по-голямо доверие у Рачо Петров, ценейки не само неговите качества на офицер, а и неговата преданост, каквото доверие нямал в лудата и буйна глава на Паница. Про-

---

г. Якобсон бе предал на българското правителство. В Красний архив има някои телеграми, които правеха някаква алюзия в смисъл на якобсоновите документи, но точно такива документи, каквито Якобсон изнесе, не всички се намериха. Така че по-скоро може да се приеме, че онова, което той изнесе като точни документи из руската легационна и консулска архива в Букурещ и Русе бяха дипломатически писма, съчинени от него въз основа на известни общи впечатления и факти, които биха могли общо да се изнесат от разменените телеграми и писма. По всяка вероятност Якобсон взел номерата, датите, имената на изпращачите и приемателите, както и общото и секретното съдържание на тия документи, вписани в изходящите и входящи регистри на Букурещката руска легация и Русенското руско консулство, и въз основа на тия кратки и не винаги точни данни той бе изфабрикувал депешите, като си послужил с дипломатическия канцеларски стил, употребяван в тоя род кореспонденция, познат добре на Якобсон, служил тъй дълго време из руските дипломатически и консулски канцеларии. След това ги пригодил към целите, които преследвал да изобличи и изложи руската дипломация и в тая форма ги продал скъпо на Стамболов, а той да си послужи с тях в борба с руското правителство. Не е изключено обаче да има и автентични документи, каквито в някои случаи Якобсон да е имал на разположение в оригинал и от тях да е могъл да снеме достоверни преписи.

Тия бележки трябва да се имат пред вид, когато си служим с тия якобсонови „документи". — *Бел. авт.*

тив Стамболова, загдето чрез военния министър Муткуров бил осуетил доставката на 30 000 пушки-берданки от някой си Колобков, също намесен в комплота, от която доставка Паница бил твърде много заинтересован. Инак последният знаел, че Муткуров се е противил на прибързаното повишение на Рачо Петров, понеже с това се преждали други по-старши от него офицери. На същото мнение бил и Стамболов, но Фердинанд в случая се наложил. Оттук започва и враждата на Р. Петров със Стамболов, която, както ще видим, завърши с помощта, която първият оказа на княза за свалянето на Стамболов през 1894 г.

В следствието, което се е водило по обвинението срещу Паница и от обвинителния акт* се установяват две обстоятелства съвсем противоположни едно на друго, които просто взаимно се изключват едно друго. От една страна, че Паница правел заговор да свали Фердинанда и да върща Батенберга в България, на което с всички сили се противопоставяше Русия; от друга — че бил влязъл в тайни преговори с руското агентство в Букурещ и с българските емигранти в тоя град, дори че бил нареден особен шифър, който под формата на размяна на въпроси и отговори, наглед невинни за доставката на пушките, се уговаряли били с русите по подробностите на заговора.

Според обвинителния акт на военния прокурор, следствието било установило целта на заговорниците: детронацията на Фердинанда и промяна в настоящия състав на правителството. Паница бил имал първите си срещи със секретаря на руската легация в Букурещ Вилямов, в Гюргево през 1887 г. Вилямов се срещнал с Паница по препоръка на Колобков, който му дал своята препоръка на визитна картичка. Връзките между Паница и Колобков били подновени през ноември 1888 г. чрез Боне Георгиев, доверено лице на Паница. Следствието се било добрало до редица писма от Якобсона до Колобкова, които били писани шифровано със съгласие на руския пълномощен министър в Букурещ Хитрово. А Др. Цанков и Ал. Люцканов водели преговори с Паница, чрез Пандели Кисимов, като писмата на Люцканов са били намерени при обиска на Кисимов в София.**

---

* Обвинителният акт, напечатан във в. „Свобода“ от 28 април 1890 г., във в. „Балканска зора“ от 14 май същата година.

** По делото на Паница Стамболов се опитва да увлече като виновен и бившия министър на войната през време на Регентството полковник Д. Николаев, както видяхме, един от главните дейци по Съединението. Николаев е баджанак на Паница и оттам подозрението. А в същност Стамболов подозираше и мразеше Николаева от времето, когато той, като военен министър през 1887 г. заедно с Радославов искали да арестуват и свалят регентите. Една твърде тъмна история, за която П. Пешев („Спомени“, стр. 278), близък на Радославов, твърди, че недоразумения е имало, но за насилствено сваляне не се е мислило. Наопа-

Но в писмата се говори за доставката на пушките, а не за заговор, но прокурорът, а също и съдът, тълкуват изразите иносказателно, за да подкрепят обвинението. В писмата пък на Люцканов до Кисимов самият съд не намери улики за обвинения против последния и той бе оправдан. През 1902-1903 г. в. „Вечерна поща", по внушение на противници на Люцканова, публикува някои негови писма за заговора, които се отнасяха обаче до убийството на Вълкович, а не до заговора на Паница; както ще обясним на съответното място, Люцканов, тогава министър на вътрешните работи в кабинета на Денев, отрече истинността на тия писма.

Според обвинителния акт, напечатан във в. „Свобода" от 20 април 1890 г. заговорът трябвало да се изпълни по следния начин: понеже началникът на столичния гарнизон, подполковник Кисов се очаквало да бъде в заговора, сам той или Паница, комуто Кисов щял да предаде своята власт върху войските в София, при едно връщане на княза от Европа, за почетен караул на гарата щяла да бъде назначена рота, чиито началници са в заговора; други войскови части, също предани на заговора, щели да бъдат готови в казармите и щом стане превратът, те да окупират пощата, учрежденията и града. На гарата, при посрещането на Фердинанда щели да бъдат всички министри и там доверената рота ще ги арестува заедно с княза. Временното правителство трябвало да бъде съставено от представители на опозиционните партии: каравелисти, цанковисти и радослависти.

Заговорът не успял: князът пристигнал ненадейно, а на гарата не бил военният министър, а това било опасно, защото той могъл да вдигне верните на правителството войскови части и превратът да бъде осуетен. След това бил изработен друг план: арестуването на стане в Двореца, когато всички министри бъдат свикани на заседание там под председателството на княза. И в тоя случай ще се образува коалиционен кабинет от представители на опозицията, ако някой от тях откаже, да бъде веднага застрелян. Управлението ще бъде поето от руския генерал Домонтович, който в качеството си на царски пратеник бил вече в Белград.

Но от самото следствие се установява, че мнозина от поканените да вземат участие в заговора действуващи офицери отказали. Съгласили се

ки, „Свобода" многократно повтаряше след 1887 г., че конфликтът между регентите и министрите е бил много по-сериозен и последните сериозно мислили да свалят Регентството. По-късно Николаев не могъл да остане повече в армията и минал в запаса. По този начин почти нито един от отличилите се във войната със Сърбия офицери, през 1891 г. не остава в армията: Филов, Узунов, О. Панов — жертви на Русенския бунт; Гуджев, Шиваров, Любомски — уволнени. Също Никифоров, а Груев, Бендерев и др. — емигранти, докато Хр. Г. Попов е уволнен и осъден, а Паница подведен под съд. — *Бел. авт.*

били някои запасни офицери, но те нямали особено влияние във войската.

Делото пред военния съд, председателствуван от майор Драндаревски и прокурор капитан Д. Марков (който бе обвинител и при Русенския бунт по делото на Филов, Узунов, Олимпий Панов и др.) продължило от 3 до 17 май 1890 г.*. В заседанието на 8 май Паница признава, вероятно под натиск на властта, че е замислял преврат, но към изпълнението на заговора не е пристъпвал, нито пък да е бил имал връзки с някоя иностранна враждебна на България държава, нито е водил с някого преговори да убива княза или членове на правителството. Отричат и останалите подсъдими.

Обвинението изнася също така, че Драган Цанков, емигрант в Русия, в това време обикалял Букурещ и Белград с цел да бъде по време на проектирания преврат недалеч от София и да се завърне там, щом заговорът успее. От Белград Цанков бил изпратил до Каравелов и Радославов — двамата представители на опозицията в България един проект за прокламация, която да се разпространи всред народа, щом превратът успее; в нея двамата опозиционни шефове се задължават да приемат и поддържат всяко правителство, което би заместило Стамболова след свалянето на Фердинанда, както и всеки нов княз, който би посочила Русия. С това бил съгласен вече и Паница.

Преди обаче тоя проект за прокламация да отиде в ръцете на Каравелов и Радославов, той бил заловен от полицията на Стамболов, която вече разполагала с данни за подготовката на заговора от страна на Паница. Между другото, органите на тайната полиция, които го следели, донасяли не само за особения разгулен живот, който последният водел в Банкя, но и за невъздържания език, с който той си служел по адрес на княза, на правителството, на неприятните нему висши офицери, заканвайки се в широк кръг от последователи и слушатели да ги свали. До залавянето на прокламацията Стамболов не обръщал особено внимание на онова, което му се донасяло за казаното от Паница и на неговите закани, защото знаел неговия буен и невъздържан на думи темперамент. Порано така се бил заял с Каравелов, а сега същото поведение държи към Стамболов и към други лица, които Паница смятал за свои врагове. Но когато била заловена прокламацията на Цанков, с която се установява участието на емигрантите и на руските агенти в тая работа, Стамболов се убедил, че работата е много по-сериозна, отколкото отначало се е предполагало. Тогава правителството решило да действува.

Превратът, освен от харамиите, които обикаляли Паница, трябвало да бъде извършен, както споменахме, и с участието на части от столичния

* В. „Свобода“ (1890 г.) предава изцяло стенографските протоколи по процеса. Това показва, че правителството му е отдавало голямо значение.

гарнизон. Следствието поддържа, че Паница бил спечелил значителна част от него. Комендантът на София, полковник Кисов, бил също сондиран да вземе участие в готвения преврат и наполовина се бил съгласил, но той твърди, че дал съгласие, само за да добие възможност да вникне в тайната на заговора; други обаче твърдят, между които и някои свидетели в процеса, че той първоначално бил приел, но после се изплашил или разкаял и съобщил на военния министър Муткуров за готвения преврат и за искането на Паница Кисов да му предаде командването на Софийския гарнизон, с помощта на който да бъде извършен превратът.

От началото, след първите разкрития: заявлението на Кисова на Муткурова и залавянето на прокламацията, министрите били хвърлени в голяма тревога , защото не знаели какъв е размерът на заговора, още повече, че Кисов сам не бил от много верните на режима офицери.

Арестите започнали веднага. Най-напред бил арестуван, след като бил внимателно проследен, един от близките прислужници на Паница, който прислужник разкрил връзките на заговора, защото неговият господар го изпращал, като доверено лице да поддържа сношения с разните съзаклятници. Сигурно неговите показания са били изтръгнати с насилия, каквито били най-обикновено нещо при политическите следствия.

Според сведенията на съвременници Стамболов повикал капитан Бочев, командир на Първи пеши полк и му заповядал да арестува Паница, но Бочев отказал. Тогава той заповядал на самия Кисов и на градоначалника Басмаджиев, който бил също близък на Паница, да го арестуват. Но понеже се съмнявал, че те ще изпълнят заповедта, изпратил след тях доверена войскова част и полицейски пристави и стражари, които да следят и контролират как ще действуват първите двама; при нужда те да бъдат арестувани от стражарите, ако сами не арестуват Паница. Заповедта на Стамболов била изпълнена. Според следствието при обиска в стаята на арестувания се намерили документи, писма, шифровани депеши и др., от които се установявали връзките на Паница с руските агенти, както, че значителна част от Софийския гарнизон, с артилерията и кавалерията били намесени в заговора. Последвали и други арести, но не много. Правителството се бояло отначало да вдига голям шум около заговора и да арестува много офицери, защото това би разкрило слабостта на властта, нейната несигурност, че тя е отречена от народа и войската, а това би насърчило недоволните елементи вътре в страната и вън от нея да минат наново към действие. Правителството се задоволило да уволни всички заподозрени офицери и да ги замести с по-верни, приведени в София от провинциалните гарнизони.

Това бяха сведенията, добити от правителствен източник. Естествено руската преса поде изведнъж процеса против Паница. Не само „Новое

время", „Новости", „Московские ведомости", но и официозът на руското външно министерство, „Санктпетербургские ведомости" и неговото издание на френски език „Журнал дьо Санкт Петербург" шумно прогласиха, че процесът против Паница е доказателство, че положението в България е неспокойно, че правителството на княз Фердинанд никак не е затвърдено, че народът и войската са против него. Доказателства: засилващите се насилия срещу общественото мнение и уволнението на почти всички началници на гарнизони.

Предварителното следствие трая няколко месеца (от януари до май 1890 г.), а това предизвика публично възбуждане и изостряне на политическите страсти. Последваха обвинения за страхотни изтезания на обвинените, за да се изтръгнат от тях показания и самопризнания в подкрепа на обвинението. С други думи, обвинените да се самообвинят, защото другите доказателства са били твърде недостатъчни, за да се изгради едно обвинение, което защитата мъчно да може да атакува и общественото мнение да признае за основателно изнесено.

Вън от изтръгнатите самопризнания на обвинените, самото обвинение се основавало на два други вида доказателства: върху намерените в жилището на Паница документи (главно писма и телеграми) и върху някои показания на свидетели. Писмата и телеграмите обаче имали обикновено съвсем невинно за процеса съдържание, отнасяли се главно до доставката на пушките бердани. Следствието им дава обаче иносказателно съдържание, като на употребените думи се придава друго, условно значение. Показанията на свидетелите нито са особено ясни и положителни, нито са напълно достоверни. Въпреки това прокурорът дал такова значение на думите и фактите, за да може да изгради едно положително обвинение и да поиска най-строги наказания и за Паница, и за другите негови съобвиняеми.

Една от главните задачи както на следствието, така и по-късно, на самото съдебно дирене била да установи, че съзаклятниците, главно Паница, били във връзка с руски агенти в Румъния и получавали помощ и подкрепа от руското правителство и действували по негово внушение. По този начин на заговора се придал не само политически характер — насила да сваля режима, но и международен — да се уличи руското правителство като съучастник и дори подбудител в него. Както казахме, в подкрепа на това бяха публикувани някои документи, извлечени из архивите на руската легация в Букурещ и продадени скъпо на българското правителство от Якобсон. На времето около тях се вдигна голям шум на запад от руските противници, защото имаха за цел да установят пряката и непосредствена отговорност на руското правителство за намеса във вътрешните работи на българската държава като устройва или подпома-

га да се устройват тоя и други комплоти против Фердинанда и неговото правителство, с крайна цел Русия да завоюва България. Това поддържат в съгласие с българското правителство и най-влиятелните австрийски, маджарски и английски вестници: „Националн Цайтунг", „Нойе фрайе Пресе", „Пестер Лойд", „Стандарт" и др. Те твърдят, че атентатът е дело на руския агент в Букурещ Хитрово, с когото Паница е бил във връзка чрез Якобсон и Вилямов.

В първото по делото заседание на 8 май 1890 г. Паница, в своите обяснения, признава, че е замислял преврат, но никога не е пристъпвано към неговото изпълнение, нито пък да е имал той връзки с някоя иностранна враждебна на България държава, нито пък се е мислило да бъде убит князът или някои членове на правителството. Никога не е мислил за убийството нито на държавния глава, нито на министрите, а само да извършат превратa, за да спасят България, като запазят живота на княза. Не бил водил преписка с чужда държава. С Кисов говорили за преврат. Решили, че трябва да се направи нещо. В това време научили, че князът заминал за Европа, а в София пристигнал княз Долгоруков. Сметнали, че това странно съвпадение може да не е случайно. Паница признава, че се срещнал с Долгоруков и от разговора му се сторило, като че ли руснакът има някоя мисия. Срещнал се с руския княз и Кисов. Инак Долгоруков казал, че пътува като турист, но добавил: княз Фердинанд едва ли ще се върне в България*.

Тогава се родила у тях мисълта, ако въпреки всичко Фердинанд се върне в България, да направят превратa. Такъв е трябвало да стане през нощта на 11 срещу 12 януари 1890 г., но Кисов се разколебал, разколебали се и други офицери, които трябвало да сътрудничат и планът бил провален. Пред съда Кисов, разпитван по-скоро като свидетел, заявил, че той никога не е имал сериозно намерение да участвува или да сътрудничи в подобно начинание, но дал вид, че се е съгласил, само за да разбере каква е целта и кои са участниците. Това той разкрил на военния министър Муткуров.

Процесът продължил повече от 10 дена и на 17 май 1890 г. Военнополевият съд произнесъл присъдата: Паница бил осъден на смърт чрез разстрелване и деградация. Другият подсъдим Колобков като руски поданик бил осъден на тъмничен затвор. Според капитулациите бил предаден на руското правителство. За Паница съдът постановил в присъдата да се ходатайствува пред княза смъртната присъда да бъде заменена с 15-годишно тюрмено заточение. Останалите подсъдими били осъдени:

* В. „Народни права" от 4 май 1890 г. „Свобода" и „Народни права " предават почти изцяло стенографския дневник по процеса.

подпоручик Ризов — на шест години обикновен тюрмен затвор; Арнаудов — на шест години обикновен тюрмен затвор; зап. ротмистър Татев, капитан Е. Моллов и кап. Асен Кисимов — всеки по на три години обикновено тюрмено заточение; зап. подпор. Ив. Стефанов — на 5 месеца прост затвор; зап. поручик Стаменов, зап. поручик Яблански, зап. офицер Ножаров, зап. офицер Матеев, гражданите Дим. Ризов и Пандели Кисимов били оправдани поради недоказаност*.

Съвременниците говорят, че подсъдимите, вкл. Паница и Колобков били на процеса спокойни и тъй самоуверени, че отивали дори до бруталност, бидейки уверени, че доказателствата по следствието и съдебното дирене са съвсем недостатъчни да ги уличат в истински заговор и особено да им вземат главите. Също така те и техните приятели не криели вярата си, че правителството на Стамболов не ще смее да ги осъди, особено на смърт пред страха от руска намеса и че руското правителство на всеки случай ще ги защити. Паница се държал с достойнство като военен и отговарял твърдо, спокойно и самоуверено, а Колобков хладнокръвно и рязко отказвал да отговаря на въпросите на съда, които не са му били задавани на руски език.

Паница и неговите приятели смятали, че присъдата спрямо него не ще бъде изпълнена, а смъртното наказание ще бъде заменено с доживотен или временен затвор, за което ходатайствал сам военният съд. Но Стамболов, убеден, че Паница е твърде опасен човек и от затвора може лесно да избяга, подпомаган от многото си приятели и пак да започне да бунтува армията и да крои заговори, не изпълнил искането на съда да се ходатайства за смекчаване на наказанието, а настоял Министерският съвет да вземе решение и да предложи на княза да утвърди смъртната присъда и тя веднага да бъде изпълнена. Дори не се съгласявал да се изчака окончателната присъда на Върховния касационен военен съд, пред който присъдата на първостепенния съд подлежала на обжалване. Не всички министри се съгласили с това предложение по мотиви, че въпросът за утвърждаване на смъртните присъди, издавани от военни съдилища не е от компетентност на Министерския съвет, а само на военния министър, който прави доклад за утвърждаване на присъдата от държавния глава. Министерският съвет нямал право да се меси в тоя въпрос, сам по себе си много деликатен и отговорен, още повече, че съдът сам ходатайства за смекчаване на наказанието, а това право на заместване на наказанието и на помилване принадлежи на княза, и то след като се изчака решението на касацията. Предварителното

* „Свобода“, 18 май 1890 г., „Народни права“, 19 май с .г.

произнасяне на Министерския съвет ще се отчете като намеса в работите на съдебната власт.

Това поддържа в своите спомени Салабашев. На стр. 87 той пише:

„Стамболов беше убеден, че Паница е твърде опасен и че ако бъде осъден само на затвор, той, подпомогнат от многочислените си приятели, лесно ще избяга оттам и ще възбунтува войската. Затова Стамболов искаше щото Министерският съвет да вземе протоколно решение, с което да предложи на княза да утвърди смъртното наказание, без да вземе под внимание ходатайството на съда. За тая цел той, без да чака окончателната присъда на Висшия военен съд, приготви надлежния протокол и покани министрите да го подпишат.

Аз отказах да го подпиша. Според законите на държавата само военният министър Муткуров бе компетентен да представи на княза смъртните присъди за утвърждаване или видоизменение. Министерският съвет няма право да се меси в този въпрос, още повече, че самият съд е поставил ходатайство за смекчение и понеже само държавният глава има суверенно право да уважи или не подобно ходатайство. При това делото не беше още окончателно свършено. Предварителното произнасяне на Министерския съвет ще се счете като намеса в съдебните дела и давление върху Висшия военен съд, а това не трябва да си позволява той.

... Моят отговор не задоволи Стамболова, но той премълча и не ми говори повече по тоя въпрос."

По-нататък Салабашев пише: „Пет дни след излизането ми в оставка, Висшият военен съд потвърди смъртната присъда на първия съд и постанови също да се ходатайства за заменяне на смъртното наказание със строг тъмничен затвор.

Смъртното наказание бе утвърдено, присъдата изпълнена: Паница бе застрелян..."

Всъщност всеки от министрите, пък и самият княз гледал да отбегне от отговорността за утвърждаване на смъртната присъда и за нейното изпълнение, между другото и защото се страхували от личното отмъщение на някои от паницовите приятели и поддръжници. Министрите настоявали тая отговорност да я поеме само Муткуров като военен министър*, но последният се стараел да отбегне от тая отговорност и Стамболов, като негов близък, се опитвал да го улесни в това му намерение. Най-после, на 4 юни 1890 г. въпросът изглежда е решен с две министерски оставки: на министъра на външните работи Странски и на министъра

* Това становище бе право, защото присъдите на военните съдилища се поднасят за утвърждаване от военния министър. — *Бел. авт.*

на финансите Салабашев. Стамболов поел временно управлението на външното министерство, а министърът на просвещението Живков поел това на финансите. Така Министерският съвет, сведен до състав от четири души: Стамболов, Муткуров, Живков и Д. Тончев приел протокола за утвърждаване на смъртната присъда на Паница, макар Върховният касационен съд междувременно също да бе постановил да се ходатайства за смекчаване на наказанието. Стамболов очевидно гледаше час по-скоро да премахне Паница и нареди присъдата, веднъж утвърдена, веднага да бъде приведена в изпълнение.

Опасността за Стамболова бе премахната само наполовина: оставаха живи и свободни приятели и поддръжници на Паница, които не преставаха да мислят и действуват за отмъщение: и при атентата против Стамболов през м. март 1891 г., жертва на който стана министър Хр. Белчев, и самият атентат против Стамболова през м. юли 1895 г., който му отне живота; ядрото на тия и други съзаклятия образуваха приятелите на Паница с неговия близък довереник Боне Георгиев.

В своите спомени Салабашев като говори за тия оставки — неговата и на Странски, не ги свързва с утвърждаването на смъртната присъда срещу Паница, а с някакви недоразумения между двамата излезли в оставка министри. Това не изглежда правдоподобно, защото техните оставки предхождат с ден-два утвърждаването на присъдата от Министерския съвет. По всичко изглежда, че Салабашев нарочно премълчава тоя факт, както и не говори нищо по самия процес на Паница, макар на времето той да вдигна такъв шум у нас и в чужбина.

Изглежда, че Фердинанд се е стараел да отбегне сам да утвърждава смъртната присъда на Паница, защото тя е била първата присъда, която му била представена за санкция от тоя род, за политически престъпления. След като Министерският съвет бе взел решение смъртната присъда да бъде изпълнена, Стамболов настоял енергично пред Фердинанда да я утвърди, но той отбягва и заминава за Европа през Лом. Стамболов изпраща бърз куриер с настояване да я утвърди и князът е принуден да стори това на парахода в Лом, на заминаване за Виена*. След това присъдата бива изпълнена незабавно: Паница бе застрелян в полето до Лагера, на път за Княжево.

Русия не се намеси, нито отправи някои по-енергични протести. От това някои вадеха заключение, че Паница не е бил тъй силно под руско влияние и такова руско оръдие, както било твърдението на правителствената страна. Естествено е, че Стамболов имаше интерес постоянно да

* Говореха по тоя случай, че Стамболов бил казал: „Ако князът не утвърди смъртната присъда на Паница, да се не връща в България."

се подчертават връзките между Паница и руското правителство, респективно руското букурещко агентство, за да се оправдае строгостта на присъдата. Факт е, че Паница до последните си дни преди да бъде арестуван все се заканвал да връща така ненавиждания от царя княз Батенберг в България. Искрени ли бяха тия закани или престорени? Някои допускат, че той нарочно е говорил за връщането на Батенберга, защото това бе по-безопасно, отколкото да се поддържа руското становище, което отричаше и Батенберга, и Фердинанда, и Стамболова. От Паница, според негови съвременници, всичко могло да се чака: най-парадоксални и най-нелогични становища и действия.

Същият резултат би се постигнал за Стамболовото правителство, ако Паница би бил осъден на по-продължителен затвор, в какъвто смисъл бе ходатайствал самият военен съд. Пазен по-старателно да не може да поддържа връзки с външния свят, той би станал съвсем безопасен за властта, а неговите приятели и сподвижници не биха се ожесточили тъй много против Стамболов, както това стана след неговата екзекуция. И когато последният след пет години падна убит всред софийските улици, както тогава, така и при атентата срещу него през 1891 г., когато падна Белчев, каза се, че убийците му отмъстили и за екзекуцията на Паница.

Колкото до обстоятелството, че руското правителство не реагира и не се застъпи за Паница, то може да бъде обяснено с отговорността, която би последвала от международно гледище за Русия с всяка подобна акция, че се меси във вътрешните работи на България и дори нещо повече, че тя подклажда готвените заговори против вътрешния ред и сигурност у нас, в каквото се стараеха да я обвинят в София. Въпросът бе тъй деликатен за руското правителство, та трудно можеше да се допусне, че твърде предпазливият министър на външните работи Гирс би се съгласил да се правят постъпки от тоя род. По отношение на руския поданик Колобков, за когото руското правителство можеше и трябваше да се застъпи, от българска страна видяхме, че твърде благоразумно го предадоха на самите руски власти.

Заговорът на Паница и неговата екзекуция позволи на Стамболов да засили още повече своето тираническо и диктаторско управление. Цялата власт била в неговите ръце, сам бил цялото правителство. С княза се съветвал само за форма. Обикновено му съобщавал за своите взети решения, които Фердинанд само оформял с подписа си. А колкото се отнася до министрите, то всеки от тях се ограничавал да води делата на своето министерство, както и сам князът сам да подписва укази, да дава аудиенции, да се разхожда из България и из Европа, но не и да управлява. Народното събрание бе сведено също до един регистрационен орган, който одобрява и оформя решенията на изпълнителната власт, с други

думи — решенията на първия министър. Особено послушно бе VI ОНС, избрано през 1890 г. В различие от V ОНС, където се бяха проявили всред самото мнозинство недоволни елементи, които правеха опозиция на Стамболова, сега през 1890 г. той бе взел мерки нито един от ония депутати, които бяха се проявили като опозиционери или изразили неодобрение на неговата политика да не бъдат избрани. Управлението бе взело напълно диктаторски характер и така продължи до неговото падане.

Нов заговор против живота на Стамболов. Убийството на Белчев

Както винаги става при подобни обстоятелства, колкото Стамболов се стараеше да потиска общественото мнение, толкова то ставаше повъзбудено против режима. Имаше обаче моменти, когато положението биваше съвсем натегнато. Наистина за военни бунтове мъчно можеше да се мисли, защото офицерският кадър бе пречистен и във войската се оставяха само проверени и надеждни офицери, които същевременно бяха постоянно контролирани. За масово въстание на населението също не можеше да се мисли: диктаторският режим бе смазал всички воли, а репресиите на властта в такива случаи биваха страхотно сурови и жестоки. Това се видя ясно при т.н. Заарска „буна" през 1888 г., която без да има характера на една организирана революция, а само бе проява на външно недоволство, бе смачкана с неоправдана суровост и жестокост от страна на властта, която наказа и виновни, и невинни хора, просто по лъжливи донесения или клевети. Нямаше вече охота у никого да проявява и изразява по-силно своето недоволство. Изолираните действия на бунтарство ставаха безсмислени, а масата не можеше да се организира за обща съпротива, макар че недоволството от режима растеше всеки ден.

Тогава недоволните и преследвани елементи минаха към системата на единичните убийства: да премахнат физически ония, които бяха на върха на управлението, като с това обезглавят властта и тя, лишена от своите върховни ръководители, да падне и мине в ръцете на нейните политически противници. Вниманието на тия елементи било разделено между княза и Стамболова. Кой по-лесно от тях би могъл да бъде убит? Чие изчезване от сцената на българската политика би се отразило по-силно върху вътрешните работи на Княжеството и би създало условия за вътрешни смутове, за отслабване на властта и за нейното по-лесно завземане? Скоро въпросът бил решен в смисъл: вместо княза по-добре да бъде убит Стамболов, силната личност във вътрешното управление, диктаторът, който щом бъде премахнат, трудно би могъл да бъде заместен от другиго, властта ще от-

слабне и може лесно да мине в ръцете на съзаклятниците*. Докато той е жив, не може да мисли, че това би било възможно. Няколкото опита за бунтове, каквито се бяха правили след 1886 г. показаха, че диктаторът държи здраво нишките на властта в ръцете си и всеки нов опит за бунт, дори ако би бил възможен да се организира, ще бъде смазан с нови, още по-големи жестокости... Щом не успя Русенският бунт, който бе сравнително по-добре организиран, както и заговорът на Паница, който бе успял да увлече част от офицерите на Софийския гарнизон, съвсем трудно бе да се организира нов военен заговор. След това започват единичните комплоти, главно против живота на Стамболова.

Като един от главните организатори на тия комплоти се сочеше Димитър Ризов. Той бе македонец, близък до Паница, който също боравеше твърде много по македонска линия, заграден от верни македонски харамии. Ризов бе арестуван заедно с Паница, но бе освободен от съда поради липса на доказателства за неговата виновност. След освобождението му от затвора емигрира в Белград, където отпечатва брошура по заговора на Паница, в която не само не отрича своето участие в тоя заговор, но в лични писма до Стамболов и Петков се заканва те да бъдат убити... В писмото си до Петков дори цинично пише, че Ризовата сестра, която е жена на Петков, скоро може да остане вдовица.

По характер Ризов не се отличаваше от Паница — и двамата бяха авантюристи. И Ризов бе смел и упорит като последния, но и той бе без определени и твърди принципи, люшкайки се от една крайност в друга. Така след превратa от 9 август 1886 г. той е със Стамболов, заедно със Захари Стоянов, Т. Китанчев, Д. Петков, Ив. Стоянович — Аджелето и др. и като тях е убеден русофоб. Взима участие в списването на в. „Свобода". Наскоро обаче се скарва с Радославова за някаква служба** и минава в опозиция на режима, но не на легална почва, а на бунтарска, ставайки отчаян русофил, оставайки в емиграция от избягването от Бълга-

* Тая мисъл не бе далеч от истината. Стамболов бе до такава степен съсредоточил всичко в ръцете си, че около него не оставаше никаква по-силна личност и по-значителна политическа фигура из средата на неговия антураж. Захари Стоянов бе умрял, нито Живков, нито Петков имаха дори част от неговия престиж, без да говорим за Славков, който се бе издигнал само с поддръжката на диктатора, а Генадиев бе още начинаещ политик, подозиран, че служи ту на Двореца, ту на Стамболов. Вярно е, че ако последният би изчезнал от политическата сцена, нямаше кой да го замести. Властта вероятно би минала в ръцете на Фердинанда, към каквато цел той отдавна се стремеше. Много пъти казахме, че голямата фигура на диктатора пречеше на Кобургския принц да стане пълен господар на своите конституционни прерогативи. — *Бел. авт.*

** Поискал да бъде назначен съветник в българското дипломатическо агентство в Белград. Радославов като министър-председател отказва да го назначи, твърдейки, че против това назначение бил дипломатическият агент д-р Стански. — *Бел. авт.*

рия след процеса на Паница до падането на Стамболова. След амнистията през 1894 г. се завръща в България, където редактира вестник „Млада България", а през 1897 г. Стоилов го назначава за български търговски агент (консул) в Скопие, но през 1899 г. влиза в пререкание с тогавашния министър на външните работи Греков, дава си оставката и се завръща в София. Избран за депутат през 1901 г., той се обяви за независим демократ в Камарата, водейки борба с кабинета Каравелов-Денев. За изненада не след много се приближи до Двореца и бе изпратен най-напред като дипломатически агент в Цетина и Белград, а след това в Рим. Още в Цетина и Белград той стана проводник на идеята за сключване на сръбско-български съюз против Турция за Македония. Бе един от главните виновници за сключването на Сръбско-българския договор от 1912 г. за раздяла на Македония. По-късно, когато през май-юни 1913 г. избухнаха спорове между сърби и българи по въпроса за дележа на Македония, Ризов застана решително против сърбите и допринесе, поне морално, за нападението против съюзниците на 16 юни 1913 г. и за катастрофата, която ни сполетя. Като пълномощен министър в Рим през 1914-1915 г., където аз често го виждах и говорехме, той бе взел безрезервно страната на Германия в Първата световна война, дружеше постоянно с германския посланик в Рим княз Бюлов и настояваше за нашето незабавно намесване във войната на страната на Централните империи, за да бъде Сърбия веднага прегазена.* През януари 1915 г. Ризов влезе в Рим в конфликт с Генадиев, който бе пристигнал в италианската столица, смяташе се изпратен от българското правителство да проучи въпроса на коя страна да се определи България. Генадиев също държеше вече страната на Съглашението срещу германофилската политика на Ризова. Но Фердинанд взе страната на немците, Ризов стана неудобен в Рим, понеже Италия бе тръгнала със Съглашението и поради това бе преместен за министър в Берлин. Намесихме се в Първата световна война, но скоро се очерта нова катастрофа за нас, поради предателската роля на Фердинанда и неговия антураж. Ризов не я доживя: почина през пролетта на 1918 г., шест месеца преди Добро поле.

Другите организатори на тия комплоти бяха емигранти в Русия, главно в Одеса. Там в центъра е Светослав Миларов. Той е друг характер. Човек на Цанков, твърде голям идеалист, но постоянен и упорит в своите не винаги реални убеждения. Работи в Цариград като сподвижник на Цан-

* В своя кабинет в легацията на римската улица „Виа Номентана 10" удряше силно с юмрук бедрото си и повтаряше: „Знайте, че Германия е силна и ще победи." Спореше с мен за моите кореспонденции, които аз изпращах от Рим до в. „Радикал", в който аз поддържах, че Италия ще мине на страна на Съглашението. — *Бел. авт.*

ков и Славейков в най-напрегнатите години на нашата национална борба от 1870-1876 г. След Освобождението е виден деец на Либералната партия, след чието разцепление през1884 г. остава предан на Цанкова и убеден русофил. След превратa от 9 август 1886 г. емигрира в Русия, където се движи в средата на българските емигранти. Възползвайки се от амнистията, която през м. декември 1888 г. бе дал Стамболов, той се завръща в България заедно с Вазов. В своите кратки животописни бележки народният поет пише за това свое пътуване по Черно море:

„Заминах от Одеса с облекчение през пролетта на 1889 г. Случайно на същия параход, с който пътуваше и Светослав Миларов... Пътуването по силно разиграното море беше мъчително. Аз постоянно боледувах. Миларов, напротив, както винаги весел *бон виван*, въпреки бурливото море се чувстваше добре и играеше на табла с капитана на парахода. Той нищо не загатна за плана си, с който заминаваше за България."*

Такъв беше Миларов. Идеалист, който лесно се поддаваше на твърде странни увлечения, често без всякаква реална основа. Такива бяха и неговите другари, с които кроеше фантастични планове за комплоти, които обаче не се залавяше да проведе в изпълнение. Както ще видим, името му се свързва с шумни и гласни предприятия, за които загатва и Вазов, но за които той не говорил нищо пред последния, макар че и двамата бяха делили, още от 1886 г., коравия залък на емигрантството, макар че и двамата бяха пишещи братя и се знаеха твърде отдавна. В случая предпазливостта на Миларова е била твърде на място. Вазов сам признава, че в Русия е странял твърде много от останалите наши емигранти. На едно място в своята кратка автобиография той разказва: „Аз лично се задушавах в гъстата атмосфера на политическите интриги и комбинации и намислих за това да замина за Одеса." (от Цариград)** „В Одеса пак паднах в угнетено състояние..." Тогава решава да се върне в България. Характерите на Миларова и Вазова са били съвсем различни и естествено пътищата им се разделят. Миларов, краен идеалист, изпадащ в странна екзалтация, която го увлича до бунтарство. Вазов, хрисим характер, когото политическите бури съвсем инцидентно увличат и хвърлят в емигрантсво. В България Миларов продължава да бъде един размирен дух, без да има твърдостта и смелостта да изпълни докрай своите предначертани планове, много от които се оказват едва ли не утопични. Вазов се помирява лесно с обстановката, която сварва в България, където се връща покорен и послушен. Миларов се връща с бунтарска душа, без да отиде докрай в изпълнението на своите често

* Ив. Вазов Събрани съчинения. София, 1957 г., том XIX, стр. 108

** Пак там, стр. 105

тъй нереални планове, които най-после го доведоха до един фатален край.

Единичните атентати целели да убият Стамболова, да изплашат Фердинанда и да го заставят да абдикира и в това междуцарствие да се промени режимът. У някои от съзаклятниците имало желание да се отмъсти и за смъртта на Паница.

Доколко така готвеният отвън комплот, в който са били замесени Ризов, Миларов и др. емигранти, от чиято среда са излезли сигурно самите убийци, е бил във връзка с обвинените по процеса лица не може ясно да се установи. Положително се установява обаче, че никой от тия обвинени не е взел участие в извършването на самия атентат.

Първата жертва на тия заговори стана не Стамболов, срещу живота на когото те бяха насочени, а Христо Белчев. На 2 ноември 1890 г. Стамболов попълни своя кабинет, като повери Министерството на външните работи на Дим. Греков, някогашен шеф на консерваторите, вместо д-р Странски, а Министерството на финансите — на своя съгражданин от Търново Христо Белчев, дотогава главен секретар на същото министерство, на мястото на Салабашев, който дотогава заемаше поста министър на финансите.

На 15/27 март 1891 г., след като излезли от Министерския съвет и се отбили за малко в кафене „Панах", Стамболов и Белчев тръгнали към домовете си, вървейки по тротоара на Градската градина, срещу Военното министерство, по направление към кметството. Стамболов бил от дясната страна, а Белчев — от лявата. Но когато минавали по тротоара, край вратата на градината, срещу входа на Военното министерство, Стамболов се спрял за един момент със свой познат. След малко застигнал Белчев, който бил вече подминал напред, но се наредил сега отляво, понеже носел тежък бастун в ръка, та да не го безпокои с него. Било вече притъмняло, часът 8 вечерта. Двамата министри имали една и съща височина и конструкция: и двамата били ниски и пълни. Носели еднакви дрехи, а в тъмнината разликата между по-русия Белчев и по-мургавия Стамболов не могла да се забележи. Атентаторите ги следели отблизо, но те не забелязали, че двамата са сменили местата си и предполагайки, че Белчев, по реда на йерархията ще върви отляво, а Стамболов отдясно, стреляли на оня, който бил именно отдясно; там бил Белчев и той бил убит, а Стамболов, поради тази случайност, се спасил.*

Реакцията на властта била силна и жестока. Последвали жестоки изтезания, за да се разкрие кои са атентаторите и евентуалните техни подбудители. Един от заловените, Денчо Тюфекчиев, 18-годишен, дошъл скоро от

* Както Стамболов сам описал случката на Салабашев. В: Салабашев. Спомени, стр. 89.

Македония, най-малък брат на братята Тюфекчиеви, е бил изтезаван от полицията по такъв начин, че умира в болницата. Общественото мнение осъди остро полицията на Стамболов, ръководена от неговия градоначалник Ил. Луканов. Другите предполагаеми атентатори — Никола Тюфекчиев, Михаил Халю, Козаров и Боне Георгиев успели да се укрият и да избягат в чужбина. Бил съден само някой си Георги Великов, заподозрян в съучастие, но поради липса на достатъчни доказателства за неговата виновност за пряко участие в атентата бил осъден на 15 години затвор.

Ако се анализират по-внимателно данните и документите в делото по убийството на министър Белчев, установява се следното: самите физически убийци не бяха заловени, нито дори точно бе установена тяхната самоличност в процеса, като се вземат пред вид обясненията на привлечените под отговорност подсъдими и показанията на разпитаните от военния съд свидетели. Като подсъдими пък бяха привлечени лица, обвинени в различни, истински или съчинени съзаклятия, които нямат ясна и тясна връзка помежду си, още по-малко с Белчевото убийство: първото обвинение е против Светослав Миларов, за „съзаклятие", устроено в Одеса, в което били замесени той като ръководител, Мусевич, Попов и Василев като членове и дейци на „съзаклятието"; второто „съзаклятие", съставено и действувало в България, в което главните обвиняеми са: Тома Георгиев като главен организатор и Спас Лепавцов като главно оръдие; и третото „съзаклятие", съвсем неустановено, предполагаемата централна личност на което е бил Алекс. Карагюлев. По това последно обвинение някак неясно се вижда, че някакви срещи са ставали в квартирата, или в пивоварницата на Карагюлев при с. Петърч, но точно кои били там и какво там се е говорило не се установи от разпитаните 16 души свидетели. Не се установи нито че там се взимали съзаклятнически решения, нито кои и какви лица са се срещали там, а за начало на изпълнение и дума не става.

По второто „съзаклятие", на Тома Георгиев, нещо се установи, че неизвестни лица са се крили в една къща до Градската градина, където им била доставяни храна и пари, взимани от други лица във вид на заем; занасяни им били револвери, които приличали на револверите, захвърлени в Градската градина от убийците на Белчева след извършване на покушението. Имало било натоварени лица да дебнат Стамболова къде се движи и кога. Но тия неясни и неточни разкрития се съдържат почти изключително в показанията на един от обвиняемите, Спас Лепавцов, но по-късно по процеса срещу Георгов се изнесе, че Лепавцов сам е признал пред Каравелов, че е дал тия показания, в основата си неистински, поради заплашванията на Стамболов, който лично му заявил, че ако обвини някои от подсъдимите, главно Каравелов, Китанчев, Георгов, Тома Геор-

гиев и др. сам ще бъде помилван; не стори ли това, ще бъде осъден на най-тежкото наказание.

Само по първото обвинение, когато засягаше „съзаклятието" с център Миларов, се изнесоха някакви данни за участие на лица чужди, респ. руски поданици, главно някакъв представител на славянското общество в Одеса*, но нямаше никакви данни, за да се намесят имената на официални агенти на руското правителство. По другите две „съзаклятия" нищо подобно не излезе наяве. А „съзаклятието" на Миларова бе най-подчертаното и прокурорът наблягаше най-вече на него. Но Миларов, и това се установи пред съда, е бил човек идеалист, лесно се увлича, особено при обстоятелствата, при които е живял в чужбина и при съществуващото положение в България. Незлобив и добродушен, твърде человеколюбив, не бил способен да мине към действия и да извърши тежко престъпление, каквото му се приписваше. И пред съда той заявява: „Аз съм способен да умра, но съм неспособен да убивам." Дори той и да е имал намерение да прави атентат против Фердинанда, не би имал никога волята да го извърши. И всъщност в процеса се установява, че той сам осуетява изпълнението на своя план и попречва на своите сподвижници да минат към изпълнение. И действително, не се установява, че изобщо това „съзаклятие" да е получило дори начало на изпълнение. Гръмването в клозета на пловдивската гара, очевидно без всякаква цел да се извърши атентат против княза, не може да се сметне като начало на изпълнение на „съзаклятието".

Изнася се пред съда и от свидетелите, и от защитата, че Св. Миларов бе един от видните наши книжовници, съвсем безкористен и идеалист, заслужил деец по Възраждането. Въпреки всичко това инсценираният от правителството военнополеви съд, начело с полковниците Кутинчев и Драндаревски не намери смекчаващи вината обстоятелства да постанови да се замени наказанието на Миларов от смърт на доживотен строг тъмничен затвор, както това бе направил формално съдът с Паница. Покъсно в доклада на анкетната парламентарна комисия по делата на управлението на Стамболова се изнесоха две телеграми на последния, подадени от Варна, където той се намирал във време, когато се разглежда делото по убийството на Белчева, отправени до софийския градоначалник Луканов, в които диктаторът настоява да се внуши най-енергично на председателя и членовете на военния съд да осъдят Миларова на смърт, защото това налагали висши държавни интереси. И съдът, покорен служител на министерската воля, изпълнява точно заповедта на диктатора.

* Кривцов, за когото Вазов се отзовава тъй похвално. Ив.Вазов.Събрани съчинения, т. XIX, стр. 219.

Ето текста на двете телеграми на Стамболова*, напечатани във в. „Свободно слово“ от 13 юни 1894 г., а по-късно и във в. „Пряпорец“ от 18 май 1900 г.:

София, Градоначалнику,

От София ми съобщават, че Петков бил говорил на съдиите за оправдаване или смекчаване наказанието на Миларова. При всичко, че това не вярвам, моля съобщете на Петкова, Драндаревски и Кутинчева, че Миларов, като един от най-виновните, ако би да не се накаже най-строго, ще каже, че у нас няма правосъдие; ще се възмути обществената съвест и докачат държавните интереси. Отговорите ще ми съобщите.

Министър: Стамболов

Втора телеграма:

Варна, 27 юни 1892 г.

София, Градоначалнику Луканову,

Разрешавам да се споразумеете със съдиите, за да предвидят помилването или смекчаването за Попстайков и Лепавцов.

Министър: Стамболов

Офицерите съдии буквално изпълниха искането на Стамболова, изразено в двете телеграми: Миларов бе осъден на смърт, а Попстайков и Лепавцов на много малко наказание и скоро освободени.

По останалите две съзаклятия: това приписвано на Тома Георгиев и другото на Карагюлев, както посочихме, не се установи никаква външна намеса, никакъв пръст на чужда държава, за да има предателство, което особено да се наказва със смърт, нито доказателства за сериозно „съзаклятие“ за посягане върху живота на княза или на Стамболова, или още по-малко някакво начало на изпълнение.

От следствието и съдебното дирене не се установи също някои от всички подсъдими да са били във връзка с физическите убийци на Белчева, дори че те са могли да знаят кои са тия убийци. Тома Георгиев бе при това заслужил деец, поборник от Априлското въстание през 1876 г., секретар на воеводата Бенковски, когото следвал известно време из Балкана, след разбиването на въстанието и след падането на Панагюрище.

Въпреки всичко това военният съд издаде четири смъртни присъди като осъди на смърт Св. Миларов, Тома Георгиев, Алекс. Карагюлев и К. Попов, а на Лепавцов и Попстайков наложи минимално наказание.

Според изключителния закон, по който се подведе обвинението и се води процесът, не се допускаше втора съдебна инстанция за разглеждане, по въззив или по касация на издадената присъда. Оставаше само една възможност — осъдените да молят Короната за милост. И всички осъде-

* Телеграма шифрована, подадена от Варна на 28 юни 1892 г.

ни на смърт дали молба за милост и цялото общество се надявало, че ще има заместване на смъртното наказание с доживотен затвор, защото никой не вярвал в сериозността на „съзаклятието".

Но Фердинанд хитруваше, а Стамболов бе решил да ги унищожи. Князът намира за благоразумно за себе си да замине за странство, като остави Стамболов за княжески наместник. Следователно той трябваше да утвърди смъртните присъди. Най-напред и той се опитва да прехвърли отговорността за утвърждаване на присъдите върху Министерския съвет, както това бе при процеса на Паница, но като не успява, поради съпротивата на някои министри, сам отхвърля подадените молби за милост и утвърждава като княжески наместник присъдите, които веднага били изпълнени.

Стамболов не спечели нищо от това. Общественото мнение, изненадано от строгостта на присъдите и убедено, че обвиненията в по-голямата си част са инсценирани, става още по-враждебно към режима, още повече, че не е заловен нито един от физическите убийци, а осъдените подсъдими нямат никаква по-ясна връзка с убийците и убийството.

Направени са и справедливи критики в печата, доколкото, разбира се, това е могло да стане при режима на диктатурата. Не спечели нищо Стамболов и пред чуждото обществено мнение. Присъдите изложиха всъщност режима и дадоха основание на руския печат още по-жестоко да го нападне и отрече.

Убийството на Белчев беше едновременно удар и предупреждение за Стамболов. Удар още по-голям, защото само преди три дена бе погребан полковник Муткуров, негов министър на войната и близък съратник (мъж на сестра му Мара); предупреждение, че емигрантите подновяват своята дейност, която насочват по пътя на единичните убийства и преди всичко срещу него самия.

След тоя атентат в страната се възцари още по-силен терор; това е времето, което опозицията нарече по аналогия на терора през 1793-1795 г. във Френската революция *епоха на царуване на терора у нас*. Теророт и тиранията се засилиха още повече след убийството на българския дипломатически агент в Цариград, д-р Г. Вълкович, извършено от същите емигрантски среди, които убиха Белчев, целейки да убият Стамболов.

Последният се възползва от тия убийства, за да посегне върху своите политически противници. Официозът „Свобода" насочи ударите си в две направления: срещу руската дипломация — външно и срещу противниците на режима — вътре в България. Лютите статии, които вестникът помести веднага след Белчевото убийство, писани на цветистия и безпощаден език на Д. Петков, не щадяха своите атаки срещу Русия и нейното правителство, обвинявайки ги в подготовката на тия атентати. Руските вестници отговориха остро като отхвърлиха всяка мисъл за някакво учас-

тие, пряко или косвено, на руското правителство в извършеното убийство. Брюкселският в. „Норд", който бе по него време официозен задграничен орган на руското Външно министерство (списван на френски език), не само отхвърли всички обвинения по адрес на Русия, които идваха от София, но направо обвини Стамболов пред целия изненадан западен свят, че последният сам е устроил тоя атентат, за да засили терора в страната и да унищожи своите политически противници. Вестникът между другото вадеше това си заключение от факта, че Стамболов бе заповядал да бъдат арестувани, а и евентуално да бъдат обвинени в подстрекателство и съучастие всички по-видни опозиционери, привърженици на Цанков и Каравелов, включително и тоя последния, които бяха в България.

Правителствените вестници в България „Свобода" (в София) и „Балканска зора" (в Пловдив) отговориха още по-остро и агресивно. В броя си от 25 март 1891 г. „Балканска зора" твърди, че русите (разбирайки официална Русия) са вършили и други убийства в България като сочи покушението, което известният руски агент кап.Набоков бе направил през м. април 1886 г. срещу Батенберг, като бе хвърлил във въздуха един мост на шосето Бургас — Айтос, през където след малко е трябвало да минат князът и Каравелов, тогава на обиколка из Южна България. След това вестникът сочи ролята на Каулбарса в изборите в Дупница през 1886 г., бунтовете в Силистра и Русе през 1887 г., до голяма степен дело на руския дипломатически агент в Букурещ Хитрово. Дълго време тая полемика на взаимни обвинения между руския печат и българските официози не спря. „Свобода" помества ред статии против руската политика на Балканите под различни заглавия: „Русия и нашият Полуостров", „Завоевателната руска политика на Изток", „Застрашена е от руската завоевателна политика не само България, а всички Балкански държави" и пр. Очевидно българският официоз се стреми да изплаши нашите съседи, особено румъните и сърбите от завоевателната политика на руския царизъм на Балканите и по тоя начин да спечели техните правителства и обществено мнение за солидарна борба срещу руската политика и аспирации към Полуостова и към Цариград. Косвено плаши и турците за сигурността на Проливине и на Империята.

Вътрешно арестите продължават. В. „Свобода" съобщава няколко дена след убийството, че са арестувани 63 души във връзка с това убийство. Вестникът подхвърля, че то е извършено срещу къщата на Каравелов, подозрение, че убийците са се укрили у него, защото не са могли да бъдат заловени. Следствието се протака дълго, придружено със страхотни изтезания над арестуваните, за да се принудят да правят самопризнания или да дават показания, каквито властта желае. Убийството на Белчев е станало на 15 март 1891 г., а в. „Свобода" публикува обвинителния акт

против обвиняемите, главно против Светослав Миларов едва на 14 юни 1892 г. Следователно следствието е продължило повече от година. Главното обвинение против Миларов, Константин Попов, Мусевич и поручик Василев е, че в Одеса са получили пари за атентата от Кравцов — одески делегат на Славянското общество в Петербург. Обвинението се базирало на едно писмо, писано от Миларов до някой си Ал. Ал-чъ, намерено при обиска у Миларов. Четирмата си разделили парите, дадени им от Кравцов, по 33 наполеона. В друго писмо от Миларов до К. Попов, намерено също у Миларов се съобщавало, че в Одеса решили да убият Фердинанд с оръжие: револвер и кама. От Одеса Миларов пристигнал в София, но полицията по подозрение го интернирала в Пловдив и готвеният атентат не могъл да стане. На 30 април 1890 г. Миларов, Попов и други съзаклятници се събрали в Пловдив. Същият ден Фердинанд минал със специален влак през Пловдивската гара, но никой не се решил да стреля. Същото се повторило на 8 юли 1890 г. Този ден, преди да пристигне специалният влак на княза, от към нужника на гарата се чул револверен гърмеж, след което полицията заловила Миларов. При следствието той казал, че бил гръмнал случайно. Тогава с това се приключило. Но сега при обиска у него, след убийството на Белчев, се намерило едно тефтерче, в което Миларов като дневник записвал по-важни неща, които го засягат. Записванията започнати в Одеса и датирани от 25 януари 1889 г. насетне. Там били записани и тайните заседания, които съзаклятниците държали в тоя град; в тях решили „да премахнат Фердинанд Кобургски или който го наследи". Протоколът за това съзаклятие бил подписан с кръв на 28 януари 1889 г., но при убийството на Белчев атентатът не е бил насочен против живота на княза, а на Стамболов.

Това е цялото обвинение по тоя въпрос. Прокурорът подвел под отговорност: Светослав Миларов, 42 г., родом от Карнобат, Константин Попов, 25 г., родом от Айтос, Георги Василев, зап. поручик, 32 г., родом от Сливен, затова: 1) че: а) са влезли в споразумение с неприятелски настроеното към България руско правителство, на което са улеснявали неприятелските действия спрямо Отечеството ни; б) направили съзаклятие да убият княза, но останало неизпълнено по причини, независещи от обвиняемите — злодеяние по чл. 49 от Отоманския наказателен закон и по чл. чл. 2 и 3 от Закона за престъпните деяния против особата на княза; 2) Св. Миларов, че въоръжавал жители на държавата и ги подбуждал към смущения и убийства, насочени да предизвикат изменянето на съществуващия държавен строй — начало убийството на Белчев; 3) същите обвинения и против Конст. Попов.

След това следва привличането под съд на още 15 обвиняеми, между които: Тома Георгиев, Спас Лепавцов, Петко Каравелов, Трайко Китан-

чев, д-р Д. Моллов, Илия Георгов и др. по обвинението, че са съставяли съзаклятие (второто „съзаклятие“) с цел да се предизвика пак промяна на държавния строй — началото му е убийството на Белчев и покушението срещу Стамболов.

На трето място обвинението на други обвиняеми, начело с Ал. Карагюлев, който в неговия дом или в неговата пивоварна фабрика в с. Петърч (Софийско), също така съставлявали съзаклятие (третото „съзаклятие“) да убият Фердинанд и Стамболов и да предизвикат промяна на държавния строй; и тук началото за изпълнението на това съзаклятие пак е убийството на Белчев и покушението срещу живота на Стамболов.

Според специалния закон за съденето на обвинените по тия „съзаклятия“ делото е подсъдно на военните съдилища, знае се с каква цел: да се действува строго и безпощадно против обвинените и да им се наложат най-строги наказания, каквито правителството желае. Както ще видим, изключение се направи само за обвиняемия Илия Георгов, който бе екстерниран от германското правителство и предаден на българските власти при изрично условие, че ще бъде съден от граждански съд, при обикновена процедура.

Процесът се гледа в началото на м. юли 1892 г. Съдът назначава д'офис защитници на обвиняемите най-видните столични адвокати: Стоилов, Радославов, Тончев, Ст. Данев, Сава Иванчов, К. Полянов и др. — все видни опозиционери. Но Стоилов и Радославов по известни причини отказали своето назначение — те трябвало главно да защищават Каравелов и Китанчев. Пред военния съд Каравелов се държал достойно, а Китанчев смело, дори дръзко.

Когато военният прокурор поддържал, че съзаклятниците копаели гроба да погребат България, Каравелов отговорил: „България не е пропаднала, когато е била 500 години под турското иго и сега няма да пропадне. Не може да се говори за гроба на един цял народ.“ На друг въпрос на прокурора не счита ли, че България от 1885 г. насетне прекарва обстоятелства, щото всяко едно от тях можеше да ѝ коства гроба, Каравелов отговаря пак по същия начин. По въпроса за 9 август 1886 г. той казва: „Аз не съм подписвал този акт.* Съжалявам, че тогава моят подпис бе фалшифициран и протестирах против това. С Бендерев не бяхме добре; за Груев съжалявам, гдето пропадна...“

За поведението на Китанчев „Свобода“ пише: „В последната дума всички молят за снизхождение, но само Китанчев излезе, както и ние предполагахме по-рано, с нахалство и ругание против властта, особено про-

* Телеграмата за детронацията на Батенберг, подписана от детронаторите от името на Каравелов без той да е бил питан. — *Бел. авт.*

тив Стамболов... Злоупотреби с търпението на съда, за да клевети и ругае по един най-обиден начин против правителството и съдебната власт, които едва ли не били създали настоящия процес единствено с цел да унищожат Китанчев."

Всъщност онова, което е казал Китанчев, бе вярно. Във висша степен обвинението беше скроено, защото сериозни улики и доказателства, както посочихме, нямаше за издаването на такава тежка присъда, каквато издаде Военнополевият съд. Всичко бе използвано да бъдат смачкани няколко политически противници на Стамболов и тая бе главната цел на процеса. Като се четат съхранените протоколи на съда, печатани доста подробно на времето в правителствените вестници „Свобода" и „Балканска зора" се вижда, че цялото обвинение се изгражда освен на случайните бележки на Миларов и най-вече на показанията на един от подсъдимите, Спас Лепавцов, който всъщност, както споменахме, е бил подведен от властта и лично от Стамболов да даде показания против най-видните политически лица, за да бъдат осъдени, срещу което Лепавцов, макар един от главните обвиняеми, ще бъде осъден по-слабо и след това наскоро ще бъде освободен. И действително Лепавцов, който имал малко магазинче, в което продавал тютюн бил посещаван от Каравелов, Китанчев, Георгов и др. и дал показания против тях, на които показания съдът основа своята осъдителна присъда против същите лица.

Присъдата, издадена на 7 юли 1892 г. е извънредно строга, като че ли се касае до действителен бунт, а не до далечни несериозни намерения, които имат тъй далечна или никаква връзка с убийството на министър Белчев и със сериозни постъпки за бунтове и атентати.

Казахме, четирима от подсъдимите: Светослав Миларов, Константин Попов, Тома Георгиев и Ал. Карагюлев са осъдени на смърт. Спас Лепавцов също на смърт, но с ходатайство за намаление наказанието му на 5 години затвор като малолетен (макар да е пълнолетен). Освен това за съучастие: П. Каравелов на пет години, Трайко Китанчев на три години, д-р Моллов — оправдан. Оставало само Георгов да бъде съден от граждански съд.

Присъдата, издадена без право на апел и касация, веднага е била утвърдена от Стамболов като княжески наместник и на 15 юли 1892 г. била изпълнена: четиримата осъдени на смърт са били обесени.

Казахме, че д-р Д. Моллов е бил оправдан, след като повече от година бе преживял ужасите на една страшна инквизиция. След като Стамболов падна, докторът разказвал трогателно за всичко онова, което той и неговите другари бяха преживели в ноктите на българската инквизиция.

Вазов често слушал разказите на д-р Моллов и под влияние на чутото написал разказа си „Травиата". Д-р Моллов, сам арестуван, слушал посред нощ сърцераздирателните писъци на жертвите на новата инквизиция. Това било в Трети полицейски участък до градината на хотел „Люксембург". В градината певицата пеела арии из операта „Травиата", а от подземията на участъка се чували виковете на мъчениците: „Леле, мале!", и ударите „бух" на инквизиторите. По казването на доктора Вазов пише: „...Тия удари не бяха от тояга — тоягата прави друг звук — а от прочутите пясъчни торби, за които много бях слушал, додето бях свободен. Сега виждах с очите си и слушах с ушите си тия ужаси — вързан човек, посред нощ, под земята, да изтезават така жестоко."

Битият умрял. Вероятно той е бил Денчо Тюфекчиев, най-малкият от братята Тюфекчиеви, за когото се знае, че арестуван по делото на Белчев, е бил пребит в участъка и там умрял от побоя. Епилогът на тая драма се видя по-късно: неговите братя, за да отмъстят за смъртта на своето братче, бяха главните организатори на убийството на Стамболов... Който вади нож, от нож умира.

Епилогът пък на процеса по убийството на Белчев бе съденето на Георгов. По време на това убийство Георгов е бил в Германия, закъдето заминал още през януари 1891 г. Българското правителство поискало неговата екстрадиция. Както разказваше по-късно Георгов, германската полиция посрещнала това искане съвсем хладно и началникът на полицията в Мюнхен, където бил Георгов, казал, че понеже е роден в гр. Велес (Македония), може да декларира, че е турски поданик и Германия в такъв случай ще може да откаже екстрадицията, щом не се касае до български поданик. Георгов отказал: той бил и си остава български поданик. Той настоявал, че убийството е политическо и на това основание оспорил екстрадицията. Германските власти обаче не се съгласили с това твърдение и не приели да се смята убийството за политическо. Поставили едно условие на българското правителство: Георгов да бъде съден не от Военнополевия съд, както това беше с другите обвинени по това дело, но от обикновен граждански съд. Българското правителство приело това условие и екстрадицията станала, като Георгов бил предаван поетапно на австрийската, унгарската и румънската полиция, която пък го предала на българската.

Всичко това забавило делото против Георгов чак до 1893 г. Първи път то се гледа през март с.г. пред Софийския окръжен съд с участието на съдебни заседатели*. Както съобщават правителствените вестници

*В. „Свобода" предава не само целия обвинителен акт против Георгов, но и обвинителната реч на прокурора. Обвинителният акт („Свобода" от 6 март 1893 г.) поддържа, че Георгов е действително интелектуалния деец по заговора срещу княза и Стамболов, нача-

„Свобода“ и „Балканска зора“ съдебните заседатели признали Георгов за виновен като интелектуален убиец на Белчев и за заговора срещу Стамболов и съдът го осъдил на смърт, при забележката, че при наличността на известни смекчаващи вината обстоятелства, съдът ходатайства за намаляване на наказанието му на 15 години строг тъмничен затвор в окови. Присъдата, макар произнесена от граждански, а не от военен съд, поразява със своята строгост. Обяснението за това ще намерим във факта, че съдебните заседатели се избираха под давлението на властта; тя избираше свои партизани, за да може да им влияе при разглеждане на политическите процеси, особено на тия по печата и по тоя начин да се налагат тежки наказания на обвиняеми, които бяха политически противници на правителството. Въздействуваше се върху съвестта на съдиите дори от апелативните съдилища и Върховния касационен съд. Такова едно въздействие от тогавашния министър на правосъдието да бъде осъден редакторът на опозиционния в. „Народни права“, посочихме, застави писателят Алеко Константинов да напусне своя пост — член на Софийския апелативен съд. И правителството на Стамболов не крие, че избира само свои поддръжници за съдебни заседатели, за да упражнява въздействие върху съдилищата по политическите процеси. Така в. „Свобода“ от 23 януари 1890 г., бр. 333 съобщава, че в изборите за съдебни заседатели са избрани навсякъде в страната привърженици на правителството. Така се обясняват тежките присъди, които съдилищата със съдебни заседатели издаваха тогава по политическите процеси, между другото и срещу Георгов, а през същата 1893 г. и срещу митрополит Климент. Едва след падането на Стамболов тая порочна система да се избират партизани за съдебни заседатели, с единствена цел да се преследват и наказват политическите противници на Правителството бе изменена, като избирането на съдебни заседатели бе заменено с тегленето на жребие от съдилищата, по листата на избиратели на възраст между 30 и 40 години, имащи известен просветен или имотен ценз. По тоя начин в състава на колегиите от съдебни заседатели вече чрез жребието можеха да попаднат и лица, членове на опозиционни партии или безпартийни. С това се създадоха из-

---

лото на който заговор е атентатът, насочен против Стамболов и убийството на Белчев. Обвинителната реч на прокурора („Свобода“, 24 март 1893 г.) е извънредно дълга. В нея се преповтарят всички данни и обвинения, изнесени по делото на военния съд, който осъди Св. Миларов и неговите другари на смърт по същото обвинение. В своята реч прокурорът, като се основава почти изключително на показанията на един от подсъдимите, Спас Лепавцов, поддържа онова, което е казано в обвинителния акт, че Георгов е интелектуален деец и подбудител на комплота против Стамболов и за убийството на Белчев. Георгов е общувал с Гавр. Орешаков, П. Каравелов, Тр. Китанчев и Тома Георгиев — всички открити и непримирими врагове на правителството на Стамболов. — *Бел. авт.*

вестни гаранции за по-справедливо правораздаване по политическите процеси. Разбира се, това бе все пак относителна справедливост, защото не бе съвсем отстранено намесването на властта при правораздаването по политическите процеси; само беше по-ограничено.

Присъдата на Военнополевия съд биваше окончателна и веднага изпълнена. Присъдата на Гражданския наказателен съд, който съди Георгов, трябваше да следва своя нормален процесуален ход: подлежеше на обжалване и касационно обжалване. Ползата бе, от една страна, че се печелеше време, което е много важно при политическите процеси, от друга — даваше надежда, че наказанието може да бъде намалено от по-горните инстанции.

Но самият факт на произнасяне на смъртна присъда тъй силно поразява съзнанието и обтяга нервите на осъдения и на неговите близки. Както разказваше по-късно Георгов, изведнъж се изпречва пред очите ни сянката на смъртта. И тоя страшен гнет не напуска осъдения на смърт. В залата на съда присъствувала и майката на Георгов. Когато тя чула, че синът ѝ е осъден на смърт, изпискала страхотно, хвърлила се да го прегърне и там припаднала. Стражарите я отстранили, а него извели да го отведат в арестантската кола.

Георгов разказваше: „Когато ме изведоха от залата, с мен тръгна моят, защитник д'офис д-р Ст. Данев, който се стараеше да ме утеши и ободри като ми даваше надежда, че по-горните инстанции сигурно ще изменят присъдата и ще намалят наказанието. Но аз бях под влиянието на страшната мисъл, че съм осъден на смърт, което във времето на Стамболов значеше много нещо: всеки момент присъдата можеше да бъде изпълнена, както това бе станало с Паница или със Светослав Миларов и неговите другари. Макар да бе м. март, времето бе студено и когато ме качиха на арестантската кола, валеше сняг. В Черната джамия ме посрещна Каравелов, който изтърпяваше там своето наказание по същия процес по убийството на Белчев. Каравелов се изненада когато чу, че съм осъден на смърт. Постара се да ме утеши: прегърна ме и ме целуна. Заведе ме в своята килия. Ключарят в затвора се случи познат на Каравелова: служил по-рано във Финансовото министерство, когато Каравелов бил министър. Донесе кафе и захар и цяла нощ вари кафе на Каравелов и мене, защото и двамата не заспахме до сутринта. Едва на разсъмване, както стоях, съм позадрямал само да сънувам един кошмарен сън..."

Делото е било отнесено в Апелативния съд през октомври 1893 г. Защитници на Георгов били д-р Данев и Алеко Константинов, вече напуснал съдийското поприще и станал адвокат, както Щастливецът сам се наричал „безплатний защитник по присъжните (със съдебни заседатели) дела". Апелативният съд не допуснал да се разпита Каравелов, за да установи, че Лепавцов, който бе главният виновник, въз основа на чиито показания бя-

ха осъдени Каравелов и Китанчев, бил признал пред Каравелов, че Стамболов го заплашил с бесилка в случай, че не поддържа угодните нему показания; напротив, обещава му всички милости, ако обвини Георгов в деяния, вършени в София през февруари 1891 г., когато в това време Георгов е бил в Мюнхен. Затова Лепавцов дал такива показания. И Военнополевият съд признал Лепавцов, макар и 21-годишен, за непълнолетен и намалил наказанието му на 5 години затвор и наскоро бил пуснат на свобода.

Прокурорът Табурнов в Апелативния съд отказал при тия условия да поддържа обвинението против Георгов и бил понижен, а след това и уволнен. *(В. „Прогрес", брой от 30 .X.1893 г.)*. В своята реч пред Апелацията Алеко Константинов казал за Лепавцов: „Много хора прати в черния гроб, много други в Черната джамия и много други бяха заточени в разни черни краища на България. (*В. „Свободно слово" от 24.X.1893 г. и в. „Знаме" от 3.X.1894 г.)*

Апелативният съд издал оправдателна присъда за Георгов*, но прокурорът дал касационен протест и Върховният касационен съд касирал присъдата на Апелативния съд и я върнал за ново разглеждане в Апелацията, при друг съдебен състав. При второто разглеждане на 5 март 1894 г. Апелационният съд изменил и присъдата на Окръжния съд, и своята първа присъда като намалил наказанието на подсъдимия Георгов на три години затвор, но не го оправдал. Делото бе ревизирано след падането на Стамболов и Георгов бил оправдан, независимо от амнистията, която кабинетът на Стоилов даде за политическите престъпления през режима на Стамболова. Това бе епилогът на процеса по убийството на Белчев.

---

*По повод издадената оправдателна присъда за Георгов от Апелативния съд, в. „Прогрес" от 30 октомври 1893 г. писа: „Когато Търновският окръжен съд издаде своя осъдителен вердикт против митрополит Климент, в „Свобода", вестникът на сопаджиите и държавните разбойници, се провикна радостно: „Правосъдието тържествува!" А по случай оправданието на Георгов от Софийския апелативен съд, тя изхока нахално този съд и се провикна: „За срам на правосъдието!" Значи, правосъдието тържествува, когато се осъди някой политически противник на Стамболов; напротив, ако се оправдае, това става за срам на правосъдието, съдът безсрамно се ругае, а съдиите или се уволняват, или най-малко понижават.

Например бяха уволнени съдиите, които оправдаха г-жа Каравелова. Преместиха се прокурорът и следователят при Търновския окръжен съд Рашеев и Димитров, защото не се съгласяваха да заведат дело против Климента. Уволни се председателят на Търновския апелативен съд Каназирски, защото отказал да свидетелствува против Климент... Ще видим какво ще стане с честните и неустрашими съдии на Софийската апелация, които оправдаха Илия Георгов."

Прокурорът Табурнов, който отказа да поддържа обвинението е понижен и впоследствие уволнен; съдиите са разместени, а някои и уволнени. Това характеризира правосъдието при режима на Стамболов. — *Бел. авт.*

Убийството на д-р Г. Вълкович

Още не бе заглъхнал големият шум около атентата против Стамболов и убийството на министър Белчев, когато последва убийството на българският дипломатически агент в Цариград д-р Георги Вълкович. Той беше един от шефовете на старата Консервативна партия и министър на Батенберг във време на Пълномощията, заедно с другите консерваторски шефове Стоилов, Начович и Греков. И четиримата се поставиха на разпореждането на Стамболов, веднага след като той пое властта подир 9 август. Стоилов и Начович бяха министри при Регентството, Греков бе изпращан в чужбина със специални мисии, а Вълкович зае поста български дипломатически агент при турското правителство. Стоилов и Начович през 1888 г. се оттеглиха от правителството, но Греков и Вълкович не прекъснаха своето сътрудничество със Стамболов. Греков като министър на външните работи, а Вълкович като дипломатически агент в Цариград. На тоя пост той бе извънредно много полезен на политиката на българското правителство, понеже е бил преди Освобождението лекар на турска служба, познаваше добре турците, знаеше езика им и имаше връзки от миналото с авторитетни турски среди и им влияеше силно в полза на политиката на българското правителство. Вълкович бе изпратен от Стамболов и Начович в Цариград още в първите месеци след абдикацията на Батенберг, и то със задача да предразположи турците към новия режим, който сѐ бе установил в България след преврата от 9 август 1886 г., и да се опита да парира противното влияние на Нелидов върху тях. В тая си мисия той има значителен успех. Портенските управници само привидно даваха вид, че се вслушват в настояванията на руското правителство да изпъди Фердинанд, да се свали Стамболов и да предаде управлението на Княжеството в ръцете на лица, посочени от Русия, а всъщност никога не са мислили да предприемат каквото и да е. Напротив, политиката на Портата ставаше все по-неутрална и по-независима от руското влияние. В това направление усилено работеше и Вълкович.

Естествено тая дейност на Вълкович в Цариград и неговото влияние пред турските управници пречеше на руската политика, не се харесваше никак на емигрантите, защото осуетяваше техните планове за намеса на Портата в българските работи и затова решават да го убият.

Още преди края на 1891 г. тайната полиция на Стамболов бе заловила едно подозрително писмо, писано в Одеса. Писмото било от Никола Тюфекчиев, замесен в убийството на Белчев. Дешифрирано, то разкрило подробностите на един заговор против живота на Вълкович с изброяване имената на лицата, натоварени с неговото убийство. Вълкович бил предупреден от София да се пази. Отначало той взел някакви мерки за своя-

та охрана, но след като минали няколко седмици, тая грижа била занемарена, докато убийците го следели отблизо. И вечерта на 12 февруари (стар стил) 1892 г., когато той си отивал в агентството в Бююк дере, бил нападнат из засада ударен с нож в сърцето, пада мъртъв на земята. В София възбуждението е извънредно голямо. Убийството сочи, че емигрантските среди не се отказват от своята терористична дейност, а напротив се активизират. Убийството съвпада с времето когато Стамболов подготвяше делото за съдене убийците на Белчев. Но българското правителство не бе в състояние да вземе никакви мерки по това убийство на българския дипломатически агент в Цариград, защото всичко бе в ръцете на турското правителство.

В. „Свобода" в броя си от 13 с.м. като съобщава за него, пише: „Вълкович пада като жертва пред олтара на Отечеството, убит от мръсни злодеи." И това убийство софийският официоз приписва на руската дипломация и продължава: „Тя извърши комплота на Паница, убийството на Белчев, сега и на Вълкович. Вина има и турското правителство, че не взе мерки да изпъди емигрантите от своята страна. Оставя ги да готвят заговора против България, само да угоди на Русия. Европа трябва да размисли добре и да тури край на това руско разбойничество." — завършва в. „Свобода".

Руските вестници отхвърлиха тия обвинения: руската дипломация, казват те, отдавна е престанала да се занимава с българските работи. „Свобода" обаче не престава да обвинява Русия. В броя си от 9 март 1892 г. пак повтаря: убийството на Вълкович е гнусно дело на руската дипломация; на 11 с. м. продължава: „Велика Русия, най-голямата държава в Европа... употребява в своята политика грабежи и убийства."

Но у турците, на които бе дотегнало това положение в България, имаше твърде малко желание да се занимават с убийството. Българското правителство се видя принудено в началото на м. април 1892 г. да отправи нота до Портата, в която нота изказва своето недоволство от похватите на турските власти, които водят така вяло следствието, което не довежда до никакви резултати. Българската нота настоява Портата да поиска екстрадицията на убийците, които бяха в Русия.

В българската нота се дават някои сведения по това убийство, с каквито могли да разполагат в София и потвърдени от турското следствие. Според твърденията на българското правителство, убийството било организирано в Одеса.* Заловено било едно писмо от Наум Тюфекчиев до Боне Георгиев, емигрант в Белград, замесен в Белчевото убийство. Това писмо било заловено от сръбската полиция, дешифрирано, сръбското правителство го предало на българското през септември 1891 г. В него се

*В. „Свобода" и в. „La Bulgarie" от 27 февруари 1892 г.

разкривали подробности по гтвеното убийство на българския агент в Цариград; данните, които се изнасят в писмото, могат да послужат за указание на турската власт накъде да насочи следствието и къде да търси убийците. В Цариград са задържани от турската полиция Христо Стефанов (Попето), някой си Калчо и касапинът Дим. Филипов, всички родом от Ресен (Македония) и във връзка с братя Тюфекчиеви. Установено било също, че на 18-20 декември 1891 г. Наум Тюфекчиев е бил в Цариград, където е имал свиждания с харамиите, с които бил във връзка, за да организира самото убийство. Христо Стефанов е признал пред турското следствие, че бил викан в Одеса и му било поръчано да убие Вълкович. След това в Цариград идва Наум Тюфекчиев, където той имал свиждания с Христо Стефанов, с Мерджанов и Вл. Шишманов. Но Мерджанов отрекъл истинността на тия показания. Все пак българската нота поддържа, че убийците са пристигнали от Одеса в Цариград и до извършване на убийството са били крити от българския емигрант Вл. Шишманов, пощенски чиновник в руското цариградско посолство. След убийството сам Шишманов избягал в Одеса.

По-нататък нотата напомня за писмото на Стамболов от м. юли 1891 г., изпратено му от емигрантите Драган Цанков, Дим. Ризов, П. Станчев, Груев, Бендерев и Ал. Люцканов, в което заплашват, че след убийството на Белчев се готвят нови заговори и атентати...

Нотата е подписана от министъра на външните работи Д. Греков.*

---

*В. „Балканска зора" от 12 април 1892 г., „Свобода" от 8 април с. г. В същия брой вестникът, като коментира подадената до Портата българска нота и подчертава, че руското цариградско посолство покровителства българските емигранти, които правят комплоти, пише: „В Цариград се разиграват комедии: като че ли Турция е безсилна, а Нелидов владее Цариград със своите гавази и драгомани. Пускането на Шишманов дори преди да е бил разпитан и разследван е нещо странно. Портата проявява двуличие спрямо България, двуличие дори и спрямо Тройния съюз."

Но Цанков и другите поменати по-горе лица като автори на писмото го отрекоха, поне в тая му форма, в която го предаде Стамболов.

По повод на това убийство руското правителство бе нападнато и от австрийската, и от английската преса. И тя го държеше отговорно за тия кървави събития. Така лондонският в. „Стандарт" пише: „Убийството на Вълкович нанесе голяма вреда на руските интереси в самата България. Право или криво, всеки български патриот е убеден, че злодеянието е било извършено от един от мнозината българи-емигранти, които действуват под командата на Русия..."

Разбира се, с това, което се пишеше в българския и западния печат се целеше да се уязви положението на руската дипломация и да се изложи тя във външно отношение. Последиците от това бяха ново изостряне на руско-българските отношения. Същевременно и вътрешните политико-партийни отношения в България се развиваха по такъв начин, че правеха такива събития като тия комплоти и убийства неизбежни. И колкото царска Русия влошаваше своите отношения с България, толкова повече се засилваха тия тъй некрасиви действия, външен израз на ненормални отношения. — *Бел. авт.*

В поменатото писмо до Стамболов емигрантите го канят да изгони Кобурга и да приеме един руски пратеник за уреждане на българските работи. Това трябва да стане до м. октомври 1891 г. В противен случай ще минат към действия.

Но в нотата си до Портата българското правителство се пази да хвърли отговорност върху официална Русия, дори върху някои руси. Поддържа, че атентатът е подготвен в Одеса, но по-скоро се допуска, че той е дело на емигрантите, които действуват повече на своя глава. В. „Балканска зора" от 27 март 1892 г. пише, че убийството на Вълкович е организирано в Одеса от братята Наум и Никола Тюфекчиеви от Ресен като отмъщение за убийството от Стамболовата полиция на най-малкия им брат Денчо, задържан по подозрение, че бил замесен в убийството на министър Белчев.

Българското правителство набляга на отговорността на турското правителство, че след като то задържало Вл. Шишманов, който, както казахме вече, бил на служба в руското цариградско посолство и е укривал убийците на Вълкович, отстъпва пред настояванията на Нелидов, освобождава Шишманов от ареста, с това му се дава възможност да избяга в Одеса.* Софийското правителство настоява в Цариград Портата да поиска от руското правителство екстрадицията и на Шишманов, и на други замесени в убийството лица, които са намерили убежище в Русия. С това да се даде възможност на турското правителство да установи тяхната отговорност и да им наложи съответното наказание.

Разбира се, Портата не направи никакви постъпки в Петербург за екстрадиция, защото не желаеше с това да дразни Русия и да влошава отношенията си с нея поради българските работи. Но дори да би поискала това, руското правителство не би я удовлетворило, защото знаеше, че турците вършат това по настояването на българското правителство. Независимо от това руските власти биха се скрили зад факта, че убийството не е лишено от политически елемент и би пак отказали екстрадицията на който и да било български емигрант, който имаше убежище в Русия. „Свобода" още повече дразнеше русите като пишеше: „Убийството на Вълкович е гнусно дело на руската дипломация", макар руският печат да отричаше всяко участие на русите в него.

Към края на м. април 1892 г. Цариградският турски първостепенен съд разгледа делото по убийството на Вълкович. Според съобщението на Б.Т. Агенция от 29 с. м., съдът признал подсъдимите Мерджанов и

---

* В. „Свобода" от 7 март 1892 г. пише: „В Цариград е бил арестуван Влад. Шишманов, на служба в руското посолство. Нелидов, като вижда, че неговите мръсни злодейски дела, както и ония на правителството му, ще бъдат разкрити, тича при Портата и Илдъза и сполучва да освободи Шишманов и го изпрати в Одеса." — *Бел. авт.*

Христо Стефанов за виновни в извършването на предумишлено убийство на българския дипломатически агент и ги осъжда на смърт. Осъжда задочно Наум и Никола Тюфекчиеви по на 15 години строг тъмничен затвор като подбудители по същото убийство. Шишманов не бе подведен под отговорност. В София не бяха особено доволни от присъдата на турския съд и от турската власт, защото последната се държеше някак снизходително с емигрантите, с единствена цел да не дразни Русия, с която българското правителство продължаваше да бъде в крайно изострени отношения. Но от гледище на своите интереси турците бяха прави да не предизвикват за каквото и да е Русия и по този начин да отегчават своето собствено положение.

Не се влошиха и турско-българските отношения. Вълкович бе заместен от П. Димитров, а Стамболов наскоро посети Цариград.

След убийството на Вълкович теророт в страната се засили още повече. Подозренията пораснаха и всеки който се осмеляваше да критикува властта, бе обявен за народен враг, за предател и бе преследван.

Но засиленият терор не подобри вътрешното положение в страната, нито това на правителството. Опозицията против правителството продължаваше да расте, макар че тя не можеше да се организира и навън цареше привидно спокойствие. Засилената диктатура тежеше на всички, дори и на самия княз. Все по-ясно ставаше, че така не може да се управлява дълго държавата. Недоволството се разширяваше в самите правителствени среди. След като част от депутатите на правителственото мнозинство, начело на които стоеше Китанчев, се отделиха от Стамболов, последваха оставките на Стоилов и Начович. Внезапната смърт на председателя на Камарата Захари Стоянов в Париж през септември 1889 г. по време на посещението, което той направи на изложението, мълвата приписваше на отравяне, извършено уж по заповед на Стамболов, понеже подозирал Захария в намерение да се отцепи и мине към опозицията*. Вероятно тая мълва нямаше основание, но тя показваше една преценка на общественото мнение съвсем неблагоприятна за режима. Същевременно отношенията между княза и първия му министър ставаха всеки ден все по-хладни. Стамболов се дразнеше още повече от факта, че комплотите бяха насочени главно против него, а не против княза.

Видяхме, че Фердинанд скоро след идването си в България почувствувал, че в управлението играе ролята на пето колело и че винаги остава на втори план. Диктаторът го засенчвал изцяло. И сам князът започва, макар твърде предпазливо, да ръмжи срещу диктаторското управление

*Сравни в. „Народен приятел“ от август 1894 г.

на своя първи министър, което тежало и върху него, както тежало на цялото обществено мнение. Стамболов действувал така, че всички да чувстват и разбират, че той управлява страната съвсем сам и че монархът, който по Конституцията имаше тъй силна власт, е само една декорация в управлението.

На първо време обаче Фердинанд бил принуден да мълчи или да изказва негодуванието си в таен кръг на своя антураж. Но с минаване на времето диктатурата на Стамболов, вместо да намалява се засилвала и той все повече се отнасял пренебрежително към княза. Но същевременно последният започнал да се чувства достатъчно възмъжал, добил достатъчно опитност в управлението и с връзки с военни и граждански лица в страната, за да може да се вземе в свои ръце. Бе му дотегнало да бъде само фигурант и да се чувства едва ли не като излишен. Стамболов, сам разточителен, не държал сметка за разточителството и на Фердинанд. Щедро му плащал от държавния бюджет неговите безкрайни пътувания из Европа, давал му специални влакове за пътуване из България, устройвал му пищни тържества било при посещенията, които князът провел тук-там из страната, било при откриването на Камарата, но от управлението го държал колкото се може по-далеч. Ролята на монарха била само автоматически да санкционира решенията на диктатора.

През 1892 г. две обстоятелства насърчили Фердинанд да вдигне повисоко своята глава. Първото обстоятелство бе приема, който му оказаха австрийският император и английската кралица, както и благоприятните за него отзиви на западния печат, който, разбира се, твърде пресилено го изтъкна не само като фактор за мира на Балканите, но и като главен стимул за напредъка на българския народ. След това Фердинанд се сметна като неизбежна сила в съдбата на България, която сила трудно може да бъде отстранена. Това му придаде известна смелост и решителност. Второто обстоятелство бе внушението, което той бе получил било от своя антураж, било от други приятелски към него настроени среди, че може да добие признаване от Русия, ако се освободи от опекунството на Стамболов и по силата на своята конституционна прерогатива да образува ново правителство от лица, в които Русия би имала по-голямо доверие. В тоя смисъл князът бе получил известни уверения от лица, близки до руския император.

Но той не само все още не бил признат от Европа, но нямал основана своя династия. Убит, без наследник, с неговото царуване е свършено; убити заедно със Стамболов, България би останала без княз на престола, без министър-председател, би изчезнала силната ръка, която държеше всичко. Последицата от това, според управляващите фактори, би било анархия, гражданска война и чужда окупация. Тая възможна перс-

пектива бе голяма съблазън за неприятелите на режима, който те ненавиждаха издън душа. В средите около Фердинанд се създава едно убеждение, може би погрешно, че ония, които търсеха да ликвидират режима не биха се заели с такава охота да премахнат монарха, ако той си имал наследник и би основал династия, тъй като в такъв случай за престола би се установила една приемственост. Смъртта на княза не премахваше династията, щом такава съществуваше, макар в лицето на един малолетен княз и на едно регентство; би могъл да се запази редът и режимът. Оттук и желанието на княза и на майка му да бъде той задомен, да основе династия и да затвърди своето положение на българския престол.

Изменението на Конституцията

Дълго време преди свикването на Народното събрание на редовна сесия, което според Конституцията трябваше да стане на 15 октомври 1892 г., още през лятото на същата година се заговори упорито, че Стамболов, за да улесни женитбата на княз Фердинанд с някоя католическа принцеса, щял да направи промени в Конституцията, респективно да измени нейния чл. 38. Постановлението на тоя член гласеше, че престолонаследникът, който би се родил от подобен брак, да бъде православен. С изменението щяло да се цели той да може също да остане католик, каквато е вярата на неговите родители. Мотивите за това били, че никоя католическа княгиня не ще се омъжи за Фердинанд, ако не е сигурна, че всичките ѝ деца ще бъдат католици. За това настоявала и майката на княза, княгиня Клементина, също, външно поне, ревностна католичка.

Но при тежкия режим на печата, който съществуваше тогава, при почти пълната липса на опозиционен печат, освен няколко провинциални малки вестничета, въпросът не можеше да се изнесе и обсъди публично, още по-малко да се обсъди от всички страни. Поради това с особен интерес се очакваше откриването на сесията на Народното събрание, за да се види в каква форма той ще бъде поставен и какво становище ще вземат по него народните представители. Знаеше се предварително, че против изменението ще бъдат Синодът в София и екзархът в Цариград; против щеше да бъде и руското обществено мнение и руското правителство. Общественото мнение у нас, макар тъй много смазано, но настроено вече решително против режима, някои очакват, че може би ще се опита да подкрепи църквата, ако тя би отпочнала борба против решението, което би взело правителството.

Но в тронното слово, с което се откри третата сесия на VI Народно събрание на 15 октомври 1892 г., не се помена ни дума за това изменение, макар че, за да може то да бъде направено, бе необходимо според Конституцията най-първо решение да вземе самото Народно събрание, и то с квалифицирано мнозинство от 2/3 от числото на всички членове на Събранието. Това замълчаване на тъй важния въпрос в тронното слово на първо време даде повод да се мисли, че правителството се е отказало от това си намерение. По-прозорливите и по-скептично настроени граждани обаче допускат, че това замълчаване можеше да бъде игра като поддържаха, че правителството може да изненада общественото мнение и самите народни представители с внезапното внасяне в Камарата на законопроекта за изменението, та по такъв начин да не даде възможност нито на църквата, нито на общественото мнение, нито на партиите (доколкото те съществуваха), нито на самите народни представители да организират съпротива срещу проектираното изменение на основния закон.

Това предположение се оправда: на 2 декември 1892 г. правителството внезапно внесе законопроект за изменение на чл.чл 6, 38, 58, 59, 86, 114, 115, 125, 126, 139, 141, 144 и 161 от Конституцията. Те засягаха: чл. 6 титлата на княза да се нарича Царско височество, а не само Височество, както се наричаше Батенберг; впрочем това бе едно формално узаконяване на една титла, която Фердинанд носеше още от идването си в България, макар Конституцията да му даваше само титлата Светлост, а при Батенберг се прие Височество; чл. 38 за вярата на престолонаследника — да остане в прародителската вяра на своите родители; чл. 58 — за титлите за благородство; чл. 59 — за ордените — разрешение да се дават ордени и в мирно време; чл. 86 — за числото на депутатите, броят им се намаляваше наполовина и за времетраенето на техния мандат, като срокът се удължаваше от три на пет години; чл. 114 за кворума, при който може да става гласуването в Камарата, и пр.

Почти едновременно с внасянето в Камарата на законодателното предложение за изменение на Конституцията последва внезапната оставка на министъра на финансите Начович, който току-що бе поел в това си качество отговорността за сключване на 148 милионния заем с Лендербанк, за което бе рязко нападан от опозицията. Тая оставка даде повод да се мисли и говори, че напусналият министър е сторил това, защото не бил съгласен с изменението на чл. 38. Пловдивският вестник „Балканска зора", който, както вече отбелязахме, макар и списван от стамболовисти, обичаше да прави опозиция на правителството и който имаше единствен привилегията да пише против политиката на правителството, още в броя си от 17 ноември 1892 г. като отбеляза слуховете за предстоящото изменение на Конституцията, намира го

за несвоевременно, в някои отношения дори опасно и се обявява против него. А в броя си от 19 с. м. „Балканска зора" като съобщава за оставката на м-р Начович предава, че според мнението на западния печат тая оставка отслабвала значително положението на Стамболовия кабинет, и че тя се дължала на факта, че правителственият орган „Свобода" и други правителствени вестници постоянно нападали Начович, а Стамболов не го защищавал. По тоя повод в. „Свобода" от 4 декември 1892 г., без да държи сметка, че се касае за един довчерашен другар на Стамболов в правителството, наруга и „Балканска зора", и самия Начович. С познатото невъздържано перо на Дим. Петков, „Свобода" писа: „Начович е един от най-омразните и най-непопулярни министри в България. В самата Консервативна партия Начович минава за „мрачен и подземен". Не е могъл да събере и двама души приятели. Ако беше министър през 1887 и 1891 г., то за това трябва да се благодари на Господаря и на Стамболов. Не е имал никога съчувствие в Народното събрание и пред него се явяваше само с подкрепата на Стамболов... Европейската преса трябва да знае, че единственият човек, върху плещите на когото лежи положението, е г. Стамболов. Никакъв Начович не може да го отслаби, догдето Стамболов се радва на доверието на народа и Господаря..."

Този език бе в съгласие с поведението, което Стамболов и неговият антураж държаха спрямо всеки, който би се опитал открито или мълчаливо да прави опозиция на правителствената политика. Наистина Начович бе скрит и мълчалив; тоя не каза ни дума никому по своята оставка, но бе наруган от официоза, защото други се опитваха да го защитят. Но антуражът на Стамболов знаеше за връзките, които той и неговият другар Стоилов имаха с Двореца. И както през 1888 г., когато те двамата подадоха оставки от правителството на Стамболов, видяхме се повдигна подозрение, че те действуват по внушение на Фердинанд, това подозрение сега беше не по-малко силно, отколкото преди четири години. А Стоилов и Начович бяха станали близки до Кобургския принц още при стъпването му в България. Първият го посрещна като министър-председател, а вторият го доведе в България от Виена. Тези факти хвърлят подозрения върху отношенията между двамата шефове на някогашната Консервативна партия и Двореца. Стамболов подозираше, не, а знаеше за тия връзки, а това го възбуждаше твърде много.

Но в него момент, както толкова други оставки в Стамболово време, и тая оставка мина като един прост епизод. Салабашев замести Начович като мина от министър на правосъдието за министър на финансите, а Министерството на правосъдието се зае от П. Славков, дотогава председател на Камарата. Нямаше значение, че Славков не бе юрист, а апте-

кар, както нямаше значение, че Салабашев, като министър на правосъдието също не бе юрист, а математик. За Стамболов тези условности нямаха значение. Той търсеше само близки, предани и послушни хора, макар и посредствени. Председател на Камарата стана Дим. Петков, редактор на „Свобода". Славков бе заместил на поста председател Захари Стоянов, починал през 1889 г.

Още на 24 и 25 ноември 1892 г. „Свобода" заговори за нуждата да се направят някои изменения в Конституцията, но първия ден отбягна да помене за изменението на чл. 38. За него заговори във втория брой. Според автора на редакционната статия на втория брой, чл. 38 трябва да бъде изменен в оня смисъл, който ще предложи правителството, а именно, че православието не е задължително за никого от потомството на княза, както не е задължително и за самия княз. Чл. 40 от Конституцията се поддържа в тази статия, осветява принципа за абсолютната свобода на съвестта за всички български граждани. Следователно всеки български гражданин може да изповядва каквато си ще вяра. Нищо по-просто и по-естествено това право да се даде и на членовете на царското семейство, включително и на престолонаследника, бъдещия княз.

По-нататък статията нагазва в областта на голямата политика. Авторът цитира издадените от Якобсон документи, уж откраднати от него от букурещката руска легация и руското консулство в Русе, от които според „Свобода" се установявало, че целта на руската политика е била да създаде от България една задунайска губерния. Без да изказва съмнение в истинността на издадените документи, авторът на статията твърди, че Русия се опитвала да влезе в България през много врати, една от които била и православието на престолонаследника. За да постави на българския престол православния черкез Мингрели (руски кандидат за българския престол след детронацията на Батенберг), Хитрово и Ионин (руски дипломатически представител в София при князуването на кн. Александър), са искали Батенберг да се откаже от престола. Статията на в."Свобода" завършва с твърдението, че предлаганото изменение на чл. 38 от Конституцията е съществено условие за оженването на княза и то трябва да бъде прокарано. Навремето постановлението на чл. 38 за православната вяра на престолонаследника било попречило на Батенберг да встъпи в брак, което ако би станало и той би имал свой наследник, не би могъл да бъде изпъден от България.

С тая статия правителството разкриваше своите карти по интересуващия ни въпрос и той се слагаше решително за разрешение. Сравнението, което прави обаче статията с положението на Батенберг не е убедително. Княз Александър бе протестантин и естествено щеше да встъпи в брак с принцеса протестантка. А протестантската църква не налага за-

дължение на родителите да възпитават децата си само в протестантската вяра, както това изисква католическата религия. И когато преди неговата детронация се заговорило за оженването на Батенберг за пруската принцеса Виктория, също протестантка, не виждаме да е ставало дума за изменение на чл. 38 от Конституцията.

Колкото до твърдението на „Свобода", че Русия би могла да използва православието на българския владетел за по-лесното завладяване на България, то е твърде много пресилено. Въпросът за политическото равновесие на Балканите бе европейски въпрос и в него момент нелесно би могло да се наложи руското влияние в България, особено ако тя да бъде завладяна от някоя сила, респ. от Русия. А в това време Русия бе завладяла и завладяваше много племена и народи, които не бяха православни: поляци, кавказци, балтийци и др. и това повдигаше подозренията.

Но авторът на цитираната статия не се спира нито на мотивите, които са се имали предвид в Учредителното събрание, за да даде то такава редакция на чл. 38, нито на особените отношения, които трябва да съществуват според тогавашните гледища между династията и народа, във връзка с господстващата вяра на народа. Стамболов се стремеше да стабилизира положението на княза, поне във вътрешно отношение и бързаше да го ожени, за да създаде той своя династия, и понеже редакцията на чл. 38 беше пречка за това, той бе решил на всяка цена да го измени, така както се искаше от Двореца.

Внесен в Камарата на 2 декември 1892 г., законопроектът за изменение на Конституцията бива сложен на разглеждане на първо четене на 4 с. м. Дебатите са твърде кратки и се изчерпват в едно заседание. Против предлаганите изменения, най-вече срещу измененията на чл. 38, се изказват трима опозиционери от малката групичка на опозицията: габровските народни представители либерали Хр. Конкилев и Хр. Топузанов и бившият министър на външните работи в кабинета на самия Стамболов д-р Г. Странски. В защита на законопроекта говорили председателят на Камарата и главен редактор на в. „Свобода" Д. Петков и сам министър-председателят Ст. Стамболов.

Конкилев и Топузанов се обявили против каквито и да било изменения на Търновската конституция; такова било, според тях желанието на народа. Конституцията е прилагана все още малко години, за да се видят нейните недостатъци и няма защо да се бърза с нейното изменение. Още повече, че от 1881 до 1884 г. се бе водила упорита борба срещу режима на Пълномощията за нейното възстановяване и запазване, както и против настояванията на Батенберг, след като тя бе възстановена през 1883 г., за нейното изменение.

Третият оратор от опозицията д-р Странски се спрял специално на предлаганото изменение на чл. 38.* Според него то не е в интерес на самата династия. Владетелят трябва да изповядва религията на народа, за да има близост между него и самия народ. С изменението на чл. 38, което позволява князът да бъде неправославен, макар да е роден в България, ще се отдалечи и династията, и владетелят от народа, а с това самата династия ще се постави в опасност, щом е откъсната от масите.

Защитата, която дава Стамболов на предлаганото от самия него изменение на Конституцията, респективно на нейния чл. 38, не се отличава нито със своята особена аргументация, нито със своята риторика към която той тъй често обичаше да прибягва.

Днес, след толкова много години, като се чете и тая му реч, и оная, която след три дена произнесе при второто четене на законопроекта, очевидно е, че Стамболов сам говори като човек, който вътрешно е слабо убеден в правотата на тезата, която се опитва да защити, макар инак често обичаше да подчертава, че е човек на вътрешното си убеждение и винаги е действувал под влиянието на своя импулс. Според министър-председателя „принципът на вероизповеданието на Господаря не бил се изменял чрез изменението, което се прави сега на чл. 38, а само се разширявал. Учредителното събрание позволило на първия избран княз да изповядва своята вяра, а сега друго Събрание ще даде това право на неговия наследник, и то с цел да се създаде династия и да се осигури съществуването на страната". Стамболов не споделя мнението на ония, които твърдят, че народът щял да се отдалечи от династията, че щял да бъде недоволен и пр. и пр., както това поддържала опозицията. Умните и патриотични българи, завършил той своята реч, са за изменението на Конституцията, защото с това щяло да се улесни задомяването на княза и заякчаването на династията.

---

*Странски се спрял и върху другите изменения на Конституцията, особено върху чл. 6 за титлата на княза. Той мисли, че въпросът за титлата не е конституционен въпрос, а зависи от събитията, напр. ако един ден България стане царство. Стамболов веднага става и възразява като прави една политическа декларация. Той казва: „Тая титла се дава (в изменението на Конституцията), за да се увери Европа, че България няма да се впуща в авантюра (да провъзгласява независимо Царство). Правителството не мисли да прогласява независимостта на България, защото догдето не могат да се възстановят нормални и приятелски отношения с Русия, ние трябва да пазим трактатите, които са нашата най-добра защита; понеже България според тях съставлява част от Турската империя, всеки който обяви нам война, обявява такава и на Турция." („Балканска зора" от 10 декември 1893 г.).

Очевидно Стамболов цели да успокои Портата, че България не мисли да се обявява за независима и да нарушава сюзеренните права на Султана, както и да го ангажира със защитата на Княжеството при евентуална война с Русия. — *Бел. авт.*

Въпреки не особено силната аргументация в защита на предлаганото изменение на Конституцията, въпреки колебанието и дори опозицията на значителна част от правителственото мнозинство, Стамболов държеше здраво в ръцете си това последното и то гласува единодушно предлаганите изменения. Още в същото заседание на 4 декември 1892 г. Народното събрание с 249 гласа против 7 от всички 293 депутати приема предложения законопроект на първо четене.

Не можеше да бъде и другояче. Когато Стамболов разбра още преди дебатите по законопроекта, че в средата на неговото мнозинство се води агитация против предложените изменения, особено против промяната на текста на чл. 38 и някои депутати заявили, че ще гласуват против, свикал частно заседание на депутатите — негови поддръжници

В първото частно заседание на правителственото мнозинство, когато Стамболов за първи път изложил нуждата от предлаганото изменение на Конституцията, очертала се силна опозиция срещу правителствения проект. Значителна част от присъствуващите правителствени депутати възразили, че изменението на чл. 38 би засегнало религиозните чувства на народа и не всички депутати се съгласили да гласуват за него. Но тая съпротива, както винаги, не стреснала и не разколебала диктатора. Найнапред с твърд тон той натъртил на своите депутати, че изменението на чл. 38 ще мине на всяка цена, защото то било държавна необходимост. Ако въпреки това, продължил той, Камарата откаже да гласува предложеното изменение, последиците ще бъдат: или оставка на правителството, или разтуряне на Камарата и избиране на нова Камара. Но дори да има ново правителство, то пак ще разтури Събранието. Една нова Камара ще има в такъв случай да се произнесе по този въпрос. И без това мандатът на VI ОНС изтичаше след няколко дни — на 15 декември 1892 г.

Това заявление на министър-председателя бе достатъчно да разколебае и най-ревностните противници на изменението в средата на мнозинството. Всички почти правителствени депутати държаха за своите места и поради това лесно приемаха всякакви компромиси, предложени от правителството; последното бе особено силно, когато заплашваше, че ще разтури Камарата и ще прави нови избори. При нови избори то би изключило из правителствените листи всички неблагонадеждни за неговата политика депутати, и те, останали в опозиция, лишени от подкрепата на властта, не биха могли но никой начин да влязат наново в Парламента. Знае се, че така бе постъпил Стамболов с недоволните депутати в V ОНС. Нито един от 82-мата депутати, които през декември 1888 г. гласуваха против правителството за кандидатурата на Стоилов за председател на Камарата не бе избран в следното Събрание. С това се обяснява фактът, гдето Стамболов успя сравнително лесно да

сломи опозицията, която се очерта първоначално в Народното събрание срещу неговия проект.

В следното частно заседание на мнозинството, опозицията срещу проекта била почти изчезнала. Сега частното събрание изслушало почти без възражения речта на Стамболов, в която той без колебание заявил, че поема отговорността за мярката, която предлага. Между другото, той казал, че не княз Фердинанд иска изменението, а правителството, защото последното е убедено, че само оженването на княза, което е възможно, само ако се измени постановлението на чл. 38 от Конституцията, както предлага правителството, само чрез него може да се намери единственият път, за да се изведе страната из трудното политическо положение, в което се намира от няколко години насам. Ако пък Партията откаже да го следва при прокарването на тая политика, той официално ще заяви, че ще се оттегли и тогава непокорните депутати ще носят отговорност за всички последици от това.

В това изложение на Стамболов има две неверни обстоятелства: първо, не е вярно, че князът не е искал изменението на чл. 38; знае се, че и той, и неговата майка са настоявали най-енергично за това по причини, които вече изложихме; второ — не е вярно, че Стамболов е смятал да дава оставка, ако депутатите отхвърлят предложението му за изменението на чл. 38; вярно е само, че е бил готов да разтури Камарата, чийто мандат вече бе на изтичане. Заплашването с оставка е било официална маневра, за да се въздействува върху народните представители от мнозинството, които имаха всичкия интерес техният шеф да не изпуска властта, защото знаели какво ги чака, ако последната бъде заета от техните политически противници. Правителствените депутати дали обещание да гласуват за изменението.

Опозиция срещу правителственото предложение се яви и в средата на правителствените хора вън от Парламента. Това бе главно в „Балканска зора", издаван и редактиран от Никола и Харитон Генадиеви, които формално минаваха за поддръжници на правителството. „Балканска зора" започна своите критики на проекта за изменение на Конституцията, най-вече на нейния чл. 38, още щом се заговори за това. Първата статия по тоя въпрос бе поместена в броя на вестника от 17 ноември 1892 г. След това биват поместени няколко статии и бележки в същия смисъл. Измежду другото в броя от 4 декември 1892 г. „Балканска зора" помества и една статия на виенския „Нойе фрайе Пресе" против изменението на чл. 38. Австрийският вестник пише между другото: „нанася се удар на религията на българския народ и се разклаща един от стълбовете на трона... Изменението ще бъде дръзка провокация и срещу руския цар, който се счита за защитник и покровител на православието. Чувстват ли се в

София достатъчно силни, за да безпокоят силния си неприятел (Русия) в неговото макар сега пасивно неприятелство?"

Тая статия на виенския лист (подозираше се, че е прокарана от Начович, който имаше връзки с тая редакция) бе в пълна дисхармония с поведението на австрийския печат и на самия виенски лист, който изобщо поддържаше всички решения на българското правителство. Но и тя не оказа никакво въздействие върху намерението на софийските управници да прокарат изменението на чл. 38. Стамболов става все по-настойчив, нещо присъщо на неговия характер и във второто частно събрание на мнозинството заставя своите депутати да се подпишат на един лист кой от тях е за изменението и кой е против. От 293 депутати, колкото броял тогава Парламентът, 231 дали съгласие за изменението; следователно повече от 2/3, колкото изисква Конституцията; 2/3 са 196 депутати; така че дали съгласие 35 депутати повече от изискваното число. Приемането на изменението било вече осигурено. („Балканска зора", 4 декември 1892 г.)

На 7 декември законопроектът е сложен на обсъждане на второ четене. При слабия състав на опозицията и при слабата воля, която прояви мнозинството да гласува против изменението, то, тероризирано от строгия бдителен поглед на диктатора, разискванията са кратки, водени без особена страст. Говорят същите опозиционни депутати, към които се присъединява и бившият министър на правосъдието в кабинета на Стамболов Дим. Тончев, сега и той като Стоилов и Начович минал на опозиционни позиции, сигурно не без влиянието, което Дворецът упражняваше вече върху някои от българските държавници с цел да ги отдели от диктатора и да ги подготви като резерв да го заместят, когато той бъде застaвен да се раздели с властта. И действително, когато през 1894 г. Стамболов падна, това бяха горните трима, заедно с Радославов, които образуваха ядрото на съставения на 19 май с. г. кабинет.

Конкилев и Топузанов говорили главно по изменението на чл. 6, а Странски и Тончев — по това на чл. 38. Странски поддържа предимството, което дава дотогавашната редакция на тоя член, който позволява само на княза, който е встъпил възрастен, по избор, на престола, да запази своята дотогавашна вяра, ако принадлежи към някое друго християнско вероизповедание. Очевидно съображенията на Учредителния законодател са били, че е трудно да се намери лице за княз, което ако не е православен, а католик или протестантин, вече възрастен, да мени своето вероизповедание. Но наследникът на такъв княз, ясно е според Конституцията, трябва вече да бъде православен. Странски настоява чл. 38 да се запази в досегашната си редакция и се обявява против изменението на редакцията на същия член, както го предлага правителството с добавката: „как-

то той (първият избран княз), така и първият престолонаследник може да остане в него", т.е във вярата на своя баща.

Дим. Тончев, прекъсван брутално от мнозинството*, възразява на твърдението на Стамболов, че изменението на чл. 38 щяло да улесни задомяването на княза. Това, според Тончев, не е вярно, но изменението води до нарушаване на чл. 37 и ще предизвика борба от страна на нашето духовенство и ще има за последица да отстрани народа от династията. Наследникът, продължава ораторът, ще се възпитава по католически и не ще научи кои са били главните борци и сподвижници на народното ни възраждане. Цитира в. „Новини", орган на Екзархията, който решително въстава против изменението на казания член. И Тончев заключава: „Владетелят трябва да изповядва господстващата в страната религия, за да олицетворява народа и да дава с това гаранция да не се посяга на вярата на народа, а, напротив, да се сродява с него. Общественото мнение в България осъжда предложените изменения; осъжда ги и общественото мнение в приятелските на България страни."

По-нататък Тончев поддържа, че изменението на чл. 38 не само няма да уякчи у народа добрите чувства към княза, а напротив, ще ги влоши и това изменение може да има тежки последствия за княза и за династията. Според чл. 37 православието е държавна религия, защото българският народ е православен, а щом народът е православен, на тая религия трябва да принадлежи и държавният глава. Вредно ще бъде за княза, за династията, за държавата, ако престолонаследникът не бъде православен. Екзархът и духовенството са против измененията на чл. 38.** Ще се предизвика опасна борба, защото има опасност князът и династията да опълчат против себе си духовенството, което е значителна сила в нашия народ, а щом се приложи изменението на чл. 38, борбата е неизбежна и с народа. Народът няма да се радва, когато се роди наследник. Православните камбани тогава ще мълчат, а ще бият само католическите.

Вярата е средство да се сроди народът с княза.***

Впоследствие много от тия разсъждения на Тончев не се оказаха верни. В народа и в нашето духовенство реакцията против изменението на чл. 38 беше съвсем слаба. И без това нашият народ е бил винаги твърде индиферентен към религията. Малко се интересуваше каква ще бъде вярата на княза. Той бе вече свикнал да има двама князе неправославни. И ако все пак престолонаследникът не остана католик, а биде миропомазан

*В. „Балканска зора", 10 декември, 1893 г.

**Цитира писаното в екзархийския орган, в. „Новини", където решително се въстава против изменението на чл. 38. „Балканска зора" от 9 декември 1892 г.

*** В. „Балканска зора" от 10 декември 1892 г.

в православието, това, както ще видим, стана по чисто външнополитически причини, а не като вътрешна реакция.

След речите на опозицията думата взима пак Стамболов, за да отговори и да защити изменението на чл. 38, около което се съсредоточава главната борба за и против изменението*. Стамболов главно отговаря на Тончев, защото последният бе говорил най-подробно и най-аргументирано срещу правителственото предложение. Стамболов тоя път говори дълго, някак по-спокойно и по-самоуверено, отколкото на 4 с.м.; но всъщност и сега преповтаря онова, що бе казал при първото четене на законопроекта на тая дата и онова, което бе изнесъл във в. „Свобода" по същия въпрос. „На Екзарха е отговорено, казва Стамболов, че изменението на Конституцията е въпрос политически, а не черковен и поради това екзархът и духовенството нямат какво да се месят в него; екзархът е юрист и трябва да разбере това." По-нататък министър-председателят отхвърля твърдението, че духовенството щяло да се бори с правителството. Това не било вярно за духовенството като цяло, а се отнася само до единици от него, които не са от значение. Нямало голямо значение религията на владетеля. (Духовенството ще се подчини на всеки, ще си седне на мястото). И Стамболов сочи примери: в Сърбия кралете са били винаги православни, а ги пъдят (Милан), в Румъния кралят не е православен, а стои твърдо на престола и управлява разумно.

А който не се подчини, за него ще се намерят съдилища, за да го съдят. И Стамболов завършва своята реч с думите: „В държавните работи не трябва да се водим по сърцето си, а по ума си. Ако се бяхме водили по чувствата си, отдавна трябваше да изберем руския цар за български княз."

При гласуването на 7 декември на второ четене по изменението на чл. 38, 245 народни представители гласували за и 13 против. Против гласували: Б. Раданов, Хр. Конкилев, Лозанов, д-р Г. Странски, Ст. Странски, Н. Странски, Кьойбашев, Дим. Тончев, Ст. Х. Петров, П. Козаров и др. между които е и войводата Панайот Хитов. Против бил и Григор Начович, но както винаги и тоя път изхитрувал, отсъствувал от заседанието и не взел участие в самото гласуване. Панайот Хитов искал също да се изкаже по въпроса, но председателят отказал да му даде думата. В едно кратко писмо, публикувано в някои провинциални вестници, войводата с няколко думи казва защо е против изменението на чл. 38 и защо наследникът на престола трябва да бъде от религията на народа. Това писмо той е публикувал във в. „Балканска зора" (10 декември 1892 г.). В него той казва: „В името на ония паднали юнаци, с които съм се бил на Балкана за свободата на нашето Отечество против неверните тирани, аз протестирам против изменени-

* В. „Свобода" от 8 декември 1892 г.; в. „Балканска зора" от 12 декември с.г.

ето на чл. 38 от Конституцията. Ако то се приеме, трябва да готвите черни платна, за да покриете паметниците на поборниците, които сложиха костите си за свободата на християнската вяра..."

Законопроектът бил приет също с голямо мнозинство и на трето четене, след това утвърден от княза, публикуван в Държавен вестник и добил формата на закон. Оставало според Конституцията да се назначат изборите за IV Велико народно събрание, което да узакони окончателно измененията приети от VI Обикновено народно събрание.

Някои от измененията на Конституцията, направени от правителството на Стамболов могат да намерят до известна степен своето основание и оправдание, други — не. Беше оправдано да се намали числото на депутатите, защото, едно, поради съединението на Южна България с Княжеството, друго — поради естествения прираст на населението, Народното събрание имаше вече доста голямо число членове. Населението наближаваше четири милиона, в какъвто случай числото на депутатите щеше да достигне до 400 души, число, което се считаше за голямо за една малка страна. Но изглежда намаляването им на половина бе твърде пресилено. Изборите ставаха с кандидатни листи по административни околии, като на всеки 10 000 жители се избираше по един народен представител, ако остане при това пресмятане остатък по-голям от 5 000 души, населението на околията избира още един депутат; ако ли остатъкът е по-малък от 5 000 души — не се взима под внимание. В предложеното от правителството изменение числото 10 000 ставаше 20 000, а числото 5 000 — 10 000. Така че през 1893 година, когато става и редовното преброяване на населението, числото на народните представители за Обикновено народно събрание след намалението оставаше около 150-160 души, а тия за Велико народно събрание — двойно повече. Тези цифри щяха да нарастват постепенно с растежа на населението, както той бе отбелязван при всяко преброяване, извършвано тогава на всеки пет години.

Второто изменение като се удължи легислатурният период на Народното събрание от три на пет години не бе особено сполучлив; срокът от пет години бе прекалено дълъг за нашите условия, където животът е така неустановен и тъй нестабилен. И впоследствие почти нито една Камара не изкарваше петгодишния си мандат, а винаги биваше разтурена преди той да изтече. Само XIII Обикновено народно събрание има пет редовни сесии, но и то също бе разтурено през м. март 1908 г., без да изтекат пет години, откакто беше избрано (на 19 октомври 1903 г.). Както ще видим по-после, мандатът на Камарата бе намален през 1911 г. от пет на четири години. Това трябваше да предложи правителството още в 1893 г., но Стамболов смяташе, че ще управлява още дълго и правеше сметка като си нареди една послушна Камара, с нея да управлява петилетка.

Забраната да се избират духовни лица (от бялото и черното духовенство) можеше и да се критикува, можеше и да се поддържа. Подобни забрани противоречат на принципа на общото и редовно изборно право, според което всеки гражданин има право на избирател и избираем, независимо от общественото му положение и заеманата длъжност. Но законодателите отказваха това право като даваха широко тълкуване на конституционния текст и отнемаха правото на избиратели или избираеми на някои категории граждани. Например обикновено военни и полицейски чинове нямаха правото на избиратели и избираеми. Останалите чиновници нямаха право на избираеми, а само на избиратели. Понеже владиците и свещениците не бяха смятани за държавни чиновници, те имаха право да бъдат избираеми за народни представители по принципа на общото изборно правно. Но в много страни това право е отнето на духовните лица по различни мотиви: било че църквата трябва да стои неутрална към политическите борби и над политическите страсти, защото верующите принадлежат към всички класи, съсловия и духовенството не би трябвало да взима участие в техните борби, било че духовните лица могат чрез влиянието, което имат върху верующите да въздействуват върху тях в полза на известни клерикални и реакционни партии и във вреда на други партии — противници на клерикализма. Наистина в православните и протестантски страни влиянието на духовенството не е така силно върху избирателите, както това е в католическите държави, но дори и в протестантска Англия например, която е минавала за люлка на съвременния парламентаризъм и на гражданските свободи и досега духовните лица не могат да бъдат избирани за членове на Камарата на общините*, становище поддържано там някога най-вече по отношение на ирландското католическо духовенство, което от своя страна имаше тъй силно влияние върху ирландските селяни, фанатизирани католици, при избора на депутати за английската Камара. Разбира се това се отнасяше само за времето преди 1921 г., когато Ирландия се отдели от Великобритания с отделно правителство и свой Парламент. Но и до сега началото, че духовни лица не могат да бъдат избирани за членове на английската Камара на общините се пази и се прилага при изборите в Северна Ирландия (Ълстър), където останаха да живеят малки групи население от ирландци католици. Във времето на острите религиозни борби между протестанти и католици съществуваше ретроградното законодателство, което не позволяваше католиците да бъдат изобщо избирани за членове на Парламента. Пак в Англия само висшето протестантско духовенство (епископите) са по право пожизнени членове на Камарата на лордовете, но не и католиците.

* А само висши духовни лица бяха членове на Камарата на лордовете. — *Бел. авт.*

Във Франция обаче, където антиклерикализмът бе твърде силен, не бе забранено на духовните лица, които са напуснали своите църковни функции да стават депутати. Следователно за католическите държави самото ръкополагане в свещенически чин не бе пречка да се избере едно лице за депутат, щом се е отказало от своите свещенически функции.

В Италия от времето преди фашизма духовните лица бяха лишени от правото на избираеми за Камарата на депутатите — старият спор на Ватикана още от 1871 г. През 1920 г. един италиански духовник, дон Стурцо, бе основал католическа партия, наречена Народна партия (Партито популаре), но основателят на партията сам не можеше да влезе в Парламента, защото, както казахме, конституцията и италианското изборно законодателство отказваха правото на избираемост на духовните лица. Дон Стурцо оставаше вън от Камарата, когато неговата партия през 1921 г. със своите 107 депутати стана най-силната политическа група в страната и в Парламента.

В Германия подобни ограничения съществуваха в Имперската конституция от 1866-1870 г., но Ваймарската конституция от 1919 г. ги премахна и при нея един католически монах Брюнинг, водач на Партията на католическия център, беше последният министър-председател на демократична Германия преди авторитарния режим на Хитлер.

Стамболов имаше причини да бъде недоволен от владиците, защото по-голямата част от тях, и то най-влиятелните, бяха в постоянна опозиция срещу неговия режим. И поради това чрез едно изменение на избирателния закон той лиши духовните лица от правото на избираемост; също така лиши от правото да бъдат избирани за народни представители общинските кметове и техните помощници, както и председателите и членовете на окръжните постоянни комисии при окръжните съвети. Тези ограничения се запазиха и впоследствие. Впрочем те не бяха въпрос на ограничения в Конституцията, а според практиката се създаваха от обикновения законодател.

В Конституцията се направиха и други по-незначителни изменения: между другото увеличи се цивилната листа на княза от 600 000 на 1 милион лв.

Четвърто велико народно събрание

Но същинската борба против изменението на Конституцията, респективно на нейния чл. 38 трябваше едва сега да започне, особено във връзка с изборите, които предстоеше да станат за Велико народно събрание. Впрочем в няколкото дни, през които ОНС разгледа и прие законопроекта, тая борба не можеше да се организира обществено, след като

организирането ѝ в ОНС с указ е невъзможно. Но и условията за нейното организиране и водене в Парламента при съществуващите тежки политически условия в страната не бяха леки. Общественото мнение бе смазано, по-видните борци против режима бяха постоянно следени и преследвани, истински опозиционен печат почти не съществуваше, шпионажът бе извънредно засилен, не съществуваше нито свобода на словото и събранията, нито на печатните произведения, нито бе пазена тайната на кореспонденцията.

Към това трябваше да се добави още едно обстоятелство. Водачите на тъй наречената легална опозиция Стоилов, Начович, Радославов, Тончев всъщност знаеха, че изменението на чл. 38 се иска от кръговете около Двореца и затова нямаха никакво особено желание да се противопоставят на това желание на княза и на неговия антураж. Легалната опозиция се насърчаваше от Двореца и от него чакаше един ден да поеме властта. Как тогава нейните шефове биха могли да отидат против едно такова негово желание, свързано с идеята за създаване на династия и закрепване на Кобургския принц на българския престол?

При тези условия борбата оставаше да се организира главно от владиците и Синода, защото църквата се смяташе най-вече засегната от предложеното от Стамболов изменение на чл. 38 щом политиците не вършеха това. Русофилската опозиция, която решително заставаше на страната на борците против изменението на чл. 38, бе съвсем смазана и обезглавена. Ней бе отречено правото на легално съществуване и бе останала без ръководители: Цанков бе емигрант, Каравелов в затвора, а последователите им — следени и преследвани от властта.

Но и владиците бяха разделени на партии: едни като Русенския Григорий и софийския Партений Стамболов смяташе за благонадеждни и добре разположени към режима; те поддържаха всички решения на правителството; други като търновския Климент, варненския Симеон и врачанския Константин — за неблагонадеждни и недобре разположени към режима, дори враждебни на него. Но тия трима синодални владици, подозирани от властта, не смееха да се събират на заседания и да взимат решения, враждебни на правителството. Оставаше да се споразумеят чрез писма. Но цялата тяхна кореспонденция по нареждане на Стамболова бе отваряна и преписвана в черните кабинети в пощенските станции и поважните писма — изпращани във Вътрешното министерство. Особено внимателно е следена кореспонденцията между митрополитите от Княжеството и екзарха в Цариград. В своите спомени Тома Васильов, тогава главен секретар на това Министерство, разказва за контрола, който Стамболов е упражнявал върху кореспонденцията между митрополит Климент и екзарх Йосиф във връзка с изменението на чл. 38 от Конституци-

ята. Всички техни писма се разпечатвали и изпращали в Министерството на вътрешните работи, където се снемали преписи от тях, и след това според съдържанието или били задържани, или предавани на адресатите*. Когато пък през февруари 1893 г. Климент е бил арестуван, обвинен в предателство, цялата му архива е била иззета при обиска в Търновската митрополия и изпратена в Министерството в София.

Начело на борбата срещу Стамболов по въпроса за изменението на чл. 38 застава Климент, въпреки рисковете, които такава борба носеше за него. Зле гледан от привържениците на диктатора, особено за участието му в превратa от 9 август 1886 г. и за шефството му на неговия твърде ефимерен тридневен кабинет след тая дата, съставен с цел да закрепи делото на детронаторите, те, привържениците на Стамболов, търсеха случай да си отмъстят на него. След като Синодът, в който взимаха участие Климент, Симеон и Константин бе разгонен, в началото на 1889 г. от полицията на Стамболов, Климент се бе прибрал в своето каноническо седалище — Търново, занимаваше се с черковните и митрополитски работи, отбягваше политическите въпроси, особено след като бе нападнат за една негова църковна проповед, произнесена на Света Троица с.г. в Свищов**. Той добре вече разбираше какви могат да бъдат последиците за него от най-малкото му намесване в тая станала тъй опасна за него област, в която на два-три пъти бе нагазвал, особено през 1879-1880 г. и през 1886 г.

Но постави се въпросът за изменението на чл. 38 от Конституцията. Борбата срещу това изменение се налагаше. Политическите водачи или не желаеха, или не можеха да я организират. Оставаха владиците. Но Григорий, Партений и др. владици проявяваха съвсем слабо разположение да встъпят в борба с всемогъщия диктатор. Григорий при това станал приятел на Фердинанда, а Партений бе настанен на Софийската митрополитска катедра по заповед на Стамболов. Изобщо не бе лесно да се започне вътре в България една такава трудна и пълна с рискове борба.

Екзарх Йосиф можеше да действува по-лесно от Цариград, където властта на Стамболова не го засягаше. Той, по природа боязлив и опортюнист, обаче нямаше никакво особено разположение да води борба с диктатора, защото, ако последният не бе в състояние нищо да му стори лично, инак цялата материална издръжка на Екзархията, както до голяма степен и българското културно-просветно дело в Македония и Одринско зависеха от субсидиите и помощите на софийското правителство. А някои среди се опасяваха, че Стамболов, раздразнен от една по-решителна

* Т. Васильов. Спомени, стр. 153

** В. „Народни права", 21 юни 1889 г. Дописка от Свищов.

съпротива на неговата политика от страна на екзарха можеше изведнъж да пресече тая помощ и българското национално дело да изпадне в голяма криза. Поради това Йосиф I се въздържаше от по-смели действия. Но върху него силно влияние имаше руският посланик Нелидов, който в съгласие с поведението на своето правителство, което се обяви против промяната на чл. 38, се опитваше да въздействува върху дяда Йосифа да се противопостави на Стамболова. Но екзархът се колебаеше. Влиянието на Нелидов все пак не беше достатъчно да го импулсира към една посмела и по-решителна борба.

Тогава в тая борба се намеси Климент от Търново. Екзарх Йосиф, завършил правни науки в Париж и до избирането му за митрополит и на екзархийския пост е бил адвокат при турските и други съдилища в Цариград, бе и си остана докрай лаик по каноническите и догматическите въпроси. В Цариград около себе си нямаше хора-църковници, които да го импулсират и упътят. Портата не беше позволила отделен Синод от епархийските архиереи в Турция със седалище в Цариград, а за образуване на Синод около Екзархията, в който да вземат участие и архиереи от Княжеството, и дума не можеше да става — турците в никой случай не биха позволили подобно нещо — владици, чужди (български) поданици да заседават в Цариград.

При това в Македония през 1892 г. имаше само двама митрополити, но неподготвени да издържат една по-сериозна догматично-каноническа борба. Тогава с тая задача се заеха Климент и Симеон от Княжеството, първият възпитаник на руска духовна академия, а вторият — на гръцката богословска школа, под егидата на Патриаршията. Те подеха борбата по чл. 38 срещу правителството на Стамболова, но не направо, а косвено, давайки на екзарха догматични и канонически мотиви и аргументи, за да отстоява той гледището на българската православна църква по тоя въпрос.

Но почти всички техни писма, по-специално писмата на Климента, който поддържаше кореспонденцията с екзарха, както казахме, паднаха в ръцете на Стамболов. Последният имаше сведения за дейността на търновския владика и от други източници. Диктаторът, чрез свои хора, следеше дейността на митрополита и знаеше и становището му, и действията по въпроса, който в него момент вълнуваше нашето обществено мнение. Аргументите, които Климент даваше на екзарха — това се знаеше във Вътрешното министерство — се явяваха като основа на статиите, които се появяваха в екзархийския вестник „Новини“, за да се обоснове борбата с правителството по изменението на чл. 38 и на протестните писма, които екзарх Йосиф отправяше до правителството.

Постепенно борбата се разпали. На статиите, които поместваше „Новини“ започна да отговаря официозът „Свобода“. Екзархията също не оставаше длъжна. Между „Свобода“ и „Новини“ се започна страстна полемика, каквато в Княжеството в него момент не можеше да се проведе, едно поради липсата на истински опозиционен печат, друго — защото шефовете на легалната опозиция предпочитаха да стоят по-настрана от тия спорове, тъй като те, както споменахме, засягаха Двореца. Но някои видни лица от русофилския лагер в София също настояваха пред екзарха да действува. И той бе заставен да се намеси. Тогава полемиката чрез печата се поде през границата.

Увлечен от така откритата полемика, вестник „Новини“ публикува писмата, разменени между екзарха и Министерството на външните работи в София. Някои от тия писма имаха характера на протест против изменянето на чл. 38 — доста чувствително засягаха правителството. Без съмнение това силно дразнеше управляващите фактори у нас. На 14 декември 1892 г. вестник „Свобода“ (брой 983) излиза с една нервна и пълна със закани статия лично против екзарха: „Вижда се, пишеше официозът, Негово Блаженство забравя всяко приличие и по подбужданията на Нелидова иска да играе ролята на политик и е започнал да печата канцеларските писма по вестниците. Негово Блаженство греши и унижава достойнството на черквата. С това си поведение той навлича ненавистта на българския народ и на правителството. Ако правителството тръгне по неговия път и публикува писмата, които екзархът е писал в разни времена, той не ще остане в Цариград и пет деня. Иска ли Негово Блаженство да се лиши от сана си? Иска ли да навлича на българщината зло? Ако е изпаднал дотам, нека да продължава, но нека му е известно, че българското правителство има хиляди средства да го изпроводи в някой манастир.“

Спорът между екзарха и правителството се разви по следния ред:

В средата на м. декември 1892 г. екзархът протестира пред Стамболов против внезапното изменение на чл. 38 от Конституцията и настоя въпросът да се отложи, докато се произнесе Синодът.

Стамболов, изненадан от това поведение на Йосифа, кипи и отхвърля всяка мисъл за намеса на църквата в политическите дела на правителството. Заставя своя министър на външните работи Д. Греков да отговори на екзарха, че неговото искане е неоснователно, защото никъде в Конституцията не е казано, че за изменението на който и да било член на Конституцията, включително и разпоредбите, които засягат българската православна църква да се иска одобрението на Синода. Изменението на законите и на Конституцията е законодателен, а не църковен въпрос и той се решава от компетентните според нея органи: Обик-

новеното и Великото народно събрание, носители на народния суверенитет.

Формално това гледище бе право. Въпросът имаше да се реши от самия народ в изборите за Велико народно събрание, които предстоеше да станат. Но злото у нас бе там, че някои избори не ставаха свободно, за да може народът да каже непринудено своята суверенна дума.

Спорът не се приключи: екзархийският орган в. „Новини" тогава в броя си от 7 декември 1892 год. публикува писмата, разменени между екзарха и Министерството по въпроса, за който говорим. Правителствените кръгове в София кипнаха. Сметнаха този акт на Екзархията за провокация и предизвикателство и реагираха злобно. Официозът „Свобода" след статията от 14 декември 1892 г. помести и други статии, пълни със закани и нападки срещу екзарха. Тия статии по своята грубост и циничност са просто безпрецедентни за подобни отношения. Дори близкият до правителството вестник „Балканска зора" в броя си от 17 декември 1892 г. нарича „възмутителни безпочетните изражения на вестник „Свобода" по адрес на Църковния глава, изражения, каквито правителственият вестник не е употребил нито против последния имамин. Те могат само да повредят на българското дело в Македония, особено на българските училища."

В друга статия от 29 декември 1892 г. (бр. 994) вестник „Свобода" с цветистия език на Д. Петков пише: „Негово Блаженство продължава да изригва в своя орган „Новини" псувни, анатеми и проклятия против правителствената партия и Народното събрание, загдето едното предложило, а другото приело закона за изменението на Конституцията... Несъмнено, недостойно поведение... Знаем, че Йосиф си пали чибука от Нелидова... Малко преди това Екзархията беше гнездото, гдето намираха прибежище и прехрана всички изчадия и изроди на българщината, които се мъчат да предадат България в ръцете на руския сатрап."

С всеки брой правителственият вестник засилва своите нападки срещу всички противници на промяната на Конституцията. Не пропуска да наругае всеки вестник, който се обяви против правителствената политика. Остра, често цинична полемика се води с „Новини", с „Черно море", с „Прогрес", по-късно с „Борба". Не пропуска да наругае и Генадиевия лист „Балканска зора", макар че се списва от стамболовисти. В броя си от 12 декември 1892 г. вестник „Свобода", в полемика с вестник „Балканска зора", като започва с циничния турски израз „Пущан кершет олмас", пише: „Но като се получиха пари, Генадиевци объркали колата, започват борба с правителството по изменението на чл. 38 от Конституцията. Ке ми даеш, ке се чинам... Сега се стараят да убеждават общественото мнение, че предложението на правителството щяло да принесе големи злини и на държавата, и на княза..."

Борбата се повежда с такава страст, че все по-често в. „Свобода“ намесва не само името на Нелидова, но и на официална Русия. И против нея езикът на официоза е съвсем невъздържан. И то до такава степен, че дава основание, както споменахме, на виенския „Нойе фрайе Пресе“ в броя си от 10/23 декември 1892 г. в статия, озаглавена „България и Русия“ да предупреди софийското правителство да внимава да не предизвика гнева на Александра III.

Друга остра статия против екзарха вестник „Свобода“ публикува в броя си от 18 януари 1893 г. (бр. 1008). Там между другото перото на Петков пише: „Нека знаят дембелите от Ортакьой (Цариградски квартал, където се помещава Екзархията), че поведението на екзарха от 6-7 години е добре известно и нам, и на народа. През всичкия период на трудните времена в борбата ни с руската дипломация за запазване на Отечеството, Екзархията играеше ролята на руски агент. Ако да не беше турското правителство да я държи в известен респект, тя щеше да отиде дотам в своите предателства на народните интереси, щото днес Негово Блаженство щеше да се чува от някоя Киевско-Печорска лавра на православна Русия. Турските власти в дадения случай принесоха по-големи услуги на България, защото запретиха на екзарха преди 3-4 години да храни разни предатели и убийци, които избягваха от България, и в същото време, когато екзархът държеше поведение на руските консерватори, турското правителство, по ходатайството и настояването на нашето, позволи да се изпратят още двама владици в Македония...“

Правителственият орган не престава да атакува руската политика, която обвинява, че е главната виновница за всички злини за България.

В броя си от 6 февруари 1893 г. вестник „Свобода“ превежда едно съобщение от Цариград на немския вестник „Франкфуртер Цайтунг“, в което се предава, че екзархът, за да организира борбата срещу изменението на чл. 38 от Конституцията, бил намислил да свика един общобългарски синод в Цариград с участието на владици от Княжеството, но Портата отказала да позволи подобно нещо, защото тия владици са чужди — български поданици. Нелидов се опитал да се наложи на Портата, но напразно...“

От страна на Екзархията отрекоха истинността на това съобщение. Сигурно то не бе достоверно, защото екзархът, който с такова нежелание встъпваше в борба с правителството на Стамболова, не би се решил на такава постъпка, която едва ли би дала някакви особени резултати в България, а само би изложила на нови гонения ония български митрополити, които биха се решили да отидат в Цариград и би настроила турците срещу Екзархията.

Но през м. февруари 1893 г. борбата против изменението на чл. 38 все повече се разгаря. Чувства се как общественото мнение се съвзема и се

опитва да реагира, колкото то да бе потиснато и смазано, въпреки инертността на ония партийни политически фактори, които биха могли да застанат начело на едно народно движение. Но те отбягваха да поемат такава отговорност поради отношенията, които бяха взели спрямо Двореца. Борбата, която се подемаше срещу правителствения проект за изменение на Конституцията не бе толкова против него, колкото против политиката на Стамболова изобщо, чието управление все повече се отричаше от общественото мнение.

Опозицията срещу правителствената политика дразнеше Стамболова и неговите привърженици, които от няколко години бяха свикнали да не срещат никаква съпротива срещу властта, каквито и мерки да взимаше тя. И сега изведнъж се изправяха изненадани пред едно растящо недоволство, подбуждано и поддържано от някои фактори на църквата и такива отвън, която сама по себе си бе тъй силен морален фактор в ония времена. А Стамболов се бе амбицирал на всяка цена да прокара изменението на Конституцията през Великото народно събрание, изборите за което имаше да станат след два месеца.

Междувременно стана интересна промяна в поведението на вестник „Балканска зора" — от противник на Стамболовия режим изведнъж става негов горещ привърженик. След като дълго време правеше опозиция на изменението на Конституцията, особено на чл. 38, внезапно поема становище в негова полза. Един прекрасен ден „Балканска зора" излиза със статия и бележки в подкрепа на Стамболовата политика, която дотогава осъждаше. Българската четяща публика е изненадана, както и политическият свят. Упорито се разнася слухът, че Стамболов е заповядал редакторът на „Балканска зора" д-р Генадиев да бъде арестуван, поставил е свои хора в редакцията на вестника, които издават следния брой със статии и съобщения със съдържание диаметрално противоположно на онова, с което дотогава е бил списван вестникът. При режима на Стамболов и такива работи се считаха за възможни.

Тоя въпрос достига до ушите на Стамболов и Д. Петков. След няколко дни в. „Свобода" печата една разписка, подписана от Генадиев за получаване на значителна сума от безотчетните фондове на Стамболовото вътрешно министерство. „Свобода" добави, че на тия пари се дължи обратът в поведението на Генадиев и на неговия вестник „Балканска зора".

Но Генадиев и преди това е получавал пари от Двореца. В. „Пряпорец" от 22 юни 1899 г. помести една бележка на княжеския секретар Станчов до Генадиев, която гласи: „София, 23.V.1891 г. Изпращат Ви 10 000 лева за нуждите на „Балканска зора". С почит: Д-р Д. Станчов."

„Пряпорец“ обяснява: Дворецът е плащал на Генадиева да пише против Стамболова*. Естествено, когато Генадиев получи пари от Стамболов, престана да пише против него. Общественото мнение го осъди. Генадиев сам се мъчи да се оправдае за тая тъй странна метаморфоза. Във вестник „Балканска зора“ от 26 февруари 1893 г., тъкмо в деня, когато излиза указът за насрочване изборите за Велико народно събрание, което трябваше да оформи изменението на чл. 38 от Конституцията, помества статия под заглавие „Великото народно събрание“, в която пише: „Ние писахме по изменението на чл. 38 и изнесохме добрите му и лоши страни. Но оттогава влязоха нови елементи, които го представят съвсем в друга форма. Никога не сме отричали, че изменението на чл. 38 е чисто политически въпрос, и че ония, които виждат в него нарушение на правата на православната църква, не са прави. Опозицията на духовенството, която се подкачи толкова буйно от страна на Негово Блаженство екзархът се свърши с една карнавална авантюра на архиепископ Климент и че антидинастическата партия улови ножа с острието и от него си преряза ръцете, тъй като на една тирада в полза на православието се подписа Др. Цанков, едновремешен католик и палишташки служител... Сега въпросът се слага: ако сте за княза и за укрепването на династията, трябва да гласувате за изменението на Конституцията... Днес изменението на чл. 38, както е гласувано от Великото народно събрание трябва да се приеме едногласно. Съдбата на династията е свързана със съдбата на нашата независимост и българският народ трябва да отъждествява интересите си с ония на любимия ни княз.“ — така завършва „Балканска зора“.

С това се свърши опозицията на Генадиев срещу изменението на чл. 38 и опозицията, която се опитваше да прави на режима на Стамболова. От тоя момент насетне той не отстъпи от тая си линия — да защищава политиката на Стамболова до неговото падане. Последният брой на „Балканска зора“ излезе на 25 май 1894 г., пет дена след оставката на правителството, за да съобщи: „Спираме издаването на нашия вестник. Промяната на правителството създава ново положение в България. В името на отечествените интереси преустановяваме издаването на „Балканска зора“.

А истината бе, че след падането на Стамболов пресъхна главният източник, от който черпеха сила братя Генадиеви да издават своя вестник: безотчетните фондове на Вътрешно министерство. Да водиш опозиционна борба имаше своите неудобства и рискове. А за редакторите на „Балканска зора“ имаше още едно неудобство след смяната на режима: не можеха да се опълчат против промяната, направена от Фердинанд, от когото навре-

*А Дворецът винаги имаше на разположение органи на т. н. „жълта преса“, на които плащаше: едни да го поддържат и защищават, други — да не пишат против него.

мето получаваха щедри субсидии. Генадиев не искаше да отива против монарха, който очевидно ставаше все по-пълен господар на политическите съдбини на България. Само че въпреки всичко не можа да спечели никога пълното разположение на Кобургския принц. Той обичаше да служи с него, но никога не му се довери — това ще видим по-нататък.

И опозицията не можа в навечерието на изборите за Велико народно събрание да организира почти никаква изборна борба. Остана да се представлява само от 2-3 провинциални вестника като „Прогрес", „Черно море", „Защита" и др., без да има на разположение някой свой орган в самата столица. Вестник „Свободно слово", който стана орган на т. н. Съединена опозиция започна да излиза по-късно, през м. юни 1893 г., след закриване на сесията на Великото народно събрание. Очевидно бе, че опозиционните шефове нарочно забавиха излизането на „Свободно слово", докато Събранието свърши своята работа, за да не се опълчват срещу изменението на Конституцията, понеже то се искаше не толкова от Стамболов, колкото от самия Дворец. Те, които вървяха в борбата, която имаше да се развие против диктатора, в съгласие с Кобургския принц, не искаха да пречат на Великото народно събрание да вземе свободно своите решения.

При тия условия Стамболов проведе изборите за IV Велико народно събрание. Те бяха предшествани: 1) от подкупването на редакторите на „Балканска зора" и те от борци против режима на Стамболова станаха негови ярки защитници; 2) от похода против митрополит Климент, неговото сваляне от митрополитската катедра, изпращането му в Петропавловския манастир и подвеждането му под следствие и съд; 3) от слабия интерес, който прояви т.н. легална опозиция към изменението на чл. 38 и то не само защото срещаше съпротивата на властта, но и защото желаеше да щади княза, тъй като въпросът засягаше повече него, отколкото правителството.

Изборите се провеждат на 18 април 1893 г. Правителството и в тоя случай си послужи, както винаги дотогава с терор, насилия и фалшификации. Тая негова задача се улесни още повече от поведението на самата опозиция и от състоянието, в което тя се намираше. Нелегалните групи на Цанков и Каравелов, преследвани жестоко от властта, не се проявяваха и не можеха да се проявят. Приятелите на Радославов и Стоилов можеха да регистрират свои листи в някои околии, някъде го и направиха, но изобщо легалната опозиция, както вече споменахме, не желаеше да дразни княза, от когото се надяваше един ден да получи властта, тъй като изменението на чл. 38 ставаше по искане на последния, а не на правителството.

Преследването на митрополит Климент, чието съдене беше предстоящо бе внесло още по-голяма уплаха в много среди, а малко преди

това (края на м. март) Ил. Георгов бе осъден от Софийския окръжен съд на смърт като съучастник в убийството на министър Белчев. Единственият почти опозиционен лист „Прогрес", издаван с големи рискове и с тежки последици от преследване и материални загуби в гр. Пазарджик, даде в броевете си от 14 април и 1 май 1893 г. редица съобщения за терора, който придружаваше тия избори. В навечерието на тяхното произвеждане всички по-видни опозиционери, особено ония, които бяха имали смелостта да поставят своите кандидатури в някои избирателни околии срещу тия на правителството, са били арестувани, интернирани, заплашвани с пребиване и дори с убийство. Така бе станало в Севлиево с П. Пешев, в Габрово с Конкилев и Топузанов, в Пещера с М. Такев, макар техните кандидатури да бяха поставени от името на една легална опозиция, която критикуваше правителството, но не оспорваше избора на княза. От групите на Цанков и Каравелов никой не положи своя кандидатура. Правителствените агитатори и кандидати съвсем открито заявяваха, че спечелването на изборите от правителството е държавна необходимост и властта няма да позволи по никой начин да се изберат опозиционни кандидати. Така и стана. Все пак това бе неразумно решение от страна на Стамболов, който очевидно действуваше под нагона на една растяща екзалтация и на един преувеличен страх. Знаеше се, че и без това властта бе организирала на всяка цена да спечели нужното мнозинство от две трети във Великото народно събрание, за да се гласуват предложените конституционни изменения. Защо бе тоя излишен фанатизъм да не се пусне ни един опозиционер в Събранието? Това безогледно използване на властта, която смазваше всички воли и всякаква опозиция и доведе в Камарата само правителствени депутати даваше най-силния аргумент на опозицията да изтъква насилническия характер на изборите и да отрича законността на самото Събрание. Даде основание на руското правителство да протестира срещу готвеното узаконяване на изменението на чл. 38 от Конституцията и да заяви, че за него то е незаконно и недействително.

А как бяха произведени тия избори? Вестник „Прогрес" в броя си от 24 април 1893 г. пише: „Изборите на 18 април свършиха. В нашия град (Пазарджик) всички гласове са били дадени за правителствените депутати и само един единствен глас за опозицията. Същото е било в Пещера и почти на всички други места... Може да се каже, че всичкият труд по тия избори е безполезен, защото Конституцията и така не съществува и народът добре направи, че не губи поне времето си за такава една безцелна и безотговорна работа да прави избори. Едва ли са гласували 10-15% от избирателите. Така, в Софийската градска и селска околии са гласували 3228 избиратели от 40-50 хиляди записани по избирателните списъци, в

Пазарджик 700 души от 10 000 избиратели, а в Ихтиман са пуснати само 20 бюлетини... Не е избран никой от ония депутати, които през м. декември 1892 г. се опитваха да правят опозиция на изменението на чл. 38..."

Същият вестник в броя си от 1 май 1893 г. съобщава, че в събота преди изборите полицията арестувала в Севлиево П. Пешев, Н. Бобев, Н. Влаев и др., които се бяха одързостили да поставят своите кандидатури като опозиционери срещу листата на правителството, водена от Ст. Стамболов и Д. Петков. Въпреки терора, правителствената листа получила 1700 гласа, а опозиционната 800. След като министър Славков посетил Габрово, полицията интернирала Конкилев, Топузанов и др., които били кандидати на опозицията. На 8 май вестник „Прогрес" съобщава, че редакцията му е дадена под съд за статиите, поместени в него против изменението на Конституцията, главно твърденията му, че тия изменения са реакционни, защото ограничават правата на народа. Особено за изразите: „Народолиберална конституция на народа, който няма нужда от толкова много свобода, а самият народ се показа толкова великодушен и мъдър, та разбра, че за спасение на Отечеството е необходимо да се измени и ограничи Конституцията. А Народното събрание е щастливо, гдето има такива просветени членове — народни представители, които „единодушно" да се завземат за спасение на Отечеството от външни врагове. Мнозина са щастливи, но не и изтритите гърбове на сиромашкия народ, на масата земеделско население, сърцето на държавата. Да, народното щастие и благоденствие се е разляло по джобовете на единици и е напълнило палатите и чертозите на малцина избрани..."

Даден е под съд и варненският вестник „Черно море" за печатани статии от същия род.

Като изключим правителствения печат, представляван от „Свобода", „Балканска зора", „Пловдив" и някои провинциални незначителни вестници, останалият печат, без да бъде решително опозиционен като списанията „Дума", „Искра" и др., направи своите твърде навременни и справедливи критики. Така месечното списание „Дума" в статия, озаглавена „Същността и съдбата на конституциите" между другото отбелязва:

„Промяната в Конституцията през 1893 г. не бе разисквана нито на публични събрания, нито в печата." — Обяснява се с диктаторския режим в управлението, който не допускаше по-свободното обсъждане на нито един общественополитически въпрос, а се следваше само волята на диктатора: публични събрания с опозиционна цел не се позволяваха, а печатът бе сведен дотам, че в столицата не съществуваше нито един опозиционен вестник.

„Намалението числото на народните представители представлява намаление на върховната власт на народа, защото по тоя път тя може да

бъде сведена до нула. Това е противно на принципа за прякото участие на народа в законодателството, каквото и досега съществува в някои швейцарски кантони."

Констатацията на списанието е само отчасти вярна: при многобройните, особено при многомилионните общества, прякото участие на народа в законодателството е практически невъзможно, както това е било някога възможно в малките градове-републики на древна Гърция или сега в някои малки по население планински кантони в Швейцарската федерация. Обяснихме, че след Съединението с Южна България и след бързото увеличаване на населението избирането на един депутат на 10 000 души даваше твърде многоброен състав на Събранието — над 300 души, които в 5-6 години щяха да бъдат около 400 души. За една малка страна това число на представителите изглежда твърде голямо. Но не там е злото, а по какъв начин ще се изберат те: чрез свободна проява на народната воля или чрез насилие от страна на властта. Числото на депутатите в двете камари на Стамболов (V и VI) беше над 300 души, но въпреки своята многобройност, те никак не изразяваха волята на избирателите, а бяха полицейски избраници, наложени отгоре над волята на народа. Разбира се, не бива да се отива в крайност като се сведе числото на депутатите до 40-50 души, както това бе в III ОНС (при Пълномощията).

Намалява се участието на народа в законодателството и в управлението чрез увеличаване срока на депутатския мандат. Ако мандатът е малък, депутатите биват много по-зависими от своите избиратели. Някъде това начало е засилено твърде много, като в САЩ, където мандатът на Камарата на представителите е намален на две години. У нас тригодишният мандат не бе малък, евентуално би могъл да се увеличи на четири години, както бе прието по-късно през 1911 г., но петгодишният мандат действително бе твърде дълъг. Теоретично поне, щом мандатният период е по-къс, депутатите ще бъдат принудени да търсят по-близък контакт с избирателите си. По-дългият срок на мандата: пет, седем или десет години прекъсва връзката между народ, представители и техните избиратели.

„Ордените не са морална награда за оня, който ги получава, а моралната награда е какво мисли общественото мнение за него, още повече, че те се дават на лица фаворизирани от властта." — При нашите условия констатацията бе вярна.

Намаляването на необходимото число присъствуващи депутати при гласуването на законите (т. н. кворум) е реакционна мярка, защото всъщност решава малцинството. Ограничаването на дебатите води да няма сблъскване на идеите, а от „сблъскването на идеите излиза наяве истината". При ограничени и кратки разисквания и при намален кворум посте-

пенно ще дойдем до управление без представителство и представителното управление се изражда в една безсъдържателна форма.“ — Констатацията е вярна. Точно така се изроди парламентарната форма на управление у нас при управлението на Стамболов и Фердинанд. Но в същност най-важното бе изменението на чл. 38 от Конституцията. Без него не бяха се правили и другите промени в текста на основния закон.

Правителството пожела обаче да придаде особена помпозност на заседанията на IV Велико народно събрание. По традиция то заседава в Търново. Открива се с тронна реч от княза, макар като най-върховен орган в държавата то да би трябвало да се самооткрие. За него князът е подчинен орган и не може той да открива него, което го е избрало. Може би по подражание на Учредителното събрание през 1879 г., открито със слово от Императорския комисар княз Дондуков, но тогава е нямало още Конституция. Фердинанд, който се стремеше за загреби повече власт в ръцете си, нямаше желание да се откаже от една прерогатива, макар и не дадена му от Конституцията, да се постави над Великото народно събрание.

В тая тронна реч се казваше, че изменението на Конституцията има за цел да закрепи страната и да ѝ даде средства да работи за своето бъдеще, за своя напредък, за своето съществуване. В същия дух отговаря и народното представителство: „Народното представителство, се казва в отговора на тронното слово, дълбоко съзнава голямата важност и значение на вотирания от VI ОНС закон за изменение на Конституцията и водимо от желанието да се закрепи страната и да ѝ се дадат средства и възможност да работи успешно за своето бъдеще, напредък и самостоятелност, ще положат всички усилия и старания за сериозното изучаване на тоя закон, като имаме предвид благото, интересите и бъдещето на отечеството и на престола.“

Разбира се, беше съвсем произволно да се твърди, че измененията имали предвид благото на народа; напротив, те бяха направени да се затвърди както положението на Фердинанда като основе той своя династия, така и положението на правителството, и то не толкова с другите изменения на Конституцията, колкото с факта, че Стамболов и неговото правителство като закрепят княза, той ще се привърже още повече към тях и те ще могат да увековечат своето властвуване. Празни надежди! След една година сам Фердинанд ликвидира с това управление, а само две години по-късно носителят на това управление изчезна от живота, по собствените му думи по вина на княза.

А в самото Велико народно събрание не е имало почти никакви разисквания по изменението на чл. 38; малко повече разисквания по членове 86 и 114, но почти без значение за окончателния текст.

Вестник „Работник“, издаван в Търново от социалдемократа Никола Габровски, който е могъл да следи отблизо работите в Събранието пише, че при общите дебати по закона за изменението на Конституцията са говорили само двама депутати: Г. Данчев, народен представител от Хаджи Елес (сега Първомай) и Цвикю — от Преслав. В своя отговор Стамболов подиграл Цвикю, че се обявява против намаляването на числото на депутатите, защото бил станал сигурно „социалист“, тъй като социалистите се били обявили против намалението.

По тия думи на Стамболов вестник „Работник“ протестира: „Цвикю не е и не може да бъде социалист*. А Цвикю беше от най-преданите хора на Стамболов, но сигурно се е боял, че като последва голямо намаление на числото на депутатите, в боричканията за депутатски места може да остане без мандат. Дори за Великото народно събрание, където числото на депутатите бе четири пъти по-голямо от онова, което щеше да има Обикновеното народно събрание след изменението, не можа да бъде избран в Горна Оряховица или Търново, откъдето е, а се избра в Преслав.

Стамболов също заявил, че намалението на числото на депутатите се налага, за да се направи по-добър подбор при избора на народните представители като се изхвърлят настрана малките и куци кончета и се оставят само атовете.

Опозиционните вестници иронизират: значи по думите на самия Стамболов Великото народно събрание, което брои близо 600 души е било съставено от куци кончета. Разбира се, при тия условия предложените изменения са били приети с пълно единодушие. „Свобода“ и „Балканска зора“ тържествуват: народът бил казал своята дума — изменението е одобрено единодушно. Положението на княза, а заедно с това и на правителството е затвърдено.

Преди това на 8/20 април 1893 г. княз Фердинанд се бе венчал в Пианоре за Пармската принцеса Мария Луиза Бурбонска. По тоя случай той бе получил поздравления от много места. Най важни бяха две: едното от султан Абдул Хамид, княжески сюзерен, другото от екзарх Йосиф — главата на Българската православна църква. Първото зарадва твърде много и Фердинанд, и Стамболов. Милостта на сюзерена бе твърде скъпа за тях. Все пак Фердинанд не се реши да мине през Цариград, за да не постави в неудобно положение султана, защото княжеският избор оставаше все още непризнат. Поздравлението на екзарха предизвикало известна изненада. Той бе водил борба против изменението на чл. 38, а сега мълчаливо се съгласяваше с него. Винаги опортюнист, дядо Йосиф не жела-

*По-късно обаче неговият син беше виден социалист. — *Бел. авт.*

еше да върви против течението. Малцина от българските владици последваха неговия пример, особено Климент, който предстоеше да бъде съден.

В Пианоре на княжеската венчавка присъствуваха министрите Стамболов и Греков. Фердинанд и Стамболов са приети на отделни аудиенции от австрийския император, а Стамболов се срещнал и с Калнаки. Отношенията между Австро-Унгария и България са още по-близки и по-интимни.

Стамболов сам гледа на собственото си положение като съвсем закрепнало — отношенията му с Фердинанд са подобрени, вътрешно всяка опозиция е сломена, опасността отвън е намалена, Русия не може да мисли вече за намеса в България, разположението на Турция и на повечето Сили е вече спечелено за българския режим. Няма никакви признаци за безпокойство. Положението на княза е стабилизирано с основаването на династията. Но все пак остава един открит въпрос — тоя за признаването. Но той все по-малко безпокои Стамболова: вече години управлява при непризнат княз. Какво му пречи това да продължи още, докато Русия се увери, че е в неин интерес да се нормализират руско-българските отношения като се признае съществуващият ред в България?

И Салабашев бележи в своите спомени, че никога Стамболов не е бил тъй весел и доволен, както това е било при заседанията на Великото народно събрание. Цялото време в Търново през китния май на 1893 г. се прекарва във веселби и пиршества.

Но както е било често в човешкия живот, съдбата е тъй променлива — това е бил последният весел месец май на неговия живот. Една година по-късно, през м. май 1894 г. той пада, а на следния май 1895 г. живее с постоянния страх, че неговото убийство е предстоящо и не намира спокойствие ни денем, ни нощем. Докато на 3 юли е съсечен сред София.

Съденето на митрополит Климент

Както казахме, центърът на тая борба срещу политиката на правителството по изменението на Конституцията беше митрополит Климент. Това правителството и неговите привърженици знаеха много добре. Без настояванията на Климента екзархът не би се съгласил и решил да влезе в борба и в стълкновение със Стамболова; без активността на Климента висшето духовенство би останало значително по-пасивно и не би създавало почти никакви грижи на управниците. И докато правителството нямаше особени грижи от страна на политическата опозиция, нервираше се от опозицията, която идваше от страна на църквата: екзархът в Цариград и някои от владиците, преди всичко Климент в самото Княжество.

Правителството бе безсилно да вземе каквито и да било мерки срещу Йосифа, който бе в Турция, вън от юрисдикцията на българската власт. Наопаки, Климент бе в Търново в ръцете на правителството. То можеше да вземе мерки срещу него, чрез които да го обезвреди, за да се задуши борбата срещу правителството. Това най-добре можеше да стане като се махне от епархията си, лишен от митрополитската си катедра и изпратен уединен в някой манастир, където, поставен под надзор, би бил съвсем обезвреден. Но за това трябваше да се намери или създаде подходящ за целта повод. Такъв случай скоро се удаде.

На 14 февруари1893 г. е рожденият ден на княз Фердинанд. Същият ден е и неделята на православието — първият неделен ден на Великия пост. В Търново, в съборната черква „Св. Богородица“ има митрополитска служба. Служи митрополит Климент и, както му е редът, след литургията извършва молебен за Фердинанд, а след евангелието произнася обичайната проповед, свързана със значението на празника. Говори за тържеството на православието против сектите, както и против известна разпуснатост в нравите. За мото на своята проповед взима един стих от посланието на апостол Павел към евреите, който гласи: „Верую свою Мойсей велик бывъ, отвержеся нарицатся сын дщери фараоновы, паче же изволи страдати съ людми Божими, нежели имети временную греха сладость“.

Тоя стих дописникът на в. Свободно слово“, бр. 4 от 24 юни 1893 г. по време на процеса против Климента превежда свободно на български така: „Мойсей се отказал от фараоновата дъщеря, презрял почестите и благата, които му предлагали, само и само да запази вярата на народа си.“

Климент изтъкнал Мойсея като пример на саможертва за защита на своя народ и своята вяра. Такава саможертва се иска от всички българи, да запазят своята народност и своята православна вяра, на която българският народ дължи запазването си през време на робството. По-нататък той пояснил, че „разни католически и протестантски пропаганди се били впили като гарвани в тялото на нашата православна вяра, изкушават народа и се стараели да го накарат да си промени вярата... И сега се води ужасна пропаганда против народа ни и против вярата ни...“

И тук именно напомнил за примера, който ни дава Мойсей. В тия думи има и една далечна алюзия, че тези чужди религиозни пропаганди се поддържат и насърчават отгоре. Инак, дядо Климент не поменал нищо конкретно по въпроса за борбата, която се водила тогава по въпроса за изменението на чл. 38. Но поменал, че онзи, който би спомогнал за въвеждането на друга вяра у нас, макар и да се нарича патриот, колкото и висока личност да е той, не трябва да се вярва и да се следва и народът трябва да му иска сметка за делата. „Ораторски доказваше

злините от разпространението на чуждата вяра у нас и злините, които идат от незачитане на православната вяра. Говори и за безпомощното състояние на простия народ в борбата му с разврата, който все повече прониква в масите. Владиката говори близо час."* Според дописката в „Прогрес" проповедта на Климента смутила и възбудила търновските управници, сподвижници на Стамболов. Дори те се залисали толкова много, че забравили шумно да отпразнуват княжеския празник с осветление и увеселение, както винаги правили това друг път. Възбудени, те счели, че речта на митрополита била насочена срещу княза и правителството.

Него ден обаче те нищо не предприели, съвещавали се и решили да се саморазправят с владиката. На следния ден — понеделник, 15 февруари, около 9 1/2 ч. градският глашатай приканва търновските граждани в читалището под предлог, че имало да се разрешава един важен обществен въпрос. Събират се около 200 души: народни представители и кметове на съседните на Търново околийски градове и всички чиновници и служещи от самия град Търново. Първи взел думата подпредседателят на Камарата Ив. Халачев. Най-напред нападнал руската политика, която е едно голямо зло за България. Също говорил против Климента, който се е обявил против Отечеството, щом е дръзнал да говори от църковния амвон против правителството и против проектирането на изменението на чл. 38 от Конституцията. Да се застави Климент да се откаже от онова, което бе говорил, инак да се свали от митрополитския престол и да се избере нов владика за Търновски митрополит. След него народният представител Цвикю предлага: Климент насилствено да се измъкне и изгони. Подготвената тълпа от правителствени партизани и послушни чиновници вика: „Долу Климент!" След това всички се отправят към Митрополията. Климент излиза пред множеството и иска да каже няколко думи. Цвикю го пресича: „Няма нужда от проповед!" Озлобените партизани се нахвърлят върху митрополита, дърпат го, свалят го на двора, качват го на файтон и ескортиран от твърде много от побеснелите партизани го изпращат в Петропавловския манастир при Лясковец. Бунтът против владиката е завършен. Търновските партизани на правителството лесно се справиха с последния.

Но делото на детронацията на Търновския митрополит трябваше да добие одобрението на правителството и някаква санкция на съдебната власт. Още същия ден Халачев и други отправят следната телеграма до Стамболов като министър на вътрешните работи: „Населението на търновските села и това от града, на брой 2000 души, силно възнегодувало

*В. „Прогрес" от 6 март 1893 г.

от изменническото поведение, което от дълго време държи Търновският митрополит Климент спрямо Отечеството, короната и мъдрата политика на правителството, най-паче от речта му, която по случай вчерашния празник държа в Катедралната църква, с която реч оскърби най-светите чувства на българите и подбужда населението към размирици и бунт против властта..."* Телеграмата завършва с изгонването на владиката и иска санкцията на властта за извършеното.

Веднага по случката с Климента взеха становища двата правителствени вестника „Свобода" и „Балканска зора". Още в броя от 16 февруари, веднага след като била получена телеграмата на Халачев и др., първият официоз, одобрявайки направеното от правителствените привърженици с митрополита, помества статия под заглавие „Наградата на предателя". В нея между другото пише: „Предателството никога не остава ненаказано. Народът си отмъщава на предателите, които работят против неговия интерес. Търновският митрополит Климент, отдавна известен със своята беснота, жаден за кръв и престъпления, под черното му расо се крие един кръвожаден разбойник. За престъпленията си през 1885 и 1886 г. той отдавна трябваше да лежи в някой манастир или да почива в хладната земя. На 7 ноември 1885 г. той комплотираше, когато сърбите бяха на Сливница, заедно с верни русофили, да свалят княз Александра. Това беше известно, но Каравелов не взе никакви мерки и това доведе до 9 август 1886 г. На 11 август, след като превратът не успя, той бе арестуван и отправен за Буховския манастир, но Батенберг бе много великодушен и наложи Климент да бъде освободен. През 1889 г. пак се занимава с политика заедно с други свои събратя и правителството ги изпрати по епархиите им. Но Климент пак не стоеше мирен и най-после на 14 февруари тоя полудял и побеснял пастир си позволи в черквата да хули и ругае властите и да подбужда населението към бунт. Тогава населението, възмутено от това негово поведение, го залавя в митрополията и го изпраща в Петропавловския манастир."

Този тъй арогантен език в. „Свобода" запазва докрай по отношение на Климента, дори и тогава, когато след падането на Стамболова той отиде начело на една депутация от Камарата да действа за помирението с Русия. Дори когато Климент почина през 1901 г. Петков в официоза на своята партия „Нов век" пак каза няколко ако не обидни, на всеки случай не похвални думи за покойния митрополит.

Към поведението, което държеше „Свобода" се присъединява и в. „Балканска зора". Братя Генадиеви, както вече знаем, бяха променили своето поведение към Стамболова, щом като (според твърдението на

*В. „Свобода" от 16 февруари 1893 г.

самата „Свобода“) бяха получили щедър дар от безотчетните фондове на Вътрешното министерство — вместо опозиция, започват да хвалят правителството на Стамболова и да одобряват неговите дела. В броя си от 19 февруари 1893 г. „Балканска зора“ пише: „Той (Климент) винаги се е занимавал с политика. С политика много повече, отколкото с архипастирските си духовни длъжности. На 14 февруари 1893 г. Климент държал в Търново слово, в което, според съобщението на вестник „Свобода“, се докоснал до изменението на Конституцията и е проповядвал съпротивление на властите. На другия ден тълпата му иска сметка. Той отговорил, че нямал намерение да измени нито възгледите си, нито поведението си: заловили го и го изпратили в манастир. Но за политически речи не е мястото черковния амвон, а с това Климент е унизил духовното си звание. Не е позволено на владиците да правят политика в черква, а той подстрекавал населението към бунт.. Ако не бе владика, щеше да бъде наказан на 9 август...“

Грешката на Климент бе, гдето изобщо обичаше да се занимава с политика, нещо неприсъщо за лице с духовно звание, каквото той имаше. След първия опит през 1879-1880 г., когато видя, че не може да получи никакви резултати от такава своя дейност, трябваше да се откаже да нагазва в тая област тъй опасна, където винаги бушуват най-силни страсти и полемиките не щадят нищо, дори и най-святото у противника, хлъзгава и опасна почва, особено за един висш духовник, който държи за своето място в църковната йерархия и не хвърля расото като Талейрана.

Но тия негови грешки, дори грехове, не даваха право на неговите политически противници да го нападат безотговорно за били и не били работи. Търновските му врагове предадоха в София речта, която бе държал на 14 февруари в изопачен вид. А правителството, без да провери истинността на тия донесения, се солидаризира със своите търновски съпартизани и повдигна преследвания срещу Климента, които повече повредиха на властта, отколкото да я ползват. Тия търновски негови противници поискаха да убият всякакъв морален престиж на владиката, пуснаха слухове, че при обиска в Митрополията били намерени няколко жени, както и писма, разкази и стихотворения с еротическо съдържание, писани от Климента. Защитниците на последния поддържаха, че присъствието на жени в Митрополията, където е и канцеларията се обяснява с факта, че него ден е имало назначени бракоразводни процеси и жените били там в качеството на страни или свидетели. Някои поискали заловените ръкописи на владиката да бъдат напечатани, за да го дискредитират в очите на верующите, но Стамболов не бил позволил като забелязал иронично: „Ние гоним политика Климент, а не поета или писателя. За тия свои дела той ще отговаря пред Бога, който ще

го съди.“ Много от тия съобщения са, разбира се, неточни, поддържани от негови противници. Факт е обаче, че всички книжа, намерени в дома на Климента при претърсването, което не властта, а тълпата направила в Митрополията, били задигнати, като после били изпратени на Стамболова, а само ключа от апартамента на владиката предали на окръжния управител. Тома Васильов, комуто като главен секретар на Вътрешното министерство му били предадени лично от самия Стамболов, разказва в своите спомени, че това било предимно частна кореспонденция, няколко ръкописа от църковни проповеди, откъслек от разказ или повест, разсъждения върху възпитанието и разни забележки. Между другото имало и няколко черновки от писма до екзарха по въпроса за изменението на Конституцията, досежно вярата на престолонаследника. Васильов предполага, че „Стамболов е задържал книжата именно за тези писма, защото всичко друго останало не представляваше никакъв интерес за него“. Васильов между другото пише: „... Аз имах случая да видя писмата, писани от Климента до екзарх Йосифа в края на 1892 г. и началото на 1893 г. по въпроса за вярата на престолонаследника. Тия дълги писма са образец на писателско изкуство: желязна логика, съвършен стил и дълбоко познаване на църковното право. Цели пасажи от тях влизат в протестите на екзарха до правителството. Йосиф I беше политик и дипломат, но беше до известна степен и опортюнист. Такъв беше го направило положението в което се намираше. Той може би нямаше тъй силно да упорствува в случая, ако да не се настояваше за това от някои владици в Княжеството, на първо място от Климента. Стамболов знаеше това и диреше повод да се отърве от ония, що му мътят водата...“*.

Вестник „Мир“ от 4 март 1895 г. печата една телеграма на Стамболов от 15 февруари 1893 г., същият ден, когато Климент е отстранен от своя епархийски престол, до окръжния управител в Търново, в която дава указание „народът да поиска съдействие за съденето на арестувания митрополит и да бъде той отстранен от бунтовния му и развратния му начин на живот“.

Тази телеграма е била подадена въз основа на друга, изпратена от Търново от подпредседателя на Народното събрание Ив. Халачев до Стамболова в София, в която се предават думите на митрополита, казани в проповедта му на 14 февруари в Съборния храм в старата столица: „Тези, които се наричат патриоти, колкото високо и да стоят, като посягат върху православната вяра, вършат предателство, за което заслужават да бъдат осъдени.“

* Т. Васильов. Спомени, стр. 153

Опозиционната преса бе съвсем сломена и не можеше да даде защита на Климента. Органът на Каравелов „Търновска конституция" бе спрян, както видяхме, още през 1888 г.; органът на Радославов бе престанал да излиза през 1891 г. Нямаше никаква възможност, ни материална, ни политическа да се издава опозиционен лист в столицата. Както казахме, обадиха се някои провинциални листове, но твърде боязливо; по-смело само вестник „Прогрес" в Пазарджик.

Още когато стана инцидентът с Климента на 15 февруари, вестник „Свобода" се закани, че владиката трябва да бъде съден за клевета и предателство. Скоро правителството изпълни своята закана. То предписа на търновския прокурор да започне следствие против митрополита и щом се установи неговата вина, да бъде подведен под углавна отговорност. След като следствието, продължило три месеца, през което време подведеният под следствие митрополит бил подложен на страшен морален тормоз, прокурорът при Търновския окръжен съд Ганю Чолаков на 28 май 1893 г. изготвил обвинителен акт против митрополит Климент. Преди това прокурорът Рашеев и съдебният следовател Димитров бяха отказали да приготвят такъв акт и са били разместени. По тоя повод опозиционният печат изнесе, че Чолаков бил питомец на Петропавловската семинария, на която Климент бил ректор. В това си качество той подпомагал Чолаков, когато бил студент в Одеския университет. Вестник „Прогрес" в броя си от 26 юни 1893 г. пише: „Ученикът иска смъртта на възпитателя си."

Обвинителният акт на Чолаков съдържа следните обвинения против владиката:

1. Възбужда населението, събрано в храма да върши престъпления, предвидени в чл. 55 от Отоманския наказателен закон, без обаче да са се проявили някои действия вследствие на гореказаните подбуди — деяние наказуемо по чл. 66, ал. II от казания закон.

2. Възбужда населението против особата на княза и против правителството — позив за въстание — деяние, наказуемо по чл. 5 от специалния закон за престъпления против особата на княза.

3. Нанесъл оскърбление и разпространявал устно клевета против особата на княза — деяние наказуемо по чл.чл. 8 и 9 от същия закон.

Очевидно всички обвинения са не само пресилени и зле скроени, но и измислени. Целта е обаче да се накаже Климент и да се сплаши общественото мнение, за да не смее никой да вдига глава против режима.

Делото се гледа в началото на м. юли 1893 г. в Търново, в читалищния салон, където бе заседавало Великото народно събрание. Обвинението се поддържа от прокурора Чолаков. В обвинителния акт и в своето обвинение прокурорът искал смъртно наказание на владиката.

Съвременниците в своите спомени (напр. П. Пешев, който бил от защитата на Климент, стр. 310) и дописниците на вестниците (в. „Свободно слово“ от 15 юли 1892 г., „Прогрес“ от 20 с.м.) описват големия интерес, който населението от Търново и търновския край проявило към процеса и към подсъдимия владика. Улиците около читалището и самия салон, гдето се гледало делото били винаги препълнени от народ. Когато владиката пристигал, воден от стража с файтон и спирал пред вратата на читалищния салон, многобройната публика го посреща смирено, с наведени глави и със снети шапки. Владиката се обръща към народа и го благославя. „Трогателна картина! Когато пък влезе в залата, гдето се гледа делото, цялата публика става на крака, навежда глави и владиката пак благославя.“ На излизане се спускали да му целуват ръка.

Но не само прокурорът, но и съдът били подготвени да осъдят владиката. Пешев пише: „Всички съдии бяха търновци, стамболовисти, а съдебните заседатели — селяни партизани, нарочно подбрани да съдят и осъдят.“ Делото продължава три дни: от 8 до10 юли 1893 г. Разпитаните свидетели повечето са били посочени от прокурора, между другите и видни съпартизани на режима. Но и те, според защитниците на владиката (Т. Теодоров, П. Пешев, М. Гайдов) не могли да установят обвиненията, които поддържал прокурорът („Свободно слово“ от 15 юли 1893 г.). Въпреки това съдебните заседатели признали Климента за виновен в деянието, което му приписва прокурорът, а съдът го осъжда на вечно заточение; все пак не се решил да издаде смъртна присъда, както искал Чолаков за своя благодетел. Щеше да бъде съвсем чудовищно, ако Климент би бил обесен като Миларова. Щеше да излезе, че през целия XIX век султан Махмуд бе обесил Гръцкия патриарх в Цариград през 1821 г., а Стомболов — Търновския владика — през 1893 г.

Веднага след това осъденият митрополит е бил откаран в Петропавловския манастир, а малко по-късно в Гложенския манастир при Тетевен, където е трябвало да изтърпи своето наказание — вечно заточение. Стамболов и неговите сподвижници били удовлетворени: неспокойният дух на владиката бил сломен, смятало се вече окончателно.

Вестник „Свобода“ (брой от 16 юли) е доволен от осъждането на владиката и пише твърде арогантно: „Правосъдието тържествува“. Възразява на органа на съединената опозиция в. „Свободно слово“, който взима защитата на Климента. „Свобода“ иронизира опозицията: „Свободно слово“, „Прогрес“, „Черно море“, „Работник“ и др., които издигат Климента до положението на мъченик и го наричали „мъченик по идея“. „Свобода“ пише: „Онзи мръсен калугер Климент получи заслуженото си наказание“, а редакторите на „Свободно слово“, които взеха страната и защитата на владиката „Свобода“ нарече „политически шарлатани“.

Но законът си е закон. Всяка присъда на гражданския съд може да бъде обжалвана. И защитниците обжалвали присъдата срещу Климента пред Апелативния съд, който тогава заседавал в Търново (седалището му беше преместено от Русе в Търново по нареждане на министрите, които в по-голямата си част бяха търновци и там остана до падането на Стамболова). Делото се гледа на 29 октомври 1893 г. Съдът в състав д-р Д. Минков, Драмов и д-р П. Зъбов, при зам.-прокурор П. Савов гледа делото в отсъствие на владиката, който вече е откаран в Гложенския манастир и защитата отказва да пледира, щом съдът не дава възможност да се изслуша подсъдимият митрополит. Но протестът е оставен без последствие. Присъдата все пак е изменена и наказанието е смекчено извънредно много: Апелативният съд осъжда Климента на 3 години затвор с ходатайство да бъде заменен с 2-годишно заточение в манастир*.

Оттам делото отива в Касацията. Изглежда, че Стамболов сам е разбрал, че първото наказание е било много тежко и жестоко и че то само би изложило престижа на властта и правосъдието, но същевременно се боял, че ако Върховният касационен съд освободи Климента от всякаква отговорност, ударът срещу правителството ще бъде страшен. И взима мерки Касацията да отхвърли жалбата на подсъдимия владика и да потвърди решението на Апелативния съд. В Касационния съд делото се гледа на 9.II.1894 г. в наказателното отделение, председателствано от зетя на Стамболов Ст. Зографски, при членове Г. Сгуров, Д. Тошков и В. Маринов. Въпреки заключението на главния прокурор д-р П. Данчев и пледоариите на защитниците, първи адвокати и политици в страната: д-р К. Стоилов, д-р В. Радославов, Д. Тончев и Д. Марков, които поддържат и установяват нарушенията, извършени от Апелацията с неприсъствието на Климента, неговото неизслушване и в неправилно преценяване на някои данни по делото, Касацията приема всичко това за неоснователно, както и заключенията на прокурора, така и пледоарията на защитата, и решава да остави без последствие касационната жалба на Климента, като потвърди присъдата на Апелативния съд. Това решение на Касацията след всичко изнесено по делото бе така несправедливо, че възмутило всички. Пешев бележи, че Стоилов бил до такава степен възмутен от това решение, че дълго отказвал да пледира пред Касацията.

След като процесът бил свършен в Касацията, Климент бил помилван през м. март 1894 г., но полицията го задържала в манастира до 18

*Вижда се как произволно се издават присъдите: от вечно заточение, изведнъж на три години. — *Бел. авт.*

май. С това завършили страданията на Търновския епископ*. Върнал се в Търново посрещнат триумфално от почти цялото население. Двубоят бе свършил с победата на владиката. Според общото убеждение тогава това бе победата на правото над силата.

* В броя от 17 май 1894 г. вестник „Свобода" съобщава, че Стамболов разпоредил Климент да бъде освободен от Гложенския манастир. Всъщност истината бе, че под влияние на общественото мнение владиката бе помилван два месеца преди това, но полицията, не без знанието на Стамболов, го задържа в манастира и не му позволява да се завърне в своето епархиално седалище Търново. Това бе нов произвол на правителството. Стамболов се представлява, че го поправя като нарежда помилваният митрополит да бъде освободен. Но това става едва на 18 май, когато кабинетът бе подал оставка, която по всичко личеше не можеше да бъде оттеглена. Но докато Климент се завърне в Търново оставката на кабинета е била приета и новото правителство на д-р К. Стоилов било вече съставено.

Инцидентът с Климента бе приключен.

ОРГАНИЗИРАНЕ БОРБАТА НА ОПОЗИЦИЯТА СРЕЩУ СТАМБОЛОВ

Избори за VII ОНС – 18 юли 1893 г.

Вестникът на съединената опозиция „Свободно слово" започва да излиза в навечерието на изборите за VII Обикновено народно събрание, назначени за 18 юли 1893 г. Стамболов предварително се опитва да представи работите така, че изборите се произвеждат при пълна свобода и незаинтересованост на властите. На 16 юли от Варна, където той е пребивавал в това време, отправя окръжна телеграма до окръжните управители и други административно-полицейски органи, широко разгласена, в която нарежда: полицията и администрацията да не взимат никакво участие в изборите и да се оставят избирателите да гласуват свободно; полицейската власт ще действува само ако бъде повикана от избирателното бюро. На следния ден подир изборите (19 юли) вестник „Свобода" като предава тая телеграма прави капитал от нея и казва: „Правителството искаше по тоя начин (чрез уж свободните избори) да види дали то може да разчита на болшинството на населението и на неговото съчувствие. Затова на опозицията се даде най-голяма възможност и абсолютна свобода в изборите.*

Според сведенията, които проникнаха в опозиционния печат, истината бе по-друга. Преди изборите Стамболов свикал окръжните управители и им дал наставления на всяка цена изборите да бъдат спечелени от правителството. Там, където са кандидатирани министри или видни стълбове на партията, те на всяка цена трябва да бъдат избрани. Тук-там пък, където опозицията е силна, а правителствените кандидати са по-второстепенни партийни деятели, може да не се прибягва до насилие и да се оставят опозиционните кандидати да бъдат избрани, при условие, че там не са кандидатирани опозиционните шефове, чието избиране на всяка цена трябва да бъде осуетено. Разбира се там, където населението е духом сломено от терора и няма опасност да бъдат избрани кандидатите на опозицията, също може да се даде вид, че изборите стават свободно.**

Точно така се постъпва. Усилията на властта се насочват: 1. Да се изберат министрите и всички видни партизани на управляващата партия. 2. Да се провали избирането на кой и да е от опозиционните шефове.

---

* В. „Прогрес" (24 юли 1893 г.) като предава това съобщение на официоза, иронизира: „Значи „Свобода" признава, че досега Стамболов не се е ползвал с доверието на народа, та сега ще го проверява. — *Бел. авт.*

** Пак там

3. За да се даде вид, че изборите са свободни, да се оставят да бъдат избрани само някои по-второстепенни опозиционери. Теророт към опозиционните шефове е така голям, че Радославов се отказал, или по-точно бил поставен в невъзможност да постави своята кандидатура в своя роден Ловеч, където вече напразно се бе кандидатирал в изборите през 1887 и 1890 г. Д-р Стоилов и д-р Вачев се кандидатирали в Русе, но били заставени да оттеглят кандидатурите си, поради заплашванията на властта и на правителствените шайки. Начович и Тончев, двамата други шефове на опозицията, дори не помислили да се кандидатират. Поради пречки на властта същото става във Видин, Белоградчик, Чирпан, Пазарджик и на толкова други места. Понеже все пак печатът е относително свободен, опозиционните вестници, главно „Свободно слово" и „Прогрес"* са пълни със сведения за повсеместния терор и насилия, при които бяха извършени изборите на 18 юли за VII ОНС. Навсякъде почти изборните бюра са съставени от правителствени партизани, наложени с терора на правителствените шайки. Така съставените изборни бюра бяха допуснали до урните най-напред избирателите на ония общини, за които се знаеше, че ще гласуват за правителствените кандидати; правителствени шайки и самата полиция не са позволили почти никъде опозиционни агитации на изборното място като по правило опозиционните кандидати и опозиционните агитатори, които се опитвали да раздават опозиционни бюлетини, са били арестувани. Извършени са груби фалшификации, главно като самите изборни бюра са пускали в урните снопове бюлетини с имената на правителствените кандидати.

Но наред с това не може да се отрече и фактът, че опозицията изобщо не положи достатъчни усилия да организира и подготви избирателите за решителния ден, преди всичко хора на опозицията да завземат изборните бюра, за да няма фалшификации с бюлетините, макар че това би предизвикало стълкновение с шайките. Опозиционните шефове нямаха смелостта да излязат открито на изборната трибуна пред избирателите, нито да ги поведат към урните. Нито един от тях не се реши да направи предизборно събрание. Решиха се само по-второстепенни партизани, които говориха из провинцията на малки събрания, и то дотолкова, доколкото властта и правителствените шайки не им попречиха. И тук агитациите на опозицията бяха повечето в тесен кръг, често лични, отколкото да бъдат широко публични.

Някак си от самото начало опозицията поведе изобщо борбата против Стамболов и неговия режим твърде нерешително и с известно коле-

* В. „Прогрес" от 27 юли и 7 и 14 август 1893 г.

бание. Навсякъде, където някои опозиционери успяха да вземат мандати: Севлиево, Преслав, Добрич, Провадия, Разград, Казанлък и др., това се дължеше на влиянието и на агитациите на местни по-влиятелни партизани. В Севлиево — П. Пешев, в Преслав — Ат. Краев, в Добрич — Добри Списаревски и Ал. Арсениев, в Провадия — Лазар Дуков и Я. Чучарков, в Разград — Бончо Раданов, в Казанлък — Стоков и др. Забележително е също, че с изключение на Дуков, който бе човек на Др. Цанков, всички почти останали бяха политически съпартизани на Радославов. Нито някои от старите консерватори, шефове на които бяха Стоилов и Начович, нито някои от южнобългарските съединисти се проявиха в тия избори. Старата Консервативна партия отдавна се бе разложила, а южнобългарските съединисти, чиито шефове Бобчев, Маджаров, д-р Янкулов, Ив. Евст. Гешов, Дим. Стамболов и др. бяха замесени в събитията след 9 август 1886 г., бяха съвсем смазани от диктатурата на Стамболова. Ще видим по-нататък, че останките на старата Консервативна партия и тая на съединистите се проявиха, и то твърде активно, едва след падането на Стамболов, когато се почувстваха под закрилата на властта.

Твърде предпазливи са и статиите, които се поместват във вестник „Свободно слово". Далеч те нямат оная бойкост, с която по-рано, в първите години на Стамболовото управление се пишеха статиите на „Търновска конституция", на „Светлина" или в органа на П. Славейков „Истина", или дори на „Народни права". Дължи се това, от една страна, на терора, който бе сплашил всичко по-буйно, от друга — на личния характер на авторите на тия статии, особено на характера на Начович, който главно пишеше във вестник „Свободно слово".

Така в увóдната статия на в. „Свободно слово", поместена в първия му брой от 13 юли 1893 г., която трябва да се смята като програмна статия на току-що образуваната нова опозиционна формация, четем:

„България е в несносно и съсипателно положение: българските данъкоплатци и граждани мъченически понасят тежестта на това положение и с нетърпение очакват края му. Тежко е положението на работите у нас, защото не е тайна за никого в България — управляващите, под булото на патриотизма и под предлог, че пазят независимостта на отечеството ни от външни силни посегателства, от угрози и заплашвания на заклети и опасни врагове, настъпват и нарушават и най-свещеното народно право, вследствие на което в Княжеството вече ни спомен има от лична и имуществена свобода и неприкосновеност, от избирателно и политическо право, от свободен печат и свободни събрания, с една реч, от онова самоуправление и ползване от допустимите права в Конституцията за всеки гражданин. Насилието като система на държавно управление се признава публично от самите изпълнители..."

В тоя тъй разказвателен тон статията продължава до края. Никакъв призив за борба. Чувства се в нея липсата на особен борчески импулс, а като че ли и боязън да се подеме тя по-решително и по-смело. Това е впрочем в съгласие с темперамента на хората, които са застанали начело на съединената легална опозиция и списват „Свободно слово": Начович, Стоилов, Тончев и др. Начович е бил винаги по-смел, когато е в управлението и напада опозицията, както бе някога при списването през 1879-1883 г. на в. „Български глас", макар че и тогава пишеше анонимно. Но сега знаеше добре, че със Стамболов шега не бива, нито с Петков, който в „Свобода" остро и безпощадно напада всички опозиционери. Начович помнеше много добре как го бе нападнал Петков в официоза, след като бе заставен от Стамболов да напусне неговия кабинет през декември 1892 г. Стоилов и Тончев са още помалко борчески натури, а върху Радославов тежи отговорността за терора през 1886-1887 г. във време на Регентството. А привържениците на Цанков и Каравелов са поставени едва ли не вън от закона.

Като програмни начала на новата политическа формация могат да се отбележат само следните думи на същата статия: „Ние вкупом със съединени сили, без разлика на партии, в името на народа си дигаме знамето на честната и легална борба срещу неправдите и беззаконията и почваме издаването на вестник „Свободно слово", в който неустрашимо и прямо ще указваме лошите и пагубни последствия за държавата от едно насилническо и беззаконно и безконтролно управление, както и вредните последствия от това за престола и короната, които при подобно управление се отстраняват и отчуждават от народа. Също против системата на съсипване на народното хазяйство и съсипване със съсипателното хазяйничене със средствата на държавния ковчег. Ще се борим въпреки всички пречки на властта."

В друга статия същият вестник пише: „Днешното правителство е изгубило съвършено народното доверие и държавната власт се крепи само със своите полицейски мерки... Всеки, който се опитва да критикува властта, вестник „Свобода" го нарича „руско оръдие" и „предател"."

Но вестник „Свободно слово" не казва ни дума как ще се организира опозиционната борба и как ще се води тя срещу един подобен безскрупулен режим като Стамболовия. Проличава обаче едно нещо: съединената опозиция ще се бори против правителството, но щади княза, когото смята едва ли не мъченик на режима.

Някак по-смело се списва издаваният в Пазарджик опозиционен лист „Прогрес", който от 21 ноември 1892 г. замести издавания от същата редакция преди това повече литературен вестник „Лъча". И двата вестника се издават от един кръжок от млади хора: Богдан Величков (брат на Константин Величков), Велчо Т. Велчев и Рачо Косев. Пишат по-смело и

по-решително за идеите за свобода, демокрация и равенство и апелират за по-смела борба срещу тиранията на Стамболов; често застъпват макар без особена последователност и ясност твърде модните вече социалистически идеи и схващания, което пък дава основание на „Свобода" да ги нарича социалисти и анархисти, или „изпъдени за социализъм и безбожие помагачи на учителите".

Но това по-смело свое поведение срещу терора и насилието на Стамболовата власт те изплащат твърде скъпо с непрекъснатите процеси, които Пазарджишката прокуратура повдига против тях за статии и бележки, поместени в почти всеки брой на „Прогрес". Според действуващия тогава Закон за печата (куриозното е, че тоя Закон бе създаден от Стоилов като министър на правосъдието при Стамболов, а същият Стоилов сега заставаше начело на опозиционната борба) присъдите, които издават от съдилищата против редакторите на кой и да е вестник за т.н. престъпления по печата, трябва да бъдат напечатани под страх от отговорност в първия брой след издаването на присъдата на същия вестник. Поради тая причина всеки брой на „Прогрес" от оная епоха вместо уводна статия поместваше някоя присъда, издадена против неговите редактори от Пазарджишкия окръжен съд или от Пловдивската апелация. Това бе една от формите на терора, който властта упражняваше върху хората на перото. Присъдите освен затвор за редакторите предвиждаха и глоби за тях, които те, твърде бедни хора, трудно можеха да плащат. Въпреки това трябва да се отбележи, че това не стресна и не сплаши смелите и бойки редактори на „Прогрес" и те, въпреки всички мъчнотии, преследвания и терор не престанаха да издават своя вестник до падането на Стамболов или по-точно един месец преди това, когато правителствените шайки към края на м. април 1894 г. нападнаха и разбиха редакцията на „Прогрес" и разсипаха печатницата, където той се печаташе. „Прогрес" се бори както по въпроса за изменението на Конституцията, така и по-късно, когато борбата срещу тираническия режим на диктатора се засили.

В броя си от 19 юни 1893 г. „Прогрес" посреща с особена радост и доволство появата на органа на съединената опозиция, вестник „Свободно слово". Като отбелязва тоя факт, вестник „Прогрес" пише: „Седем години живее България в мрак под приспивателните напеви на нашите патриотични вестници, отникъде свободна дума, искрено слово, благороден зов, никакъв протест против подлостите и неправдите, вършени над нещастния български народ. Трудни, усилни времена преживя нашето общество, нашият печат, нашата мисъл през последните седем години. Искаха се много усилия, твърда воля и самоотверженост в борбата с неправдите, за да се разпръснат мракът и страхът, които толкова години приспиват българското общество. Появата на „Свободно слово"

е един енергичен протест против нашето време, напоено с всички мерзости; това е протестът на отзивчиви сърца, които не могат да останат хладнокръвни и безучастни към неправдите и народните страдания. „Свободно слово“ става легален орган на недоволните от днешния режим за свободен печат, легална борба с митинги и събрания, ратник за правдата и свободите на българските граждани.“

На друго място — 26 юни 1893 г.: „Досега опозицията не се проявяваше никъде, защото огромната недоволна част от общественото мнение оставаше безучастна към обществените работи. Появата на „Свободно слово“ съставлява първите признаци на борбата, която се започва: страхът е отстъпил място на гражданската доблест.“

Но изборите на 18 юли 1893 г. не оправдаха, както се видя, тия надежди. И по-късно, на 27 юли „Прогрес“ сам се спира на тоя неуспех като търси вече вината за него не само в правителствения терор, но и в слабостта на самата опозиция и в отговорността на нейните водачи. Между другото вестникът пише: „Слабостта на опозицията е, че нейните шефове в миналото като министри са управлявали с насилия. Например Радославовият терор (1886-1887 г.) напомняше епохата на Нерон, Робеспиер, както и лагерите в Голямо Конаре и Брезово. Но, разбира се, за това беше отговорен и Стамболов като регент и първи държавник. Също когато Тончев беше министър на правосъдието — нямаше дори сянка от правосъдие. С картички Тончев нареждаше съдилищата да осъждат отговорните редактори на опозиционните вестници, особено „Народни права“. Тончев уволни Алеко Константинов като апелативен съдия, защото отказал да потвърди присъдата на Окръжния съд, с която редакторът на „Народни права“ бе осъден. Начович — той е най-големият отговорник на създадената финансова и икономическа безизходност. Ами 142 млн. заем? От 15 години всички партии и техните водители са прибягвали до простени и непростени средства, за да останат на власт; всеки, който я е сграбчил, я не пуща. Липсват истински конституционни водители, а кариеристи за власт. Такива се оказаха и Цанков, и Каравелов, и Радославов, и Тончев... А Стамболов, ако е патриот, да сложи сам оставка и властта да се повери на неопетнени хора.“

Хвърлените упреци върху българските управници бяха верни, особено за ония, които бяха управлявали с терор като Радославов и Стамболов или бяха съгрудничили на терора като Начович, Стоилов и Тончев. Колкото до поканата Стамболов сам да се оттегли от властта, тя бе твърде наивна: диктаторът поддържаше, че без него България ще пропадне.

Още през 1892 г. положението на Стамболовия кабинет бе значително влошено. Появиха се признаци на разцепление между правителствените

привърженици, включително и между депутатите от мнозинството. Причините наистина бяха може би по-скоро лични, но имаше и някои принципиално политически. Лично Стамболов често фаворизираше някои от своите по-видни съпартизани, а пренебрегваше други. Мнозина от правителствените депутати бяха недоволни от един министър, който бе поддържан въпреки това силно от Стамболов и фаворизиран от него. Това бе Панайот Славков по ред председател на Камарата, министър на правосъдието, по-късно на търговията и земеделието. Славков бе търновец, което се зловидеше на мнозина от видните партизани. Опозицията обвиняваше Славков, че във време на турското управление е бил на шпионска служба и не бил чист в предателството на Ангел Кънчев в Русе*. Имаше и други фаворизирани партизани от Стамболов като Ив. Андонов от Пловдив, подпредседател на Народното събрание, Ив. Халачев от Търново и др.

Това положение създаваше една атмосфера на интриги и натегнатост, което правеше самия Стамболов нервен и подозрителен към всички, дори и към председателя на Камарата и редактора на официоза Димитър Петков.** Раздвоението често идваше дотам, че някои поддържани от министър-председателя законопроекти едва минавали през Камарата***. Борбата за по-първи места в управлението взимаше твърде големи размери, а това често загрижваше самия диктатор.

Но още повече го загрижваше поведението на княза. Със своите непокорни и недоволни партизани той лесно можеше да се справи при нужда като разтури Камарата и избере нови народни представители, по-послушни от тия, които му са създавали мъчнотии. Властта бе примамлива и диктаторът можеше винаги да намери по-верни поддръжници, които да му гласуват доверие, след като ги бе избрал. Последователно бяха се оттеглили от кабинета Стоилов, Начович, Странски, Тончев, но Стамболов лесно им намираше заместници. Но князът не бе тъй лесно да се махне, защото винаги лесно може да се замести един министър-председател, но мъчно можеше да се махне един монарх в една епоха, когато монархическият принцип бе още така дълбоко залегнал навсякъде в Европа.

До 1892 г. Фердинанд бе мълчалив и послушен, макар тайно да интригуваше, плод на чиито интриги бяха оставките на гореказаните министри, напуснали Стамболовия кабинет.

Но през 1892 г. политическите наблюдатели забелязаха първите вече сериозни признаци за охлаждане у Фердинанда към всемогъщия негов пър-

*В. „Народни права", 21 ноември 1891 г.

** Салабашев. Спомени, стр. 91

***Пак там

ви министър. Князът почувства своето положение засилено, след като през лятото на 1892 г. бе приет от австрийския император и от английската кралица. Сметна се на Запад, че той е необходим фактор за поддържане на реда в България, но и на мира на Балканите и в Европа. Явно бе, че всеки ден техните отношения ставаха все по-хладни, дори понякога враждебни*. Въпреки тези влошени отношения Стамболов пое ангажимент да измени чл. 38 от Конституцията, за да улесни оженването на княза, да основе той своя династия и по този начин да стабилизира престола му. И както видяхме, той действително прокара това изменение и ожени Фердинанда.

Но това само не задоволяваше княза. Той искаше на всяка цена да се помири с Русия, за да може, след като руският цар му даде признаване, да бъде признат и от останалите Велики сили, а Портата да издаде ферман, за да узакони положението му на владетел на България и на главен управител на Източна Румелия. Съгласно постановленията на Берлинския договор от 1878 г. и на Топханенското споразумение от 1886 г.**

На всеки опит за споразумение с Русия се натъкваше на непреодолима мъчнотия: тя бе вътрешният режим в България, олицетворен от Стамболова; докато той е на власт, подобно нещо беше немислимо, тъй като

---

* Салабашев, сам министър в кабинета на Стамболов, пише за онова време: „Положението на Стамболова ставаше все по-трудно и неприятно. Князът беше вече доста студен към него. Комплотите бяха отправени повече против него, отколкото против княза. При това се яви и едно разделение между народните представители от правителственото болшинство... В началото на 1892 г. положението му се влоши значително. Князът беше твърде зле разположен към него. Отношенията му с някои от другарите му министри бяха лоши. Против него се водеха силни интриги." (Салабашев. Спомени, стр. 91).

„... Князът твърде често показваше явно, че желае да се освободи от Стамболова, но постоянно отлагаше изпълнението на това си желание от страх да не би оттеглянето на желязната ръка на Стамболова от управлението да бъде последвано от анархия и революция в страната." (Пак там, стр 115).

„Неразположението на княза към Стамболова се отразяваше зле върху работата на държавата. Положението на министрите беше ужасно." (Пак там, стр. 117).

„Положението на Стамболова беше трудно. Неразположението на княза към него го дразнеше... Не можеше да се примири с мисълта, че князът няма вече доверие в него и го мрази... Мнозина, които по-рано галеха Стамболова, докато беше всесилен, щом усетиха, че князът не е добре разположен към него, веднага се обявиха явно против Стамболова и почнаха да коват интриги против него. Появиха се много неприятели на Стамболова и между офицерите, и между чиновниците." (Пак там, стр. 116).

** Салабашев пише: „Князът желаеше да се помири с Русия, та да може да бъде признат от нея и от другите Велики сили. Но това бе трудно да се постигне, докато е на власт Стамболов, който със своята упорита защита на Отечеството и на княза беше станал неимоверно омразен на руското правителство. Освен това опекунството на Стамболова и неговото голямо значение пред външния свят бяха твърде тягостни за княза и вредни за престижа му; той искаше да стъпи на краката си и да стане фактически и независим господар в своята държава като концентрира в ръцете си всичката важна власт, която Конституцията отстъпва на короната." (Пак там, стр. 114-115).

царят нямаше никакво доверие у него, считайки го оръдие на руските неприятели Англия и Австрия. Впрочем интригите от руска страна дълго време целяха махането и на двамата: на княза и на Стамболов. В своята игра, както вече видяхме, руската дипломация не се спираше пред нищо и лавираше дотам, че противопоставяше често единия на другия. Интригуваше пред Стамболова да изгони Кобурга и да се помири с българския диктатор; в друг случай даваше косвено отдалеч уверение на принца, че може да го признае, ако свали своя всемогъщ дотогава първи министър и го замени, него и неговия кабинет, с лица по-удобни за Русия, в които тя би имала пълно доверие. Видяхме на друго място, че интригите отидоха така далеч, че замесиха много лица, между които и архим. Методи Кусевич, по-късно Старозагорски митрополит.

Но мисълта да се помири на всяка цена с Русия ставаше все по-настойчива в главата на княза и у неговия антураж. Повече от петгодишното му пребиваване в България го бе убедило, че някоя сила, най-малко Турция, ще се съгласи да го признае, докато за това не даде съгласие руският цар. А международното положение на Русия се бе променило значително след 1887 г. През 1892 г. се положиха основите на френско-руския съюз. Положението на Русия се засили като съюзница на Франция; обратно — положението на немския блок от Австрия и Германия се затрудни, понеже се намериха поставени в клещи между два огъня, от Изток и от Запад. Влиянието на Нелидов се засили в Цариград, а Абдул Хамид, предпазлив и боязлив, нямаше никакво намерение да влиза в борба със страшния руски цар за някакъв малък немски княз, дошъл против волята на Русия да управлява България. Особено сега, когато Русия ставаше съюзница на Франция и когато отношенията между Турция и Англия се охлаждаха по въпроса за Египет и поради засилването на германското влияние в Цариград. При тези условия за Фердинанда, ако искаше да легализира своето положение на български владетел, оставаше само един път: пряко разбирателство с руския цар. Постъпки в тоя смисъл от близки на Фердинанда са били направени пред руския посланик във Виена княз Лобанов. А от документите из руските тайни архиви се вижда, че нормалните руско-български отношения са тежали не само върху българския княз, но са били неприятни и за самата руска дипломация. Фердинанд обаче все повече се предава на мисълта, че това помирение с Русия е крайно необходимо, дори с цената на концесии. Една от тия концесии трябваше да бъде миропомазването на престолонаследника по православен обред, след като бе вече кръстен веднага след раждането си по католически ред. Видяхме, че Русия протестира против изменението на чл. 38 от Конституцията, смятайки че това изменение се прави с цел да се отдалечи още повече нашата страна от своята освободителка и руския печат, както отбелязахме на друго място,

атакува силно княза и Стамболова по повод на това изменение.

Също така видяхме другаде, че според спомените на Салабашев, финансов министър в кабинета на Стамболов, Фердинанд още при раждането на неговия син, сам предложил да се нарече Борис с очевидното намерение, след като първоначално го кръсти по католически обред, по-късно да направи конверсия в православието. Целта на Фердинанда е била още от началото да маневрира, за да постигне крайната цел: помирението с Русия. Накарва Стамболова да измени чл. 38 от Конституцията, за да може да встъпи в брак с княгиня католикиня, чиито деца всички ще бъдат католици. Без това условие тоя брак е неосъществим. Но при раждането на неговия син го нарича Борис на името на първия православен български цар. По тоя начин лъже и родителите на жена си, и папата, за да добие тяхното съгласие за тоя брак. После променя вярата на престолонаследника, за да добие признаване от Русия. И Салабашев заключава: „През ума ми мина веднага мисълта, че Борис няма да остане дълго време католик, че той ще бъде първият православен господар на новото българско царство. Явно беше, продължава Салабашев, че князът още тогава беше решил да направи Бориса православен, в бъдеще щом се убеди, че с това той ще може да спечели симпатиите на великата православна държава, Русия. Вероятно и други някои от моите колеги са били обладани от същото предчувствие, но никой не смееше да говори по тоя въпрос. Ние се спогледахме знаменателно помежду си и едногласно приехме предложението на княза.*

Ако казаното от Салабашев е вярно, а няма защо да се съмняваме в неговата истинност, разбира се ясно играта на Фердинанда, както вече го казахме: да се измени Конституцията в смисъл престолонаследникът да остане католик, за да добие съгласието на папата да разреши брака му с една католическа княгиня и по тоя начин да се задоволят нейните родители и роднини, които без това условие не биха се съгласили на бракосъчетание между Мария Луиза и Фердинанд; след това ще миропомаже сина си в православието, за да предразположи Русия в своя полза и да добие признаване от нейна страна, което пък ще позволи да се легализира неговият избор за български княз, макар с това да изменяше обещанието, което бе дал на папата и на католическата църква. А същевременно да остане външно поне верен католик и още по-верен служител на немските интереси в България.

Пак според Салабашев, Стамболов бил на мнение, че отношенията между Русия и България трябва да се подобрят. „Той често заявяваше, пише Салабашев, че онзи български държавен мъж, който сполучи да

* Салабашев. Спомени, стр 115

осъществи това подобрение, без ущърб на целокупността и независимостта на България би принесъл с това най-голяма услуга на отечеството. Стамболов също бе убеден, че той е една пречка за постигане сдобряването между Русия и България и затова изказваше своята готовност да се оттегли веднага, щом князът намери, че моментът за това е вече дошъл. За да остави на княза пълна свобода в това отношение, той даваше от време на време оставката си. Но князът все още не се решаваше да я приеме."*

Тези твърдения на Салабашев, който бе близък сътрудник на Стамболов още от 1888 г. не се съгласяват с фактите. Ако наистина такова бе убеждението на първия министър на кабинета, в който участвуваше сам Салабашев, нямаше защо да изчаква толкова дълго време, да управлява в края на своето властвуване тъй тиранически, че да възбуди против себе си всички обществени среди. Много по-благоразумно беше за него да се оттегли по-рано и да падне по-безболезнено. Това би било от несъмнена полза както за него, така и за страната. Особено, когато отношенията между него и княза ставаха все по-хладни, дори враждебни и сам диктаторът чувствувал, че положението му става все по-трудно. Неразположението на княза го дразнело; не можел да се примири с мисълта, че князът няма вече доверие в него и не може да го понася. Появяват се интриги, тъй неизбежни при такива отношения.

Не би трябвало да остане тайна за самия Стамболов, че след 1892 г. Фердинанд бе решил да търси едва ли не на всяка цена разбирателство и помирение с Русия. Също Стамболов трябваше да разбере, че това помирение се диктуваше не само от интереса на княза, но и от интереса на страната. България в него време бе единствената държава в Европа с неуредено положение, което не можеше да се протака до безкрайност. Явно бе също така, че нито султанът, нито Силите ще нормализират положението на Княжеството, докато руското правителство не се съгласи да стори същото. Много факти потвърждават тая мисъл. Събитията, от друга страна, се развиваха така, че нормализирането на руско-българските отношения не може да стане при управлението на Стамболова, а за тая цел трябваше да се потърсят други политически лица, които да се ползват донякъде поне с доверието на русите. Ако Стамболов разбираше всичко това, трябваше да не се инати, а да улесни това така желано разбирателство като се оттегли доброволно от управлението и признае ползата от нормализирането на руско-българските отношения. Но той едно говореше понякога, а друго вършеше: не само не проявяваше никакво желание да съдействува за това като се оттегли, а напротив не се

* Салабашев. Спомени, стр 116

спираше пред нищо с надежда да закрепи своята власт, дори в последните месеци на своето управление, когато явно бе, че то бе отречено от всички страни и неговото ликвидиране бе вече неизбежно, защото неговият режим бе отречен едновременно от народа и от княза, от народа, защото не можеше повече да понася неговата тирания и насилия, от княза, защото не желаеше повече да търпи неговото опекунство, станало съвсем непоносимо за монарха, и същевременно последният смяташе режима и лично Стамболов като съществена пречка за международното легализиране на княжеския избор.

Наистина Фердинанд не бързаше със смяната на Стамболова, колкото да я желаеше. Не бе сигурен в отношението, което би взел царят спрямо него, ако промени българското правителство. Боеше се да не би Русия да поиска било неговото отстранение, както дълго време на това държеше Александър III, било най-малко да поиска начело на управлението в България да постави свои съвсем послушни оръдия, главно из средата на емигрантите, които да започнат да третират Кобургския принц полошо, отколкото го третираше сам Стамболов. Това предизвикваше забавяне в смяната на правителството. Имаше и други причини, които застъпваха Фердинанда да не се решава на една по-сериозна стъпка в това отношение. Сигурно на Запад не биха погледнали добре на една подобна смяна, като се знаеше, че Стамболов прокарваше английска и австрийска политика на Балканите, и то в един момент, когато съперничеството между противните съюзи ставаше все по-осезателно. Това предвиждане се оказа действително вярно, макар то да не беше от естество да застраши международното положение на България, след като тя уреди своите отношения с Русия, но без да жертва своята независимост в ущърб на едно засилено руско влияние у нас.

Навремето като причина да се забави смяната на Стамболовия кабинет се допускало, че Фердинанд и неговият антураж изчакват да се изхаби съвсем тоя кабинет като предизвика още повече общественото мнение против себе си, та като падне от власт, да бъде съвсем отречен от последното и окончателно опозорен, защото още от 1890 г. бе явно, че Стамболов можеше да управлява само с насилие и терор, които именно го излагаха и компрометираха. Фердинанд и неговите близки знаеха инак, че Стамболов е силна личност, беше голямо име у нас и на Запад и ако би напуснал властта, със западен авторитет би могъл пак да се върне с нова сила на власт, което Фердинанд не желаеше да допусне, защото беше се наситил на неговото строго и сурово опекунство. В интереса на княза бе да изхаби съвсем своя първи министър, да го смачка и захвърли, за да не може вече никога да се изправи на краката си. За характера на Фердинанд и на неговия антураж това бе не само допустимо, но и сигурно.

Защото се знаеше, че не желаеше повече да понася опекунството на своя първи съветник и неговото постоянно налагане в държавните работи. Вътре в страната и вън от нея това бе Стамболов и само Стамболов, който олицетворяваше, представляваше и управляваше България. Князът, чиято власт по Конституцията беше тъй голяма и той според нея беше представител на народния суверенитет, всъщност беше в цялото управление без особено значение. Играеше, както многократно сме поменали, само декоративна роля или с подписа си оформяше указите, които неговият министър-председател му поднасяше за подпис. Нямаше думата нито при назначаването на министрите, нито на офицерите, нито на чиновниците, нито при другите актове на управлението, включително и при създаване на законите и правилниците, които само санкционираше с подписа си. В действителност Стамбалов бе довел формулата на Тиер: царят царува, но не управлява в нейната прозаична крайност. Министрите си ги избираше сам Стамболов, офицерите се назначаваха, уволняваха и преместваха от военния министър, чрез когото диктаторът държеше армията, а сам като министър на вътрешните работи разполагаше с администрацията, полицията, окръзите и общините; чиновниците се назначаваха от министрите, които всички бяха негови приятели и подчинени, взети главно от Търново и Търновско (министерствата му на шега са били наричани търновски министерства, такъв състав имаше винаги и Камарата); Фердинанд на всяка стъпка чувстваше това унизително положение, в което го поставяше неговият първи министър, особено пред външния свят, което обстоятелство бе така мъчнопоносимо за един тъй горделив потомък на Бурбоните. Фердинанд отдавна имаше желание да стъпи здраво на краката си, да стане независим господар в държавата, да съсредоточи всички важни власти в ръцете си. Разбира се, това не можеше да стане при Стамболова, докато той е начело на управлението. Между двамата бяха се създали вече отношения, които не можеха лесно да се изменят, отношения, които правеха Стамболов всесилен, а Фердинанд само една декоративна фигура без значение. Последният с мъка понасяше това положение и, вече казахаме, че имаше всичкото желание то да бъде променено.

Но същевременно Кобургският принц се страхуваше да не би с оттеглянето на желязната ръка на Стамболова от управлението да не последва разслабване на властта и да настъпят смутове, а може би и революция в страната.

При тия условия настъпи новата 1894 г. Фердинанд все повече заживяваше с мисълта, че настъпва моментът, когато ще може да се раздели със Стамболова и да се освободи от неговото тягостно опекунство. Женитбата му с Пармската княгиня Мария Луиза, след промяната, направе-

на на чл. 38 от Конституцията създаде увереност у Фердинанда, че положението му става вътрешно по-стабилно; от друга страна, поддържаше се, че известията от Русия във връзка с неговото признаване бяха доста насърчителни, защото там се забелязваха признаци, поне в някои среди, на едно разположение за уреждане на руско-българските отношения като се легализира положението на княз Фердинанда. Доколко тия известия бяха точни и достоверни не можеше да се каже с положителност, особено какво мислеше непримиримият Александър III. Но тия известия добавяха, че първото условие за успеха на една подобна акция беше: той да се раздели със Стамболова, който за някои руски среди беше станал страшилище, най-малко бе таксуван като непримирим техен противник; след това да се повери властта в България на политици, които биха се радвали на доверието на руските управляващи среди. Княгинята наскоро след брака остана непразна, което вече създаваше уверността, че в скоро време Фердинанд Кобургски ще може да основе своя династия. Прочее, времето на смяна на Стамболовия режим настъпваше. Оставаше да се направи последната подготовка за тоя решителен акт, защото все пак не се касаеше за една обикновена министерска промяна, а за сваляне на една диктатура, а известно е, че диктатурите не падат сами по себе си, а трябва да бъдат свалени със сила, но това носи рискове за оня, който трябва да си послужи с тая сила.

Подготовката я направи най-напред сам Стамболов. Направи я с начина, по който управляваше. Наистина той пое управлението в твърде изключителни времена; анархията и гражданската война бяха на прага на българската държава. Без една твърда ръка редът в оная минута трудно би могъл да се удържи. Енергията и строгостта, с които той подкачи да управлява бяха необходими, щом той смяташе да задържи властта и да не дойдат работите до размирици, бунтове, гражданска война и до дълбоки, неприятни за него политически промени. Разбира се, без да отива до крайност. Но увлечен по надолнището да използва неограничено силата, за да задържи властта, той постепенно загуби всякаква мярка за умереност и предвидливост и доведе работите до една опасна крайност. Веднъж тръгнал по това надолнище, той бе принуден да си служи с все по-големи насилия, за да остане начело на управлението. Но това повдигна всички против него.

Втората подготовка я направи Фердинанд. Противниците на Стамболова се увеличават, особено когато борбата между него и княза стана явна за всички. Увеличават се те и стават по-смели, когато разбраха, че Дворецът желае те да засилят своята борба срещу диктатора и да го заместят. А начело на тая борба застават двамата бивши министри на Стамболова — Стоилов и Начович, които никога на прекъснаха връзките си с Фердинан-

да и вървяха по пътя, който им сочеше Дворецът. Още през 1888 г., когато те напуснаха кабинета на Стамболова, в София в осведомени среди се поддържаше, че те образуват резервата, която ще наследи Стамболова.* Така и стана, но шест години по-късно. Към тях се присъедини друг член на Стамболовия кабинет — Д. Тончев. По-късно се постигна съгласие между тия трима и Радославов за образуване на т. н. съединена опозиция, но това става едва през 1893 г.

В процеса на тия повечето скрити борби Стамболов все още не можеше да разбере, че така, както се менят обстоятелствата, не ще може да се бори с княза, който разполагаше с конституционни средства да предизвика неговата оставка, както и положението, което поставяше монарха във връзка с офицерството и с недоволните от режима политици, станали политически противници на Стамболова. Но имаше недоволни и между висшите офицери. Стамболов даваше предимство на едни, които смяташе за верни, а с това пренебрегваше други, и то не защото бяха врагове на режима, а защото били станали фаворити на Фердинанда. Повтаряше се донякъде случаят с Батенберг, който по този начин си създаде навремето заклети противници като майор Гуджев, капитаните Бендерев, Радко Димитриев, Паков и др., които бяха пренебрегнати от княз Александра. Един от недоволните в сегашния случай бе майор Рачо Петров, началник на Генералния щаб, който скоро става фаворит на Фердинанда още след идването му в България, както бе такъв и на първия български княз. Това Стамболов знаеше и то го дразнеше.

През 1891 г. почина военният министър полковник Муткуров, зет на Стамболова. Фердинанд изтъкнал за негов заместник своя доверен офицер Рачо Петров, но Стамболов, знаейки неговите връзки с княза, отказал да приеме неговата кандидатура и наложил за заместник на Муткурова майор Мих. Савов, който дотогава бил изцяло под влиянието на диктатора. Стамболов вижда, че Фердинанд се стреми, от една страна, да привлича някои висши офицери, както и някои от министрите към себе си, а от друга страна — да вземе в ръцете си назначаването и повишението на офицерите, като с това ги подчини на своята воля и ги направи послушни на себе си. За да предотврати и парира това желание на княза, Стамболов натоварил военния министър Савов да приготви законопроект за реорганизация на армията, с който се оставят в ръцете на правителството и на военния министър всички важни въпроси, свързани с войската, главно назначаването и разместването на висшето офицерство. На княза оставало само да оформя взиманите в случая решения. Пре-

* Това видяхме, че поддържаше и сам органът на Стамболов в. „Свобода", макар да пишеше доста мъгляво, защото се засягаше Фердинанд. — *Бел. авт.*

небрегнат бил и началникът на щаба на армията Рачо Петров, който дотогава имал решаващо мнение по тия въпроси. Част от висшето офицерство се обявило против законопроекта и го отрекло по два мотива: въвеждал партизанство във войската. Щом правителствата, които са партийни, ще решават въпросите във връзка с нея и отнемат конституционните прерогативи на княза като началник на войската по нейното уреждане, обучение и назначение, както това предвиждаше Конституцията, според която князът е шеф на въоръжените сили. Разбира се, начело на недоволните бил Рачо Петров, тъй силно засегнат от това решение на Стамболова. Намесил се и князът, макар и твърде предпазливо и поискал спирането на законопроекта, дори уволнението на Савов, но Стамболов застанал зад Савов и се наложил, заплашвайки привидно с оставка, а всъщност налагайки се със своето положение на неограничен диктатор.

Фердинанд, чувствайки се слаб, неразполагащ с никаква реална сила бил принуден да отстъпи. Законопроектът минал през Народното събрание и Фердинанд, постоянно натискан от Стамболов, бил принуден да му даде надлежната санкция. Задачата на Стамболова се улеснила от факта, че промулгирането на тоя закон съвпаднало с убийството на министър Белчев. Фердинанд бил сплашен и не правил повече опозиция, защото в него момент той сам се боял, че ако Стамболов бъде убит или падне, едва ли ще се намери някой, който да може да го запази и да държи реда и от от такава бъркотия ще пострада преди всичко самият княз.

Но резултатът от прокарването на казания закон бил раздвояването на висшето офицерство. Една част от него, недоволна от поведението на Стамболова и на военния министър, се обявява против закона и против тях и естествено застава на страната на княза, според тия офицери задушаван твърде много от диктатурата на Стамболова. По този начин в средата на висшето офицерство негласно се образуват две партии: княжеска и правителствена (по-точно на Стамболов), последица от започнатата борба между княза и неговия първи министър. И в по-нататъшната си борба против Стамболова князът започва да разчита на подкрепата на част от офицерството, особено на висшето, което има в ръцете си командването на част от войската. В тая борба се увлече и сам Стамболов, което бе една капитална грешка от негова страна. Той не биваше да допуска тая намеса на армията в лицето на висшите офицери в политическите борби, а да предпочетеше едно оттегляне от власт, макар че винаги оттеглянето от власт на един диктатор е твърде болезнен процес. И колкото повече Стамболов засилваше своята диктатура, толкова повече растеше недоволството против него в народа и в армията.

Постепенно против режима на Стамболова се организира и опозиционна политическа сила. Това не беше лека задача. Режимът бе смазал

почти всяка опозиция, както винаги това е било при всяко диктаторско управление. Драган Цанков бе емигрирал още в края на 1886 г., Каравелов бе постоянно под полицейско наблюдение, често арестуван, докато бе най-после осъден през 1892 г. на петгодишен затвор по убийството на Белчев. Старата Консервативна партия бе се саморазтурила като нейните бивши шефове Стоилов, Начович, Греков и Вълкович бяха станали отначало сътрудници на Стамболов; Стоилов и Начович последователно го напуснаха, а Греков му сътрудничи до неговото падане. Южнобългарските съединисти бяха особено смазани от събитията и техните последици. И ония от тях като Вазов, Бобчев, Маджаров и др., които се бяха завърнали от емигрантство, бяха поели задължение да не се занимават с политика и оставаха пасивни. По-активна бе опозиционната група на Радославов, но това бе в първите години от управлението на Стамболова. През 1891 г. нейният орган „Народни права", преследван от властта, бе принуден да спре*.

Така очертаната опозиция беше слаба, разнебитена, неактивна. Режимът пречеше да се организира здрава и стегната политическа партия, особено да добие тя по-борчески характер.

Може би това безсилие на опозицията щеше да продължи още дълго време, но конфликтът, който се откриваше все повече и по-ясно между княза и Стамболова ѝ даде сериозен тласък за организиране и борба. По внушение на среди, близки около Двореца разнебитените опозиционни кадри трябваше да се съвземат, организират и сближат. Особено това трябваше да сторят техните шефове, защото за организирани партии в смисъл, както това бе на Запад, у нас не можеше да се говори, а имаше само шефове с щабове около себе си и пръснати из страната техни съмишленици. Но не всички шефове, а само ония, които можеха да разчитат на едно горе-долу легално съществуване. Такова можеха да имат само лица, които до скоро бяха сътрудничили на Стамболова, така че не можеха да бъдат обвинени в страшното „предателство", каквото бе приписвано на приятелите на Каравелова, макар че те не бяха взели някакво по-дейно участие в превратата от 9 август 1886 г. Времената бяха така изключителни, че всяко набедяване в „предателство" от страна на властта можеше да има съдбоносни последици за набедените лица.

Начело на тая легална опозиция, която все пак се сформираше така бавно и предпазливо, най-напред застанаха бившите министри, които след 9 август 1886 г. бяха сътрудничили на Стамболова: Радославов, Тодор

* Срещу редакторите на в. „Народни права" в течение на две години са били повдигнати 99 процеса по печата. Всички, които са писали във вестника, са имали осъдителни процеси, вкл. бившите министри Радославов и Тодор Иванчов. — *Бел. авт.*

Иванчов, д-р Странски и Дим. Тончев, които бяха в групата, водена от Радославов, наречени впоследствие радослависти, а групата им се наричаше твърде претенциозно Либерална партия; към тях по-късно се присъединиха бившите министри на Стамболова — Стоилов и Начович, известни като шефове на старата Консервативна партия. От това сближение се образува през 1893 г. т. н. съединена опозиция. Но това бе първоначално само едно сближение между шефовете без организация отдолу и без политическа програма.

Впрочем дълго време българските политически партии нямаха нито партийни устави, нито партийни програми, а бяха твърде хетерогенни организации около един или повече шефове, носейки името на главния си шеф. Онова, което обедини на първо време така сгрупираната опозиция бе желанието ѝ, както казахме, стимулирано от среди, близки до Двореца да поведе борба срещу режима на Стамболова и ако може да го събори, като предизвика раздвижване на общественото мнение против правителството.

Вместо спрелия през 1891 г. орган на Радославовата група „Народни права", Съединената опозиция, както вече казахме, започна да издава като свой орган в. „Свободно слово" чрез който тя, от 1893 г. поведе борбата срещу Стамболова*. От София идеята за организиране на опозицията се пренесе в провинцията. Започна се там групирането на всички опозиционно настроени елементи срещу режима. Тук се групираха привърженици на Радославов, бивши привърженици на Каравелов, Др. Цанков, на старите консерватори и на южнобългарските съединисти — всичко се групираше под знамето на тая съединена опозиция. Паралелно с това борбата срещу Стамболов се поведе и от редица по-млади хора, увлечени в социализъм, в краен радикализъм, в републиканство, дори в анархизъм — идеи твърде модни в оная епоха.

Първоначално Стамболов не обръщал особено внимание на подетата срещу него борба, виждайки твърде разнородния състав на съединената опозиция и още по-боязливия характер на хората, които я възглавяват. Но малко по-късно той добива сведения, че опозицията се насърчава от Двореца и някои нейни видни хора са във връзка с княжеския секретар д-р Д. Станчев, от когото сигурно са получавали насърчение** в борбата, която те бяха подели против режима на Стамболова. Оттам те добивали уверения за неговото близко падане. Така в самите „Спомени" (стр. 325) П. Пешев съобщава, че когато на 6 декември 1893 г. при поднасяне отговора на тронното слово на Фердинанда, последният с някои загадъчни думи му

* Първият брой на „Свободно слово" излезе на 13 юни 1893 г.

** Както и материални средства — *Бел. авт.*

дал да разбере, че скоро ще свали Стамболова. А Пешев беше един вид шеф на опозицията в Народното събрание, защото никой от признатите шефове на съединената опозиция не бе в това време народен представител.*

Това даваше повод на някои да твърдят, че самото руско правителство е наклонно да промени своята политика спрямо българския княз в смисъл, че като се махне Стамболов, Русия може да признае за законнен избора на Фердинанда, което бе станало негова заветна мечта.

По този начин работите започнаха да се слагат все по-благоприятно за княза и все по-неблагоприятно за Стамболова. В усилията си да предизвика падането на последния, опозицията не само все повече разчиташе на княза, а и започна да го ласкае, хвали и насърчава да действува, докато самите цанковисти дойдоха до тезата, която в продължение на година отричаха, да признаят Кобургския принц за законен български владетел. Всичко това насърчаваше Фердинанда и го окриляше с надеждата да са освободи от игото на своя първи министър и да му се отворят вратите за едно признаване на неговия избор.

Тия вече тъй очевидни факти естествено възбудиха до ярост Стамболова и неговите привърженици. И понеже главният фактор в тая борба ставаше ръководството на т. н. съединена опозиция, то правителствените стрели се насочиха против нея. В. „Свобода“ (1 юли 1893 г.) пишеше с ярост: „Подир тоя бяс, който е обхванал Начовича и Радославова — главните отговорници за делата на опозицията и за писаното в „Св.слово“ — на честните български граждани не остава друго, освен да се разправят както завърнат с тях и ние ще похвалим всекиго, който постъпи така защото законите не могат да имат сила за политическите разбойници като Начовича, Радославова и др...“**

Очевидно редакторите на „Свобода“ от ярост изпадат в умопомрачение: от името на властта да насъскват гражданите към саморазправа!

В. „Свобода“ от 16 юли 1893 г. не пощади ни Климента, ни търновските жени, които се бяха застъпили за митрополит Климента пред княгинята, нарече ги „кокошки“ и „вътрешни приятелки“ на владиката, без да мисли, че оскърбява повече от 400 търновчанки, честни и почтени жени, само защото се бяха опълчили против тиранията на едно прави-

---

* По-късно, след падането на Стамболов, Фердинанд пред кореспондента на парижкия в. „Голоа“ не отрича нито връзките си с опозицията, нито помощта, която й е оказвал, а Стамболов, пак след своето падане, изрично и положително го твърди пред кореспондента на берлинския в. „Берлинер Тагеблат“. Едновременно Фердинанд признава, че Греков, министър на външните работи, е бил скрит негов човек. Но за това по-нататък, когато разглеждаме епохата след падането на диктатора. — *Бел. авт.*

** Не са пощадени ни Цанков, ни Каравелов — В. „Свобода“ от 8 юли 1893 г.

телство, което бе отречено от грамадната част на българския народ. Ние се отказваме да цитираме онова, което „Свобода“ пишеше по адрес на Тончев — то е тъй гадно и отвратително* (В. „Свобода“ от 13 август 1893 г.).

Със своите мерки против опозицията Стамболов сам засили нейната борба против себе си и против своето правителство и подготви своето едва ли не катастрофално падане. Заслепен от желанието на всяка цена да бъде на власт като си послужи с всякакви средства, за да постигне тая си цел, той не забелязваше, че сам прави всичко за своето по-бързо проваляне. Така бе с многобройните интернирания, преследвания и арестувания; така бе и с преследванията по печата като редакциите на опозиционните вестници за всеки почти брой се подвеждаха под отговорност и впоследствие се осъждаха на затвор или на глоби. Отбелязахме, че против редакторите на „Народни права“ в продължение на две години са били заведени повече от сто дела, по повечето от които са издадени осъдителни присъди, а против редакторите на „Прогрес“ за по-малко от година са били издадени 29 присъди.**

На 15/27 октомври 1893 г. била открита с тронна реч, прочетена лично от Фердинанда, първата редовна сесия на VII Обикновено народно събрание. Тая реч се отличава по своята оскъдност на факти, програмни

---

* В. „Свобода“ стана известен по своя порнографски език не само у нас, но и в чужбина. Така в едно писмо на група български студенти в Швейцария, отправено до в. „Прогрес“ и напечатано в броя му от 6 март 1893 г. по повод долния порнографски език на софийския официоз съобщават следния любопитен факт: Германският вестник „Кьолнише Цайтунг“ влязъл в полемика по някои спорни въпроси с един свой немски събрат; последният в споровете не държал никога коректен език. Тогава редакцията на „Кьолнише Цайтунг“ се обърнала към другия немски вестник със следните думи: „Ние, господа, не сме способни да държим подобен език като вашия. Но ако вие искате да ни оборите по такъв начин, по-добре ще направите да вземете за съюзник българския вестник „Свобода“, който има такъв запас от псувателни и мръсни думи, че ще можете изведнъж да ни накарате да млъкнем.“

** В. „Прогрес“ в броя си от 7 август 1893 г. дава следната картина на политическото положение в България: Всички наши видни държавници от по-близкото или по-далечното минало са или осъдени, или интернирани, или емигрирали; от бившите министър-председатели митрополит Климент е осъден на вечно заточение в Гложенския манастир, П. Каравелов е осъден на 5 години затвор в Черната джамия, Радославов е осъден по закона за печата, а Цанков е емигрирал в Русия. От бившите министри Тодор Иванчов е осъден по закона за печата, Ил. Цанов е интерниран във Видин, след като е бил държан повече от 1 1/2 година в затвора, без да му се прредяви каквото и да било обвинение; същата съдба е имал и Гавраил Орошаков, който също е бил дълго време затворен, а сега интерниран в Русе. Интерниран е в с. Бебрево и бившият министър д-р Д. Моллов, след като е пролежал в затвора без присъда повече от две години. Добра характеристика на управлението на Стамболова. От бившите министри на кабинетите на Цанков и Каравелов едва бил пощаден само дядо Славейков, но който и без това бе вече тежко болен. — *Бел. авт.*

точки, по-далечни идеи. Отбелязва се само постройката на линията София-Радомир и предстоящото започване строежа на централната линия София-Варна. Нито една дума по външните отношения на Княжеството, било със Силите, било с Портата, било със съседите. Това премълчаване се обяснява с неопределеното положение, в което се намираше България след сключването на френско-руския съюз, който идваше да промени основно европейските отношения.

Но опозицията в Събранието бе съвсем малка и слаба, защото, както вече рекохме, нейните първи хора не можаха да се изберат, тъй като против тях бяха взети всички мерки от страна на властта за да им се попречи да влязат в Камарата. Оставаше борбата между правителство и опозиция да се развива вън от Парламента.

Опозицията, макар и малобройна, все пак се опита да се бори вътре в Камарата. През ноември 1893 г. бяха отправени две интерпелации до министър-председателя и министъра на вътрешните работи Стамболов по повод известни негови действия в това му качество. Интерпелациите бяха отправени от двама депутати опозиционери от групата на Радославов — Ат. Краев и Петър Пешев. Краев интерпелира по повод неправилното и произволно касиране на произведените в Шумен на 5 септември 1893 г. избори за общински съветници. Опозицията положила големи усилия, за да ги спечели, въпреки всички машинации и заплашвания на гражданите от страна на властта, и ги спечелила. Но Стамболов като министър на вътрешните работи, вместо да утвърди спечелените с такъв героизъм избори, по искане на правителствените депутати Друмев и Кесим Зааде намерил някакви измислени причини и не ги утвърдил, наредил да се направи нов избор като взел всички мерки опозиционните кандидати да бъдат този път провалени и от урните да излязат правителствените кандидати. Краев като изтъква, че първите избори, спечелени от опозицията са били съвсем правилно произведени и въпреки това, неутвърдени, пита Стамболов при какви условия би утвърдил един избор, спечелен от опозицията, и сам отговаря: при никакви условия, защото по-правилно произведен от казания шуменски избор не може да се намери, а въпреки това Стамболов го касира.

Тия думи възбуждат мнозинството. То тропа по банките и вика на Краева, който още е на трибуната: „Долу!“ Някои по-ревностни правителствени депутати се затичват към трибуната, нападат Краева и го свалят от нея. Мнозинствоно вика: „Долу Краев!“, „Вън Краев!“

Отговорът на Стамболова е както винаги дръзък и нахален. Започва с декларацията, че като министър на вътрешните работи не е длъжен да отговаря за своето решение да утвърди или касира един избор. Въпреки това заявява, че шуменският общински избор е касиран, поради консти-

тирани нарушения: от 5140 избиратели били гласували 860 души, от които само 59 турци, когато турското население в града било тъй значително, че имало над 2000 избиратели. Вън от това той имал сведения, че ако изборът бил утвърден, опозицията готвела за кмет лице със социалистически и анархически убеждения, поради което това лице е било уволнено от служба (говорело се за Янко Сакъзов, наскоро уволнен като съдия). Виновен за тия резултати бил и окръжният управител П. Иванов, който подпомагал и насърчавал опозицията — сега той бил уволнен. Опозицията сама била съставена от социалисти и анархисти, които искат да подкопаят нашата вяра и да разсипят нашето семейство. Накрая заявява, че за своите действия той отговаря само пред съвестта си.

Разбира се, твърденията на Стамболова са неверни. Опозицията е групирала всички недоволни от режима, а не само социалисти и анархисти, както твърди министърът. В нейната среда се намирали много почтени с умерени убеждения граждани, каквито съставляваха изобщо опозицията на Стамболовия режим. Българското население на града е било почти изцяло на страната на съединената опозиция, докато правителството разчитало на гласовете на националните малцинства, които обикновено бяха готова изборна зестра на всички правителства, не само на Стамболовото.

Интерпелацията на Пешев представлява по-голям и по-общ интерес. Тя засяга системата на терора и на произвола, широко практикувана при диктатурата на Стамболова. Пешев пита: „Защо са интернирани просто по решение на полицията и Министерството софийските жители Георгов, Карагюлев, Карастоянов, Ил. Цанов, Гавр. Орошаков, д-р Моллов и др., когато според чл. 73 от Конституцията никой български гражданин не може да бъде наказан без присъда на съдилищата. Администрацията и полицията не могат да налагат никому никакви наказания. Колкото се отнася до чл. 27 от Закона за полицията, той дава право на министър да изпраща на местожителство всички безделници, каквито се знае, че не са ни Георгов, ни Карагюлев, ни бившите министри Ил. Цанов, Гавраил Орошаков, д-р Моллов и др. Някои от интернираните са били съдени по убийството на Белчев, но оправдани от едно от най-строгите съдилища в страната — Военния съд. Полицейските пристави и агенти не са по-компетентни от съда да посочват кои лица да бъдат интернирани. При това положението в страната не е изключително, за да се оправдават такива изключителни мерки. Самото тронно слово подчерта, че в България царува пълен ред и спокойствие."

Пешев успял да респектира със своята реч самото правителствено мнозинство; то не го прекъсвало и той могъл по-спокойно да развие своята интерпелация. Тая му реч направила навремето силно впечатление в обществото, понеже от времето, когато Китанчев нападаше политиката

на Стамболова (1887-1889 г.) не бе се чувала такава реч. Особено неговото подчертаване, че правителството е длъжно да гарантира правата и свободите на българските граждани, защото само тогава народът ще тръгне бодър и самоуверен подир правителството и то ще бъде готово да защищава своето отечество от чужди врагове.

Този път отговорът на Стамболова е твърде забъркан и нелогичен. Според опозиционните вестници той говори не особено самоуверено и някак твърде гузно, той, който обикновено е бил тъй самоуверен и арогантен. Най-напред Стамболов се позовал на един прецедент, създаден от дядо Славейков като министър на вътрешните работи през 1884 г. Някой си Панов тогава бил интерниран от Славейков, защото се опитал да нападне министъра. Запитан по тоя случай, Славейков, който обичал да говори с ирония казал, че в библията имало два завета: нов и стар завет. Новият завет — това е Конституцията, а старият — това е полицията. За хора като Панов се прилага старият завет. В тоя случай Стамболов заявява, че е действувал по силата на чл. 27 от Закона за полицията, който има по-широка задача: да запази обществения ред и да осигури живота, честта и благосъстоянието на българските граждани. За постигането на тая цел властта действувала по необходимост. Законът давал право на изпълнителната власт да отстранява всеки човек, който е опасен за държавата. А сам той като министър на вътрешните работи и като шеф на полицията бил длъжен под страх от отговорност да се ползва от дадените му от закона права, да преследва и унищожава опасните елементи. За виновността обаче на такива опасни елементи единственият критерий, за да решава били неговата съвест и неговото вътрешно убеждение. Той имал свои агенти, които му донасяли за делата на хората и когато по свое вътрешно убеждение той вярва, че тия донесения са истински, бил длъжен да наказва виновните. Съдът можел да оправдае някой престъпник, но ако той, министърът, в себе си е убеден, че обвиняемият е виновен, решението на съда нямало значение за него, тогава той мимо оправдателната присъда на съда могъл да наказва виновните. В случая Карагюлев, Карастоянов и др. били оправдани от съда, въпреки това Стамболов ги наказал с интерниране, защото бил вътрешно убеден, че те са виновни и опасни. Интернираните били безделници, нямали служба и служели на чужда държава. Въртели се из Градската градина, където минавали министри и князът. Старото правило Fiat justitia et pereat mundus* е вече отживяло своето време. Той имал три вида неприятели: едните преследвал, другите само следял, а третите презирал. И заклю-

* Да тържествува правосъдието, макар да погине светът.

чил: „Догдето се ползвам с доверието на народното представителство и на короната, аз ще взимам всички мерки, които считам спасителни за страната. Ще действувам изключително по вътрешното си убеждение. Ако за тия си действия бъда виновен, ето Народното събрание, ето короната, ето народа — нека ме съдят."

След тая категорична декларация на министъра, интерпелаторът заявил, че не е доволен от нея, защото министърът си присвоява права, каквито имат само съдилщата.

В самата Камара двете интерпелации и отговорът, който даде по тях Стамболов, не направиха особено впечатление, защото опозицията бе слаба, а болшинството — с твърде затъпена съвест и силно потиснато от желязната ръка на диктатора. Но впечатлението е силно вън от Камарата. Опозиционният печат подема случая, коментира го и го разтръбява най-широко. Органът на съединената опозиция „Свободно слово" в ред броеве се занимава с отговора на министъра и дава най-неблагоприятни отзиви за политиката на правителството. Подема се и от опозиционния провинциален печат. По тоя начин въпросите се изнасят вън от тесните и не особено благоприятни рамки на Парламента и ангажират широко обществената трибуна. В. „Прогрес" в броя си от 27 ноември 1893 г. пише уводна статия, в която се казва: „В минутата, когато севлиевският и преславският народни представители Пешев и Краев издигнаха гласа си от трибуната на Народното събрание против беззаконията на властта, от тази минута българският народ наруши дълбокото мълчание и търпение и в Камарата се посочиха жестоките издевателства, които се упражняват над него. Гласовете на Пешев и Краев, дълбоко сме уверени, са се разнесли по цялото българско отечество като мълния и като сигнал за общ протест против мракобесието, безчестието и разбойничеството, които съсипват и тровят крехкия организъм на България! Дано този глас намери отзив в сърцата на всички онези честни синове на отечеството... Народът с трепет чака да се вдигне знамето на едно второ освобождение... от онези властолюбиви негови синове, които погазиха всичко, що имаше добро в тая страна и изкупената с толкова жертви свобода..."

В тоя смисъл пишат всички провинциални опозиционни вестници. Подемат се тия оплаквания и протести до княза, такава е паролата на водителите на съединената опозиция. Към него се обръщат жителите на много градове, села и околии. Една голяма депутация от шуменски граждани се явила пред Фердинанда в Евксиноград в началото на м. октомври 1893 г. Фердинанд я приел твърде благосклонно. Освен устните разговори, които тя е имала с него, му е подала и едно писмено изложение, в което между другото се казва: „...шефовете на някаква си „Народолиберална партия" погазиха свободите и човешките права на българските граж-

дани; неприкосновеността на личността, на жилището, на кореспонденцията, свободата на словото, на събранията, на печата станаха мъртва дума, играчка, подигравка в ръцете на властвуващите; интернираният, отстраняването на баши от семействата им, на търговци от работата им бяха безброй; воплите и стенанията на българските граждани от изтезанията в полицейските участъци достигнаха до небето. И българинът заживя вътрешно дълбоко-мъртвешки политически и обществен живот, какъвто е живял само под чужд ярем..."

По-нататък в изложението се говори за гаврата, която Стамболов направи с шуменския общински избор като го касира, защото избраните съветници бяха опозиционери, и завършва:

„Режимът на днешното правителство е убийствен за страната; той задушава всяка свобода и ограничава всички права, без които е немислимо въздигането на личността, а заедно с това и величието на народа и успехът на отечеството... У нас общественото мнение е подавено... резултатът от това може да бъде вълнения и потресения, крайно опасни за самата държава... Само Вие, княже, ще турите балзам на раната, която застрашава целия ни народен организъм, като изберете угодния за това момент; Конституцията Ви дава за това право..."

Изложението е подписано от 32-ма видни шуменски граждани. Понеже Стамболов бе принуден още на 1 август 1892 г. да вдигне предварителната цензура, печатът бе относително свободен и вестниците разгласиха широко това изложение и приема, който бе оказал Фердинанд на депутацията. Последваха обширни коментарии на тия факти. Тогава се отправиха подобни депутации към княза от всички по-големи центрове на България. Примерът действуваше заразително. Това го поставяше в твърде неприятно положение спрямо Стамболова и неговото правителство. Фердинанд напусна Евксиноград, а от канцеларията на Двореца излезе съобщение, че князът е в невъзможност да приема подобни депутации, а техните изложения да се депозират в дворцовата канцелария.

По същото време търновските жени на брой 415, както вече поменахме, отправиха един адрес до княгинята по повод осъждането на митрополит Климента на вечно заточение. Търновските жени като се застъпваха за своя архипастор, искаха от княгинята не толкова милост за него, колкото да се остави Апелативният съд, пред който бе апелирана присъдата на окръжния съд срещу Климента, да реши свободно, без натиск на властта и на управляващата партия,съдбата на митрополита. По повод на това застъпничество в. „Свобода" изруга търновските жени.

Но все повече надеждите на опозицията за свалянето на Стамболова се възлагаха върху княза. В началото на м. ноември 1893 г. се появи в печата една декларация, обозначена като „Декларация на русофилите вът-

ре в България". Подписи тя не носеше. Според „Свобода" тя била съчинена от редакторите на „Свободно слово", но въпреки подканите на официоза, никой русофил в страната не излезе да я опровергае. И пак според сведения на съвременници тя била посрещната съчувствено от всички опозиционни среди и от най-крайните русофили. В нея между другото се казваше: „Ако князът упражни правото си да свали Стамболова, ние цанковистите, в името на отечествените ни български интереси, нито мислим да станем оръдие на някакви династични борби, а напротив — изразяваме нашето одобрение на княза за такава народополезна мярка. Самият факт със свалянето на Стамболова не ще има за последица някаква династична борба, а ще даде най-положително доказателство пред целия свят, че българският трон е крепък и не е играчка в ръцете на министри и партизани... Свалянето на Стамболова ще привлече любовта на народа към трона и ще докаже, че князът почита свободата на своите поданици, че не е съгласен с подобен деспотически режим и че пази конституцията и клетвата си. Цанковистката партия по свалянето на Стамболова е на страна на княза..."

Неопровергана от никого, тая декларация сочеше, че русофилите цанковисти не мислят да повдигат династически въпроси; нещо повече: те са готови да подадат ръка на княз Фердинанд. Още по-интересно е обстоятелството, че тая декларация, издадена в България не бе осъдена и от емигрантите, включително и от самия Цанков, който инак реагираше винаги решително срещу всяка мисъл за признаването на Фердинанда. Очевидно схващанията и настроенията се бяха променили дори в най-крайните русофили в полза на Кобургския принц.

След раждането на престолонаследника (13/30 януари 1894 г.) Фердинанд се почувствал още повече закрепен на трона си, станал по-смел, а негови хора още по-подчертано внушаваха на опозиционните шефове, че краят на Стамболовите управления наближава. Съвременници от онова време твърдяха, че ако княгинята не била се разболяла след раждането, което заставило княза да я заведе в странство, Стамболов щял да бъде принуден да се оттегли много по-рано, може би за негово добро и да не доживее онова драматично сваляне, което последва няколко месеца по-късно.

Но все пак той трябваше да бъде принуден от по-горе да стори това, тъй като доброволно не би го сторил никога. До последния момент на своето оттегляне Стамболов отказваше да признае, че обстоятелствата са се променили и неговите позиции вече са по-слаби от тия на княза и че рано или късно ще бъде принуден да отстъпи и да се оттегли. Но при всеки случай той разчитал, че ако се наложи неговата оставка, новият кабинет ще бъде враждебен нему, а ще бъде съставен от някой негов приятел

такъв подходящ свой наследник той смятал своя министър на външните работи Д. Греков, който се ползвал с благоволението на Фердинанда и бил бивш другар на двама от шефовете на някогашните консерватори Стоилов и Начович, сега едни от водачите на съединената опозиция.

Стамболов не допускал, че Фердинанд ще се отклони рязко от досегашната политика на правителството, все ще държи за приятелството със западните държави, които срещу волята на Русия поддържаха режима, установен след 1886 г. в България, и не ще търси бързо и почти безусловно признаване от Русия.

Но тези надежди са били твърде преувеличени. Общественото мнение в страната бе много възбудено срещу правителството и не би позволило новият кабинет да бъде съставен от лице, което дотогава е било член на Стамболовия кабинет. Без съмнение един кабинет начело с Греков не би бил посрещнат добре в Петербург, където се знаеше, че Фердинанд имаше сериозни намерения да търси прошка и снизхождение, за да получи признаване. Поради това трябва да се отбележи, че всички обстоятелства сочеха за една радикална промяна и новото министерство трябваше да изхожда от средата на опозицията, и то от оная нейна част, която, без да избива в крайно русофилство, все пак би била приета сравнително добре в меродавните руски среди.

Опозицията, която чрез доверените на княза лица Стоилов и Начович знаеше истинските намерения на княза и точно е била уведомена, че разривът между последния и Стамболов е пълен и непоправим и че последиците от това ще бъдат неминуемата оставка на последния, затова тя вдигна високо глава и засили своята борба против всемогъщия дотогава диктатор, въпреки преследванията, на които бе подложена от страна на властта. И от началото на 1894 г. тя започва да свиква масови митинги, особено в Източна България, на които се взимаха резолюции против правителството и се молеше князът да наложи неговата оставка. Стамболов се опитваше със силата на властта да парира това раздвижване на опозицията, от една страна, със забрана на митингите, с тяхното разпръсване от правителствени шайки и от полицията, с интерниране на ръководителите и ораторите, а от друга страна — със свикване на контрамитинги в полза на правителството, на които се взимаха обратни резолюции: молеше се князът да не приема оставката на кабинета, ако тя бъде подадена, да задържи Стамболова на власт, понеже народът бил с него и настоявал той да управлява и занапред, както дотогава. Истината беше обратна: народът беше против Стамболова, знаеше я и Дворецът, който сам поощряваше опозиционните митинги. Но най-куриозното в случая беше, че правителствените партизани сами сочеха княза за арбитър в борбата между правителството и опозицията, макар че за тях бе ясно, че Фердинанд зад

кулисите взимаше участие в тая борба и всъщност сам, чрез свои хора насърчаваше и подпомагаше опозицията против „своето“ правителство.

Стамболов може би привидно се лъжеше от резултатите на изборите и твърдеше, че народът е с него, защото всички тия избори той ги печелеше, и то с грамадно мнозинство. Всъщност това беше страшен фалш. Под краката му почвата се люлееше, а той упорито твърдеше, че стои твърдо като канара на мястото си. В своята самозабрава правителствените хора, особено редакторите от официоза „Свобода“ отиваха така далеч до такава екзалтация, че нямаха мярка в хулите и нападките срещу своите политически противници. Така в броя си от 14 януари 1894 г. „Свобода“ държи съвсем циничен език и не е пощадила нито личната чест, нито честта на семействата на опозиционните водачи. Това става в навечерието на допълнителните избори, насрочени за 23 януари. Стамболов и Петков са просто вбесени от факта, че двамата водачи на опозицията д-р К. Стоилов и д-р В. Радославов са се осмелили да се кандидатират в обща листа в тия избори в Разград, където били посрещнати твърде добре от населението. Тогава Стамболов заповядал полицията да вземе всички мерки, но да се осуети тяхното избиране. Настъпва страхотен терор, до такава степен жесток и безпощаден, че Стоилов и Радославов били принудени два дни преди изборите сами да оттеглят своите кандидатури, за да не се дойде до кръвопролитие. От Разград се подава контестация по разградския избор, подписана от повече от 1000 избиратели против начина, по който тоя избор е бил произведен от властта, но тя е оставена без никакво внимание. Но и тоя нов терор не можа да закрепи диктатора, защото само 4 месеца по-късно той падна. Избраните на 23 януари депутати, всички правителствени и без това не видяха Камарата, защото след 18 май 1894 г. тя бе разтурена без да бъде свикана на сесия.

Като разглежда политическото положение на страната в навечерието на тия избори, в. „Прогрес“ от 15 януари 1894 г. пише: „Водители и борци за българската свобода през 1881-1883 г. бяха днешните „предатели“ и „изменници“, престарелите и побелелите в борба за освобождението ни от гърците старци като дядо Славейков и дядо Цанков, от които първият е забравен от всички и семейството му се преследва от днешните „патриоти“ управници, а вторият се скита немил-недраг изгнаник в чужбина, гдето се нуждае от парче хляб. Първият български трибун П. Каравелов днес лежи в Черната джамия, оклеветен в измяна и предателство към отечеството. Най-достойният български пастир, Търновският митрополит Климент, който не се побоя от никакви сили да води борба за народната свобода, борба против узурпаторите на народните правдини, днес той е осъден на вечно заточение за измяна и предателство и лежи в тъмните килии на Гложенския манастир...“

А за правителството вестникът пише: „А сам той, похитителят на народните правдини — Стамболов — убийцата на всичко честно и благородно стана богат, стана милионер, стана владелец на неизмерими пространства земи и всичко, разбира се, все от гърба на многострадалния български народ. Никой български деятел не е бил тъй намразван и ненавиждан от народа като него, това той чувства и ето защо с по-силни клещи стисна народното тяло, стиска властта, която се изплъзва от ръцете му... Този фатален за България човек, този изрод български има още нахалността да лъже на четири страни, да лъже любимия ни господар, че народът бил с него, че народът го обичал, че ако той го свали, то щяло било да стане революция, щяла била да пострада короната... Напротив. Ние ще кажем откровено на обичния ни княз, че българският народ, българската интелигенция ще празнува деня и часа, когато този фатален човек престане да бъде негов министър. Народът ще ликува, ще отбележи със златни букви датата на освобождението си и ще благославя любезния си господар."

Последните месеци на Стамболовото управление

Изборите на 23 януари 1894 г. не само не закрепиха положението на Стамболова, а напротив — убедиха всички, че той няма никакво намерение да се оттегля доброволно от управлението или да промени своето поведение и че неговото сваляне по парламентарен път е изключено, щом той е решил да произвежда всички избори с насилия и да ги спечелва безусловно. Поради това опозицията, като засили борбата си срещу правителството, все повече и повече настояваше пред княза да упражни той своите конституционни права и да смени кабинета. Във всички почти резолюции, взимани по тоя случай на опозиционните събрания и митинги, се настояваше за това пред княза. Впрочем, тия резолюции телеграфически се съобщаваха веднага в Двореца, докато най-после Стамболов предписа на т. п. станции да не приемат телеграми от опозицията с подобно съдържание. Стамболов се позова на измисления мотив, че личността на княза трябва да стои вън от междупартийните борби.

Но допълнителните избори на 23 януари 1894 г. създадоха един инцидент, който намери силен отзив в средата на общественото мнение и разклати още повече положението на кабинета. Думата е за екзекуцията, наложена на с. Садина, Поповска околия. Не само градската интелигенция и еснафите, но и селското население почти навсякъде се бе повдигнало против режима на Стамболова. По време на допълнителните избори селяните почти единодушно решават да подкрепят канди-

датите на опозицията. Така било и в с. Садина. Но властта попречи народният вот да се изрази малко-много по-свободно. Започва да преследва садинските селяни като опозиционери. Селяните си отмъщават като нахълтват в общината и изгонват натрапения от правителството общински кмет. Властта ги обвинява в самоуправство и бунт и нарежда някои от селяните, посочени като водачи на бунта да бъдат арестувани и подведени под съдебна отговорност. Когато един старши стражар се опитал да извърши арестите, селяните се събрали и му попречили да стори това. Тогава идва околийският началник с няколко стражари да изпълни заповедта за арестуване. Но селяните от цялото село се вдигат и сами арестуват околийския началник и неговите стражари; по-късно ги освобождават и пускат да си заминат, но никакви арести не им позволили да направят.

Отнесен инцидентът пред правителството, от София решават да накажат садинските непокорни селяни по друг начин: налагат им военна екзекуция, т.е. изпраща се войскова част в селото, настаняват се по къщите на селяните и те се принуждават да хранят войниците за своя сметка. Мярка безспорно несправедлива, жестока, която се прилага обикновено само във военно време от неприятели в окупирани или завладени области. Това бе наказание, забранено от Конституцията и законите, което не бе прилагано в България нито от ген. Ернрот при изборите за пълномощенското Велико народно събрание, нито във време на бунтовете при Регентството.

Опозицията веднага предаде на случая широк политически характер; впрочем фактът бе, че селяните изгонили стражарите от омраза към властта. В това време Стамболов, въпреки привидното засилване на неговата диктатура, не бе в състояние да задуши целия опозиционен печат. Напротив, предвиждайки скорошното падане на диктатора, опозиционните вестници, въпреки репресиите на властта, никнеха един след друг. Така че опозиционният печат, макар преследван, глобяван, конфискуван, продължаваше да излиза и да пише твърде смело. Освен в. „Свободно слово", орган на съединената опозиция, излизаха като опозиционни вестници цяла плеяда вестници като „Прогрес" (в Пазарджик), „Черно море" (във Варна), „Защита (в Шумен), „Работник" (в Търново), „Народна воля" (в Търново), „Народна воля" (в Русе), „Напред" (в София) и ляво-републиканския социалистически „Борба" (в Пловдив), списван бойко и смело от Бойкинов и Благоев и четен твърде много на своето време, а общественото мнение се вълнуваше и поглъщаше с жадност всяка статия и изказване против режима, и толкова повече, колкото по-остро те биваха написани.

Опозиционните вестници разнесоха широко из цялата страна случката в с. Садина и друга подобна в с. Ешиврен и репресивните мерки на

правителството създадоха още по-силно възбуждение против властта. Така в. „Прогрес“ в броя си от 19 март 1894 г. пишеше:

„Садина. Когато двете дружини, търновска и щуменска, назначени да изпълнят екзекуцията на Садина, наближили това село и дрънкането на барабаните се зачуло в селото, селяните садинчани посрещнали войниците и заплакали; заплакали същевременно и много от войниците и някои офицери, което произвело много тъжно впечатление. Тежки са дните, които преживява нашият многострадален народ! Припомня ни кървавата драма в с. Бояджик през 1876 г., когато Шефкет паша с табор турска войска и артилерия разсипа селото. Същото е сега и в с. Садина. Само че тогава в Бояджик селяните плачеха, а турските войски колеха; сега и селяните, и войниците плачат. Каква е вината на Садина? — дето селяните се показали по-доблестни в изборната борба, а сега ги наказват по закона за изтребване на разбойничеството. Гражданската доблест на садичани да защитят правата си става разбойничество!“

Опозицията използва наложената на с. Садина екзекуция, за да вдигне още по-силно цяла България против диктатурата на Стамболова. Откри публична подписка за събиране на суми да се помогне на садинци в тежестта, която бе паднала върху тяхното село да издържат цяла войскова част. Подписката направена за тая цел се оказа много силно агитационно средство в ръцете на опозицията в борбата ѝ срещу правителството и тя го използва тъй широко и умело. Опозиционните вестници в същото време описваха трогателно случката в Садина, упоритостта на селяните, тяхната признателност за помощта, която им се дава. Тя бе тъй голяма, че можа от нея да се помогне на по-бедните селяни.

Правителството нищо те спечели от своята твърде неразумна мярка. Напротив, създаде още по-силно настроение против себе си. Както при случая с митрополит Климента, вместо да изпише вежди, извади очи — собствените си очи. Без съмнение от страна на опозицията имаше твърде много преувеличавания, но те са така неизбежни в политико-партийните борби. Но Стамболов правеше грешка след грешка, гдето със своето твърде екзалтирано поведение и крайни мерки сам улесняваше задачата на своите политически противници, особено задачата на Фердинанда, който търсеше повод да го свали.

Според сведенията, които дават някои негови съвременници, отвреме навреме Стамболов сам разбирал, че е отишъл твърде далеч и политиката му стана не само нереална, но дори и опасна, но увлечението му беше голямо и за него връщане назад нямаше. Той бе станал вече роб на своята пагубна страст, впрочем свойствена на всеки диктатор на всяка цена и с всички средства да властвува. Счита само себе си за неизбежен управник, без когото страната не може. Това се разбира и от неговите

изказвания, и от онова, което се поддържаше в официоза в. „Свобода", който твърдеше: единственият човек, който може да управлява България, е Стамболов, падне ли той от власт, отечеството ще пропадне.

Не всички негови сътрудници са споделяли тая тъй крайна и тъй несъстоятелна мисъл. Имало е мнение между самите министри на Стамболова, че е за предпочитане кабинетът да се оттегли веднага след изменението на Конституцията и оженването на княза. Така в своите спомени Тома Васильов, който през 1893 г. е главен секретар на Вътрешното министерство, разказва*, че Георги Живков, министър на просвещението, на времето лично му съобщил, че между министрите, още докато били в Търново след закриването на Великото народно събрание в средата на м. май 1893 г., изникнал въпрос, дали няма да бъде по-уместно да поднесат оставка, за да дадат възможност на държавния глава да състави ново министерство, което да се помъчи да уреди международното положение на Княжеството, особено като било вече забелязано едно охлаждане между княза и неговия първи министър. Живков бил настоявал министерството да даде оставка сега, додето тя не им бъде наложена от княза, но Стамболов, увлечен от властта, която има винаги силното свойство да заслепява, се възпротивил като казал, че без тях (т. е. без правителството на Стамболова) князът не може и че той, ще не ще, ще бъде принуден да ги държи.

По-късните събития посочиха колко погрешно е било това схващане. Не само князът можа да управлява без Стамболова и България никак не пострада от неговото падане, но сведенията от него време гласят, че цялото почти обществено мнение в България с радост е посрещнало падането на един режим, който бе дотегнал на всички.

Но от спомените на Салабашев, който както е известно беше също министър на Стамболова, се вижда, че мнението на Живков за оставка е било изолирано мнение, то не се е споделяло от другите министри. Салабашев дори не го отбелязва, твърдейки, че всички министри единодушно са били съгласни със Стамболова и са одобрявали неговата политика. Следователно не само Стамболов, а почти всички негови политически приятели и сътрудници са били обладани от фиксидеята, че без тях България не може да се управлява, че те са солта на земята и едва ли не без тях България ще пропадне.

За Георги Живков като че ли въпросът е бил поставен по-другояче: той е схващал, че доброволното оттегляне е за предпочитане пред насилственото сваляне, което неминуемо ще дойде, макар и по-късно. През ноември 1893 г. той сам си дава оставката и Стамболов поема управлението на Министерството на просвещението, за да го управлява до своето падане.

* Тома Васильов. Спомени, стр. 109

Стамболов не само не мислеше сериозно да дава оставка и да се оттегля от управлението, но правеше всичко да поддържа илюзията, че народът в голямото си мнозинство е с него. За тая цел той използваше всички случаи, които му се представяха или които той и неговото правителство създаваха, за да поддържа своята популярност. Отбелязахме по-рано, че Стамболов бе успял да издействува през 1890 г. от султана берати за възстановяване правото на българите да имат свои владици в Скопие и Охрид. Това право Екзархията бе извоювала още през 1874 г., след произведения в тия две епархии плебисцит, както това предвиждаше ферманът за учредяване на Екзархията от 1870 г. Двамата митрополити, титуляри на тия катедри, бяха ги заели още тогава, но поради събитията от 1877 г. по време на Освободителната война, която бе настроила турците против всичко българско, те бяха изгонени от турските власти от техните епархии. След като Берлинският конгрес остави Македония на султана, изгонените митрополити не можаха да се върнат в своите седалища, докато Портата не им разрешеше да сторят това. Но събитията така се развиха, че нито българското правителство, нито Екзархията можеха да направят нещо за изпълнението на фермана от 1870 год.

Едва през 1890 г. правителството на Стамболова, гледано добре в Цариград поради неговата русофобска политика и поради подчертаването на факта, че то желае да остане вярно на сюзеренния двор, можа да направи постъпки пред Портата, подкрепяни и от екзарха, за назначаване на няколко нови български владици, за изравняване правното положение на българските училища в Македония и Одринско с тия на гърците и да се признае и оформи правното положение на около 40 български общини. Портата решила въпроса отчасти, като разрешила само да се възстановят двамата български владици в Скопие и Охрид, но отказала да даде берати за владици в други епархии. Успехът беше само наполовина.

През 1894 г. правителството прави нови постъпки за назначаване на български владици в Македония за всички епархии, в които бяха станали народни допитвания и за пълното изравняване на българските училища с гръцките. Тия постъпки бяха направени в отсъствието на княза, та ако се добие някакъв успех, на какавто са се надявали в правителствените среди, той да остане за сметка на Стамболов, а не на княза. Но Абдул Хамид и тоя път решил въпроса наполовина: донякъде задоволил българите, без да разсърди много и гърците. Издава ираде за назначаване български владици само във Велес и Неврокоп. Собствено Велешката епархия бе направо подчинена на Екзархията още според фермана от 1870 г., но дотогава там нямаше титуляр български митрополит поради факта,

че Велес единствен от митрополитските градове, подчинени направо на Екзархията, бе останал след Освобождението вън от границите на България и на Източна Румелия. Новото, което даваше Портата, бе Неврокоп, но повече от това тя не даде, особено отказа Битоля, за която и българското правителство, и Екзархията настояваха тъй много. Или от около двадесет епархии в Македония Турция даваше всичко на всичко едва четири: Скопие, Охрид, Велес и Неврокоп, а отказваше Битоля, Дебър, Струмица, Драма, Костур, Мъглеж, Мелник, Дойран. За училищата и за българските общини нищо окончателно не бе решено.

Въпреки тия не особено задоволителни отстъпки, които Портата се съгласи да направи на българското правителство Стамболов поиска да вдигне колкото се може по-голям шум около новите турски фермани и, разбира се, приписвайки ги на себе си, заповяда на своите съпартизани из цялата страна да свикат митинги, на които да се приемат резолюции, с които да се изкаже благодарността на народа към правителството, водено от Стамболова за тия национални успехи и да се подчертава в тях, че целият народ има пълно доверие в него и стои твърдо зад него. Тези митинги трябваше да станат по нареждане отгоре на втория дн на Великден — 18/30 април 1894 г., резолюциите трябваше да бъдат веднага протелеграфирани до Стамболова и след това напечатани в притурки на официоза в. „Свобода". Всички трябваше да се убедят от тях, че народът е с правителството.

Това бе една акция, която имаше за главна цел да се сплаши Фердинанд, който да не забравя, че българският народ е зад Стамболова и ако някой се опита да го сваля, ще изпита над себе си народното възмущение и недоволство. Тази акция се предприема от Стамболова точно в един момент, когато отношенията между него и монарха са навлезли във фаза на острота, която правеше сътрудничеството между двамата повече невъзможно. Правителството имаше от много източници сведения, че князът е решил да го смени без да е сигурно дали ще отиде до един кабинет, съставен от опозицията, или ще потърси някаква средна преходна комбинация. Също имаше сведения, че княжески хора поддържаха връзки с някои опозиционни шефове.

Но и тази акция не помогна на Стамболова да сплаши Кобургския принц и да заздрави собственото си положение. Напротив, още повече раздразни Фердинанда. В цялата акция централните фигури бяха Стамболов и Абдул Хамид. Първият иска, вторият удовлетворява. На проектираните митинги се благодари на Стамболова и на султана, нито дума за Фердинанда.

Но и той, и опозицията разбраха точната цел на диктатора и решиха по всякакъв начин да ликвидират с него. Ако и Фердинанд да бе прину-

ден да пази мълчание, опозицията бе свободна да предприема своята контраакция и да парира правителствената акция. Тя реши да осуети възможността да се вземат решения в полза на правителството. Това трябваше да стане като се превземат правителствените митинги, а след това на същите събрания да се вземат резолюции против правителството. Правителството имаше на своя страна полицията, а опозицията — мнозинството от съзнателното гражданство. Полицията бе по-многобройна в по-големите градове и слаба в по-малките.

И действително на втория ден на Великден тия митинги бяха свикани, на един от които в малък провинциален град като дете ученик бях сам наблюдател. Митингът се предшестваше от молебен. След това видно лице от управляващата партия, след като обясни целта на церемонията и на свиканото гражданско събрание, предложи да се отправи благодарствена телеграма до правителството и лично до Стамболова, както и да се изпрати нарочна делегация при същия да го поздрави за постигнатия успех, да го увери, че целият народ е с него, както и да го помоли да предаде на султана благодарността на българския народ за императорските милости на падишаха. Нищо пак не се помена за княза.

Опозицията, подготвена, прекъсна правителствения оратор с бурни викове: „Долу! Не е вярно!“ Това внесе смут в средата на правителствените партизани, които бяха малцинство пред мощния протест на опозицията, която бе голямо мнозинство от събраните на митинга. Това става почти във всички градове. Само че някъде, където полицията е била по-силна, се бе намесила и бе разпръснала протестиращите, другаде обаче, където се бе почувствала по-слаба, не успяла, опозицията превзела митингите и гласувала разолюции, отправени до княза против правителството с настояване за неговото сваляне. В резолюцията се изнася какво е действителното положение в страната и настроението на народа, характерът на управлението, неговите беззакония, насилия, терор, произволи, незачитане правата на гражданите, разхищение на държавните средства. Използвани били като мотиви за тия протести присъдата против митрополит Климент, постоянното интерниране на гражданите, преследванията на печата, забраната или разтурването на опозиционните публични събрания и най-после — екзекуцията на Садина.

В София телеграмата от българския агент в Цариград се получава на 14 април. Същия ден в София се устройва под закрилата на полицията публична манифестация пред дома на Стамболов. Той благодари на манифестантите и заявява, че тоя български успех се дължи на правилната политика, която е водило българското правителство по националния въпрос и неговото поведение към Високата Порта. България е отхвърлила чуждата опека и е държала винаги приятелско отношение към султанс-

кото правителство. Манифестантите минали и пред турското комисарство в София и викали „Да живее султан Абдул Хамид!"*

Стамболов същия ден отправил благодарствена телеграма до султана, с която му благодарил за издадения ферман и за назначаването на двама български владици във Велес и Неврокоп. Султанът отговаря на Стамболова чрез своя секретар Сурея паша и благодари за поздравленията. Телеграмата, макар по-скоро наложена от протокола, се използва широко от хората на правителството като доказателство за разположението на падишаха към българския министър-председател.**

В цялата тая история около султанските берати за български владици в Македония името на княз Фердинанд не се поменува. Той все повече остава в сянка. Естествено недоволен е той от поведението на своя министър-председател, който все повече изтъква себе си като фактор на управлението и пренебрегва твърде гордия потомък на Бурбоните и Кобургкохарите. И когато по-късно Фердинанд се връща от странство по случай министерската криза, предизвикана от оставката на военния министър полковник Савов, иронизира Стамболов с неговите „македонски владици".

В това време, докато българското правителство се мъчи да използва своя успех пред Портата за българските владици и училища, Фердинанд пребивава във Виена и се мъчи чрез руския посланик там княз Лобанов да разбере дали има изгледи да получи одобрение на своя избор от страна на Русия. Едновременно с това полага усилия да не изгуби разположението на австрийската дипломация, на което се радваше дотогава. В същото време, средата на м. април 1894 г., когато Стамболов кокетира с Турция, Фердинанд е приет от австрийския император. Какъв е бил предметът на тая аудиенция не се знае, защото никакви дипломатически следи за това не са останали. Дали Фердинанд е уведомил Франц Йосиф за намерението си да търси помирение с Русия и да се раздели със Стамболов е неизвестно. Но като се знае прикритият и потаен характер на Кобурга, това мъчно може да се допусне. По-скоро тая аудиенция е имала за цел да хвърли прах в очите на австрийската дипломация и по двата въпроса. Но в Петербург тая аудиенция се посреща с една кисела гримаса, особено от руския печат. Все пак езикът на последния не е тъй злъчен, както бе срещу Турция, когато преди две години султанът бе дал аудиенцията на Стамболова.

Паралелно с това словесната борба между правителството и опозицията се разгаряше все по-силно. На органа на съединената опозиция в.

* Вестник „Свобода" от 14 април 1894 г.

** В. „Свобода" от 15 април 1894 г.

„Свободно слово“ и на останалите провинциални опозиционни вестници отговаря официозът „Свобода“, поддържан от няколко правителствени вестници в провинцията. Сега в унисон с него пише и вестникът на Генадиев „Балканска зора“. След като редакцията закачи чувствителна сума от безотчетните фондове на Вътрешното министерство, престана да критикува правителството и мина в атаки срещу опозицията. Братя Генадиеви изоставиха нападките срещу правителствената политика по заема и по измененията на Конституцията и станаха ревностни поддръжници на правителствения курс. И „Балканска зора“ престана да бъде за в. „Свобода“ „орган на пловдивските проститутки“*, а стана меродавен орган на българската общественост**. Генадиев нарича опозиционните митинги, станали през пролетта на 1894 г. „политическа шарлатания“; критикува остро статиите на „Свободно слово“, особено статията му „На кръстопът“ *(в. „Свободно слово от 15 април 1894 г., в. „Балканска зора" от 21 с.м.)*. Преди това още „Балканска зора“, за да се хареса на правителството, започна да пише похвални статии за него. Още през м. февруари 1893 г., когато стана инцидентът с Климента, взе страна против властта. На 19 февруари писа: “Климент винаги много повече се е занимавал с политика, отколкото с архипастирските си духовни длъжности... За политически речи не е мястото черковният амвон; Климент е унизил със своята реч духовното си звание. Не е позволено на владиците да правят политика в черква...“

В друга статия върху „Положението“ *(„Балканска зора",25.II.1893 г.)* хвали прекомерно политиката на княза и на Стамболова: международното положение се подобрява: султанът поздрави княза с годявката му. „Балканска зора“ се обявява против двете, както ги нарича вестникът, антидинастични манифестации: 1) прокламацията на Др. Цанков в защита на православието във връзка с изменението на чл. 38 от Конституцията и 2) словото на архиепископ Климент на 14.II.1893 г. В противовес на онова, което Генадиевци поддържаха по-рано, сега „Балканска зора“ пише, че опозицията срещу изменението на чл. 38 била излязла ялова. Осмива Цанков, който едновременно искал покатоличването на целия български народ, а сега издавал прокламации в полза на православието. Също и манифестацията на Климента оставала изолиран акт, неподкрепен от духовенството. Тия манифестации били удар със сабя във вода. „И двете, завършва „Балканска зора“, носят окончателното укрепване на династията. Княжеският дом се сродява с Хабсбургската династия, а султанът проявява своите приятелски чувства към българския княз.“

---

* Сравни в. „Свобода“ от 9 август 1893 г.

** В. „Свобода“ от 5 април 1894 г.

А в броя си от 26 февруари 1893 г. „Балканска зора" обяснява защо по-рано бил против изменението на Конституцията, но сега променил ставновището си. Тая статия ние вече отбелязахме.

В друга статия от 4 април 1893 г. „Балканска зора" пише: „Има един неопровержим факт в нашата най-нова политическа история. Той е, че Стамболов и само той, начело на Либералната партия, е спасил положението при преврата на 9 август 1886 г., емисарите на Русия са били източник на всички политически атентати. Партията на Стамболов съставлява абсолютно болшинство в страната и е устояла против всички мискински предприятия на Русия и на българските емигранти..."

Най-после отбелязахме, че „Балканска зора" в броя си от 21 април 1894 г. нарече опозиционните митинги „политическа шарлатания".

Много по-остър и арогантен е езикът към опозицията, който държи официозът в. „Свобода", особено след като на 13 юни 1893 г. започва да излиза органът на съединената опозиция „Свободно слово". От това време се започва една страстна полемика между двата вестника, която продължава и след падането на Стамболова. Споровете се водят не само по актуалните въпроси, но и из нашето политическо минало. Срещу бившите консерватори във връзка с годините на управлението при Батенберга, с радославистите за тяхното управление през 1886-1887 г., с цанковистите и каравелистите във връзка с преврата от 9 август и тяхната крайна русофилска политика. И колкото борбата на опозицията против правителството става по-силна, толкова и в. „Свобода" засилва своята полемика, като си служи както винаги с агресивния, често циничен език на Дим. Петков. Всеки брой на официоза се пълни с безпринципни полемики със „Свободно слово"; „Свобода" напада главно Радославов, Тончев, Иванчов, Странски и Начович, докато за Стоилов почти нищо не пише. Радославов е глупав, Тончев е сополив, Начович е велзевул, Странски е простак.

Особено е страстна полемиката между образуваните два противни лагера по въпроса, доколко е законен режимът на Стамболов. „Свободно слово" твърди *(брой от 9 юли 1893 г.)* против онова, което поддържали „Свобода" и „Балканска зора", че режимът на Стамболова е незаконен, защото е основан не на волята на народа, а на насилие и тирания. Всички избори Стамболов е правил с насилие и така ги е спечелил. Ако имаше най-малка свобода, той би изгубил изборите и би паднал по парламентарен начин, а щом ги печели чрез насилие, режимът му е незаконен и трябва да бъде съборен по друг конституционен път, инак трябва да чакаме вътрешни размирици, бунтове и дори революция. В. „Свобода" *(брой от 12 юни 1893 г.)* възразява, но най-силният му аргумент е, че точно това искат русите, само че докато „Свободно слово" иска свалянето на Стамболова, русите искат свалянето на „Кобурго-Стамболовия режим". „По-

ведението на „Св. слово“ — пише „Свобода“ — улеснява целите на руската политика да премахне „Кобурго-Стамболовия режим.“ „Свободно слово“ възразява, че това не е вярно; борбата се води само за свалянето на Стамболов, защото той олицетворява режима на насилието, терора и безправието.

Поведението на двата противни политически лагера е вече ясно: опозицията иска махането на режима на Стамболова, който е избил в тирания и насилия; щади княза; напротив разчита на него да свали диктатурата на Стамболова. Малко по-късно това поведение на т. н. легална съединена опозиция се подкрепя и от поддръжниците на т. н. нелегална опозиция, съставена от привържениците на Цанков и Каравелов. Особено бързо се ориентират към тая цел приятелите на Цанкова; те, както вече отбелязахме, без много колебания усвоиха становището на легалната опозиция: да се щади князът, да се напада Стамболов и да се иска от първия свалянето на последния. Този път цанковистите проявиха твърде голям опортюнизъм, в различие от поведението им през 1886 г., когато отказваха всякакво разбирателство с Регентството. Приятелите на Каравелов проявиха значително по-голяма резигнация, която те дълго време запазиха по отношение на Фердинанда. Това може би се обяснява не само с личния характер на Каравелов, но още и с факта, че в това време той бе затворен, а за това той държеше отговорен не само Стамболов, но и Кобургския принц.

Правителственият лагер пък постоянно заплашва Фердинанда, че борбата на т. н. легална опозиция умишлено или не, без значение, ще доведе до засилването на руското влияние в България, което щом възтържествува, най-напред ще ликвидира княза, чийто избор русите смятат за незаконен, а самия него за узурпатор.

Колкото повече приближава краят на Стамболовото управление, предричан от всички и чувстван от самите привърженици на режима, в. „Свобода“ засилва атаките си против опозицията. В броя си от 1 април 1894 г. пише: „От като се появи на свят органът на опозицията „Свободно слово“ не е останало ни едно безчестно и низко средство, неопитано от тоя орган против властващата партия в страната ни. Всички низости и подлости, каквито могат да се измислят се изредиха в неговите колони, и то с такъв тържествуващ тон, като че ли това са най-високите добродетели. Ония тъмни и фатални личности, които се крият зад този орган, не представляват вече от себе си друго, освен въплощение на един зъл гений, едно адско дружество, което не жали енергия и пари, за да омотае обществената власт и господаря в езуитски козни, да сее раздори и умраза, да унищожи всеки респект към господаря, законите и властта и да тури страната в огън и размирие... Тия хора (опозиционерите) живеят за

позор на отечеството и народа си, нямат никакъв възвишен идеал, нито някакви благородни чувства..."

И се пише все в тоя дух в дълга, километрична статия от три колони.

В други статии „Свобода" *(11 април 1894 г.)* се опитва да обори станалото почти вече общо мнение, което се поддържа от „Св. слово", че Стамболов и неговото правителство са пречка за помирението с Русия. „Свобода" отговаря: „Това е шарлатанство". Русия държи неприятелско поведение към България единствено заради княза и че тя била склонна за помирение само при условие да жертвуваме княза. Това постоянно се пише в руските вестници и се говори в официалните руски среди..."

Опозиционните вестници продължават да твърдят, че Русия не признава княза, защото Стамболов е на власт. Тогава „Свобода", излязла вън от себе си от ярост, прави следната декларация *(12 април)*:

„Нека знаят нашите противници, че най-големият тържествен ден за Стамболова ще бъде признаването на княза от Русия и Великите сили; че за осъществяването на това Стамболов е готов да слезе всяка минута от властта, защото той ще счете тогаз, че неговият дълг към Отечеството е изпълнен. Нека опозицията убеди царя да признае княза, Стамболов не само сам ще се откаже от властта, но ще даде тържествено обещание на цяла Европа, че никога няма вече да помисли да става министър. Признаването на княза от Русия и Великите сили ще бъде брилянтовият венец на българското народно дело, което Стамболов е създал, начело на което стои вече 8 години... Той би жертвувал всичко това, стига да знае, че това дело ще бъде санкционирано от Силите."

Това бе една декларация, която бе съвсем лишена от реален смисъл, защото поставяше въпроса за оттеглянето на Стамболова от властта от предварителното съгласие и решение на руския цар да признае за законен избора на Фердинанда. При отношенията, които съществуваха между двамата монарси не можеше да се чака почина за това да се вземе от Русия, тя да признае княза, та тогава Стамболов да се оттегли от управлението. Напротив, логичното бе тоя почин да се вземе от България, респективно от княз Фердинанда, и то при известни условия, първото от които бе Стамболов да напусне властта и мястото му да се заеме от лица, в които руското правителство имаше по-голямо доверие. Знае се, че Стамболов се облягаше в областта на външната политика на Тройния съюз, главно на Австро-Унгария. В Петербург го смятаха за австрийски агент и нямаха доверие в него, че може да води политика по-благоприятна за Русия и по-малко благоприятна за Австрия. В същото подозираха там и Фердинанда, но той се криеше зад факта, че външната политика се води от Стамболова и той е отговорен за австрофилския курс, в който тя се развиваше. Фердинанд вън от това притежаваше в значително по-голяма степен качеството на прит-

ворство и лукавщина. Когато бе нуждно, той можеше умело да прикрива своите интимни чувства и настроения и да не издава онова, що мисли или намерява да върши — нещо, което мъчно се удаваше на Стамболова. Дълги години след това Фердинанд умееше да се прикрива и никой не можеше да каже в чии води плува: австрийски или руски. Маската падна от лицето му едва на 16/29 юни 1913 г., когато по внушение на австрийската дипломация започна войната с балканските съюзници, за да разруши Балканския съюз, сключен под егидата на Русия, насочен срещу Австрия. Дотогава все умееше да се прикрива. Така излъга и новия руски цар Николай II, за да му даде признание през 1896 г.

Съвсем друг характер беше Стамболов. Често брутален до крайност, с нескривани деспотични наклонности, но същевременно откровен и прям до цинизъм. След като влезе в конфликт с русите, той никога не отиде да им се моли или да лукавства пред тях, както това правеше Фердинанд. Неговото условие за помирение с Русия бе ясно, точно и категорично: ще се помирим, ако признаете установения в България режим, без всякакви промени и без всякаква намеса в нашите работи. Не криеше, че българското правителство води своята външна политика в съгласие с Тройния съюз като гаранция за българската независимост. Застрашена, разбира се, от Русия. Това Стамболов поддържаше във всички свои речи и изявления, това всеки ден се повтаряше във в. „Свобода“, за писаното в който отговаряше Стамболов, а не Фердинанд. Всяка друга политика той смяташе за опасна. И в една бележка на официоза се пишеше: *(в. „Свобода", 13 април 1894 г.)*: „Опозицията разказвала, че Стамболов ще падне. Ние отговаряме: ако господарят го пожелае, Стамболов е готов всяка минута да захвърли властта. Но при една опасност за страната, нека хората в опозицията да знаят, че той няма да ги остави да скачат върху гроба на България.“

Очевидна закана срещу русофилската опозиция и срещу ония, които искат помирение с Русия. Една закана твърде опасна, защото откриваше пътя на изострени вътрешни и външни отношения, щом се смята, че всяко помирение с Русия при известни условия е скачане върху гроба на България. Тая опасност да се отива против помирението с Русия засягаше лично Стамболова, както това посочиха по-късните събития, когато князът търсеше без съмнение помирение с царя, а и Стамболов се обявяваше против. Това изнасяха всички почти западни вестници. Например „Кьолнише Цайтунг“ в броя си от 7/19 април 1894 г. съобщаваше, че княз Фердинанд при своето пребиваване в австрийската столица е търсел случай и повод за едно подобрение с Русия, макар вестникът да се съмнява в успеха на тия постъпки. Фактът бе, че Фердинанд действително търсеше връзки с руски фактори за едно помирение и Стамболов се изтъкваше като пречка за то-

ва. Въпреки някои изказвания на Стамболов и на в. „Свобода", че диктаторът е готов да се оттегли, за да улесни уреждането на руско-българските отношения, никога той не направи сериозни стъпки в това направление.

Опозицията междувременно продължава борбата. В. „Прогрес" от 19 март 1894 г. пише: „Борбата е подета; това е най-важният и утешителен факт. Полека, бавно, народът, окаяният и изнемощял народ се пробужда, за да се прости най-после с оня мъртвешки сън, в студените ръце на който са го предали цензури, военно положение, насилие, терор, каквито рядко се срещат в историята..."

А на 18 април с. г. същият вестник пише: „Граждани, правете митинги! България помни много кабинети, но тя не помни политически поразвратен кабинет от тоя на Стамболова... Не е имало повече беззакония и тирания от днес; по-голям административен произвол и незачитане на човешкото достойнство..."

За тия статии „Прогрес" си изпати жестоко на 24 април 1894 г., денят, когато е трябвало да стане голям опозиционен митинг в Пазарджик. Полицията и правителствените шайки с огън и залпове разгонват събраните на митинга, след което нападат редакцията на вестника и печатницата, гдето се печата в. „Прогрес", разбиват ги, след което вестникът престава да излиза.

Стамболов сам правеше всичко, за да ускори своето падане, особено като дразнеше княза. Така телеграмата, която първият получи от Илдъза в отговор на благодарствената телеграма във връзка с берата за двамата македонски владици, бе разгласена широко и шумно от правителствения печат. Последният не пропусна да подчертае, че султанът за първи път отговаря на едно българско поздравление, и то до Стамболов. Косвено с това се отбелязваше, че дотогава той не бил отговарял нито на едно поздравление на княза. Правителствените вестници с това искаха да подчертаят предпочитанието, което падишахът даваше на Стамболова. Тази тенденция на официозите не беше вярна. Султанът не можеше да телеграфира на княз Фердинанд, защото такъв отговор можеше да бъде изтълкуван като имплицитно даване на признание, каквото очевидно Абдул Хамид искаше на всяка цена да избегне. Друг беше въпросът за един отговор до министъра. Но Стамболовият печат даваше друго тълкуване на тия факти, стараейки се да издигне високо своя шеф и да подчертае доверието, с което той се ползвал в Цариград, доверие, каквото косвено казано е нямал самият княз.

Последиците от това бяха още по-силно раздразнение у Фердинанда и желание у последния час по-скоро да се освободи от своя министър-председател, който му бе станал непоносим. И когато, нека повторим, по-късно двамата се срещнали, Фердинанд иронизирал Стамболова за

подаръка в лицето на „твоите македонски владици". Всичко това подчертаваше непоправимия разрив, който бе настъпил между двамата и невъзможността вече заедно да управляват.

В навечерието на падането на диктатора

Опозицията, очевидно насърчавана от лица близки до Двореца използвала твърде смело всеки повод и всяка случка, които могли да компрометират Стамболова и неговото правителство и да предизвикат неговото по възможност по-скоро падане. Такъв случай се представи много скоро. Последва шумният скандал с военния министър полковник Савов, който скандал даде възможност на опозиционния печат да атакува силно кабинета и лично Стамболова.

Първоначално близките на Стамболова отхвърлиха тия обвинения, добавяйки, че това са интриги и клевети, които князът и неговият антураж и всички противници правеха срещу диктатора с цел да го компрометират и да предизвикат неговото падане. Така приятелите на Стамболова изнасяли плана на един заговор за свалянето на Стамболова, приготвен от полковник Рачо Петров. Същността на заговора била следната: князът да приема Стамболова на доклад вечер, а не през деня и да го задържа колкото се може по-докъсно. Една вечер да поиска оставката му в момент, когато политическото положение е най-неблагоприятно за диктатора; ако той не се съгласи да сложи своята оставка, Рачо Петров с група офицери да нахълтат в салона и с оръжие в ръка да го заставят да подпише своята оставка. Тоя „заговор" бил издаден на Стамболова и последният го съобщил на Фердинанда. Настъпил драматичен момент: князът отказал да знае каквото и да е за подобен заговор и го бил нарекъл „вагабонтски план", ако такъв бил съществувал. Стамболов естествено не повярвал на тия опровержения и демонстративно бил сложил оставката си пред слисания Фердинанд, след което излязъл твърде възбуден.

Без съмнение в тези версии има много работи съвсем преувеличени, сигурно и някои измислени, непотвърдени нито от ясни спомени на съвременници, нито още по-малко изразени в някои документи. Вярно е едно нещо, а именно, че Фердинанд имаше вече всичкото желание да се освободи от опеката на Стамболова, но същевременно до смърт се боеше да предприеме подобна по-решителна постъпка, незнаейки какви ще бъдат последиците от нея. И поради това в Двореца сигурно са обмисляли много планове как да се освободят от страшния диктатор. Убеждението било, че Стамболов въпреки някои свои изявления не ще желае доброволно да си даде оставката и тя ще трябва да бъде изтръгната някак

със сила. Възможно е да са били изказани планове за насилствено изтръгване на тая оставка. Наистина, имаше подаване на оставки от Стамболова, но това бяха всъщност симулации, защото бяха правени във време, когато полицейските условия бяха най-неблагоприятни за княза и когато приемането на оставката на кабинета бе просто невъзможно или дори опасно за самия княз.

От своя страна Стамболов живееше с фиксидеята, че той е незаменимият управник на България и сам Фердинанд ще бъде длъжен да понася докрай неговата диктатура. Стамболовият лозунг беше: Без мен не може да има здраво управление в България; без мен България я чака или робство, или анархия, смятайки, че без него никой не може да удържи властта, каквато и подкрепа да му дава князът.

Всъщност това бе една твърде сатанинска игра между две силно властнически натури. Всеки е искал да бъде отгоре и да се налага. Видяхме, че първоначално условията бяха благоприятни за Стамболова; Фердинанд бе дошъл от една чужда държава по милостта на диктатора, който имаше цялата власт в ръцете си, докато князът беше длъжен да слуша и да се подчинява. Неговият трон, дори неговият живот бяха под закрилата на Стамболова, на първо време без последния Фердинанд не би могъл ни да князува, нито да се чувства сигурен за живота си. Постоянните заговори против неговия живот създаваха един постоянен страх у немския принц, който страх го заставяше да се притиска, колкото се може повече у диктатора и да търси неговия подслон и неговата защита. Малко важи дали всичките тия заговори и комплоти бяха наистина действителни, или както твърдяха Стамболовите неприятели, много от тях са били измислени от самия диктатор, за да плаши с тях инак твърде страхливия Кобургски принц. Важното бе, че те вселяваха ужас у последния и той трябваше да търси закрилата на своя първи министър. Без него хаосът, анархията, чуждата окупация изглеждаха твърде вероятни.

Трябваше да минат няколко години, за да може князът чужденец да се позакрепи в страната и да добие известно влияние в управлението като отслаби силата на диктатора и тя, поне отчасти, да мине в неговите ръце. Затова, както казахме, Фердинанд си служеше главно с две средства: да разцепи правителствената партия, да я разслаби, да привлече част от нея към себе си и да опълчи недоволните партизани срещу Стамболова. Амбиции за първенството е имало винаги във всички партии; като се поласкаят и насърчат тия амбиции, те не ще закъснеят да дадат своите резултати. Последователно, било поради лични амбиции, било поради насърчение отгоре, от Стамбалов се бяха отделили: Радославов, Стоилов, Начович, Странски, Тончев, Т. Иванчов — все министри при Регентството и в първите години на князуването на Фердинанда. Непотвърдени

слухове са циркулирали, че през 1889 г. такива намерения имал и Захари Стоянов, тогава председател на Народното събрание. Неговата внезапна смърт в Париж на Изложението през септември 1889 г., както споменахме, дава основания на нови, още по-сензационни, но сигурно измислени слухове, че бил там отровен по нареждане на Стамболова, за да се отърве от един възможен политически противник, който при нарастналата опозиция в Камарата срещу правителството, в която силите се очертаваха, когато Захари поддържаше Стамболова: 150 за правителството и близо 90 против него, можеше да изложи кабинета пред опасността да бъде бламирен в Събранието.*

Но всички сведения от съвременници гласят, че до 1892 г. Фердинанд е боязлив и не се решава да излезе не само открито, но дори скрито против своя министър-председател и все изчаквал развитието на събитията. Приемът, който той получи през същата година от австрийския император и от английската кралица, споменахме, повдигна твърде силно неговото самочувствие. Той сметна, че настъпва дългоочакваният момент да вземе властта в своите ръце. Но Фердинанд не бърза, защото трябваше да изчака изменението на чл. 38 от Конституцията, за който Стамболов бе поел ангажимент да го прокара.

Сведенията, които идват от среди, близки до Стамболова гласят, че Фердинанд става особено активен едва след това и решава положително да се освободи от диктатора. Фердинанд като че ли се опитал да спечели на своя страна Дим. Петков, председател на Събранието след Захария, но тук не успял, било защото Петков не искал да измени на своя шеф, било защото се побоял да влезе в борба с диктатора, който не прощава никаква измяна.**

Но опозицията и Дворецът са били съгласни, че Стамболов трябва да бъде съборен, за да се освободи страната от неговата диктатура, както и от разсипническата политика, която той водел; вън от обстоятелството, че с неговото сваляне ще се премахне най-сериозната пречка по пътя на едно споразумение с Русия.

---

* Някога бях слушал от моя баща, народен представител в V ОНС, който е бил в близко познанство със Захари Стоянов като съселяни (баща ми беше от Котел, а Захари от Медвен), че той не одобрявал поведението на Стамболова в много отношения, но дали е мислил да мине в решителна опозиция, това баща ми не знаеше, защото не беше виждал Захария от закриване сесията на Камарата на 15 декември 1888 г., до неговата смърт на 3 септември 1889 г. Не знаеше какво е станало в тоя промеждутък между Стамболова и Стоянова. Не се забелязвали особено интимни връзки между Двореца и последния, каквито връзки се знаело, че съществували между Фердинанда, от една страна, и Стоилов и Начович (донякъде и Т. Иванчов), от друга. — *Бел. авт.*

** Спомени на Салабашев, вече отбелязани.

Дефектите на Стамболовото управление били очевидни за мнозина от неговите политически приятели и поддръжници: тираническият начин на управление бе възбудил цялата страна против него; нямало спор и по разсипническата му политика: държавният бюджет бил в постоянен дефицит, разходите се правели без оглед на приходите, Стамболов разпореждал с бюджета и с държавните средства като със своя собственост. Все по-слабо се занимавал с най-важните държавни работи, прекарвайки нощите си в Юнион клуб в игра на комар. Салабашев, който бил свидетел на тия вакханалии на диктатора, ги описва по твърде драстичен начин. „Стамболов, пише той в спомените си, напоследък (след 1892 г.) беше почнал да играе твърде силно на карти, особено на бакара. Туряше големи купчини злато на всяка карта. Понякога той залагаше няколко стотин, дори няколко хиляди наполеона на една карта... Една вечер загубата на Стамболов се оказа на 16 000 наполеона или 320 000 зл. франка..."

Разбира се, тази срамна вакханалия на хиляди златни наполеони ставаше за сметка на държавния бюджет, сумите за който се събираха от бедните български данъкоплатци, чиито нивици, черги и работни инструменти се продаваха от бирниците за събиране на неизплатени тежки данъци. Призракът на едно все по-голямо разсипничество висеше като зла прокоба през последните години на Стамболовия режим, при все че от 1889-1893 г. реколтите бяха непрекъснато много добри и от десятъка постъпваха значителни суми в държавното съкровище.

Казахме, че политическите условия вътре в страната бяха такива, че свалянето на Стамболова не бе възможно по партийно-парламентарен ред. Оставаше само едно средство: князът да упражни своите конституционни прерогативи и да го свали. Но това при съществуващите обстоятелства и отношения на силите означаваше една борба, чийто изход щеше да реши не конституционният текст, че князът назначава и уволнява министрите, а материалната сила, на която всяка една страна би могла да разчита. Тая материална сила бе преди всичко полицията, за която Стамболов не щадял никакви средства. Тя все повече оставаше единствената основа, на която се крепеше режимът, тъй като нямаше съмнение, че общественото мнение все повече се обявяваше против него. Дори когато през април 1893 г. Стамболов спечели изборите за Велико народно събрание и наложи изменението на Конституцията, то бе прокарано от една сервилна Камара, която нямаше нито своя воля, нито достатъчно здрав политически разум, за да прояви каквато и да било самостоятелност, а беше една политическа амалгама в ръцете на диктатора, готова да гласува всичко, каквото той ѝ предлагаше. Тая Камара, съставена от сервилни депутати, знаеше само едно: покорност и послушание. Същото бе и със VII ОНС, избрано през юни 1893 г. Тиранията на режима беше

смазала общественото мнение и всяка партийно-политическа мисъл. Опозиционната съпротива не можеше да се организира, защото грубата сила на властта и терора, който тя упражняваше, бяха всичко дезорганизирали и сломили. При тия условия нямаше голямо значение, че народът бе почти изцяло против диктаторския режим, а тоя режим беше силен с организираната сила на държавата, а народът беше слаб, защото бе потиснат и сломен — това е винаги така, при всяко диктаторско управление.

Така че в първия момент на Стамболовото управление нито народът, нито князът бяха в състояние да го свалят. Народът не можеше да се организира, а князът би могъл да действува само ако имаше на разположение материална сила, на която да се опре, защото, казахме вече, че спорът не бе за значението и стойността на конституционни формули, а за взаимно отношение на две сили, всяка от които в края на краищата искаше да се наложи на другата.

След полицията това беше войската, втората още по-важна материална сила в държавата. Отначало Стамболов имаше и нея в ръцете си, първо чрез Муткуров като военен министър, а след това чрез Савов. Както казахме, след смъртта на Муткуров Фердинанд се опита да наложи за военен министър Рачо Петров, който му бе станал твърде предан, но Стамболов го отхвърли и наложи Савов. Отбелязахме, че Стамболов и Савов прокараха през Камарата закон за реорганизация на армията, чрез който назначаването и повишаването на офицерския кадър се отнемаше от ръцете на княза и началника на армията Рачо Петров и се оставяше в тия на Министерския съвет, респективно на министър-председателя и на военния министър. Фердинанд и Рачо Петров станаха още по-близки и еднакво враждебни към Стамболова и Савова. В задкулисното развитие на тая именно борба се преплита по-късно и срамният скандал, засягащ министрите Славков и Стамболов и г-жа Савова. Антуражът на Стамболов поддържаше, че скандалът бил монтиран под покровителството на Двореца от групата около Рачо Петров, с надежда да може да компрометира военния министър, да наложи неговата оставка, за да го замести самият Рачо Петров. С това княжеската партия да вземе в ръцете си войската, да я използва в борбата срещу Стамболова и да предизвика неговото падане. Тая цел на княжеската партия е вярна, не е вярно обаче, че Стамболов и Славков са така невинни в скандала, както се опитват да ги представят техните поддръжници. Те забъркаха кашата, която ги компрометира окончателно.

Интригата се развила съвсем бързо. Савов се научил за некоректното поведение на своята жена, обвинявана в прелюбодеяние с министър Славков. Сприхавият и избухлив Савов, заслепен от ярост, отива при Стамболова и му се сплаква против поведението на Славков, но Стамболов взима страната на последния, хвърляйки вината върху г-жа Савова. Савов обаче

заявил, че е дълбоко оскърбен и не може да остане в един кабинет със Славкова; следователно или Славков, или Савов трябва да излезе от състава на правителството. Стамболов обаче настоял спорът да се потуши без по-нататъшен шум, с което Савов не се съгласил и поискал разрешение да повика Славкова на дуел. Стамболов, сам гузен в цялата тая история, реагирал решително като заявил, че такива скандали са противни на българските нрави и се отразяват зле върху престижа на кабинета.

В това време мълвата намесила и името на Стамболов в скандалните любовни истории на госпожа Савова. Тогава военният министър обръща своето острие против самия Стамболов. Към средата на м. април 1894 г., когато борбата на опозицията против кабинета на Стамболова достига до най-засилените си размери и всички чувстват, че положението на диктатора е вече съвсем разклатено, Савов обявява дуел на самия Стамболов. Това бе наливане масло в огъня на опозиционната борба. Целият опозиционен печат подема новия скандал, използва го най-широко против правителството, настройва още по-силно общественото мнение против режима, дава ново оръжие в ръцете на Фердинанда да атакува и свали Стамболова. Органът на съединената опозиция в. „Свободно слово“ в броя си от 23 април 1894 г. под заглавие „Дуелът Стамболов—Савов“ направо, без всякакви заобикалки пише: „Стамболов и Славков блудствали със съпругата на Савов в къщата, която е срещу Пипиниерата (сега Парк на свободата)*, до кавалерийските казарми, когато Савов е отсъствувал от София.“ Провинциалната преса широко и шумно възпроизвежда това съобщение на столичния вестник. Към епитетите на Стамбалова: „тиранин“, „деспот“, „грабител“, „разточител“ се добавя още един: „развратник и блудник“.

Дуелът обаче не става. Стамболов формално го приема, но заставя секундантите да подпишат протокол, че понеже обвиненията на Савов не съдържат нито сянка от основателност, то не съществува никаква причина той да търси удовлетворение от Стамболова. В действителност това не бе вярно, Стамболов и Славков бяха дълбоко оскърбили честта на Савова и той, особено като военен, не може да не я защити чрез един двубой. Опозицията нарече Стамболов страхливец и подлец. Общественото мнение се съгласи с тая квалификация. Престижът на Стамболова падна още повече. Нямаше как да се защити. На 25 април 1894 г. в. „Свобода“ се опита да защити своите патрони с твърдението, че г-жа Савова била една развалена жена, без да може да отрече тяхното участие в скандала. Под заглавие „Скандалът с г-жа Савова“ правителственият вестник

* Този том е завършен през 1964 г. Сега с върнатото си име отпреди 9 септември 1944 г. — Борисова градина. — *Бел. изд.*

писа: „Похожденията на г-жа Савова-Милкова датирали от преди пет години, от самия ден на сгодяването ѝ със Савов. Такива гнъсни и развратни работи са се вършили, щото всеки човек би бил потресен и отвратен като ги чете или слуша. Савов е побъркан човек. Савов съчини клеветата срещу Стамболов..." По-нататък „Свобода" обвинява Д. Тончев, един от водачите на опозицията, че се бил срещал със Савов и подготвили всичко, за да злепоставят Стамболова.

В тия спорове Савов се почувствал застрашен от диктатора, който се бил заканвал „да го научи" и отправил едно писмо до княза, в което искал неговото покровителство срещу заплахата на Стамболова. Според в. „Свобода" *(от 27 април 1894 г.)* това писмо е било получено в дворцовата канцелария на 16 с. м., след като предния ден (15 април) Савов бе подал своята оставка. В него Савов пише: „В тези тежки за мен обстоятелства моля Ви да ми запазите и гарантирате живота, който е толкова необходим за единственото ми нещастно дете." *(„Свобода" от 25 април 1894 г.)*. Князът заповядал това писмо да бъде изпратено до министър-председателя със забележка да не безпокои Савова. Опозиционната преса гръмнала с нови нападки против правителството и неговия шеф. Щом оставката на Савов била приета, той заминал за Виена. Сведения за станалото в София проникнали и в западния печат.

След оставката на Савов идва ред за назначаването на негов заместник. Фердинанд посочил кандидатурата на Рачо Петров и силно настоял за нея. Стамболов противопоставя кандидатурата на свой доверен човек, полковник Маринов. Подновява се старата борба между княза и министър-председателя чий кандидат ще надделее. Борбата е крайно упорита. Всеки държи за своя кандидат. Тя, вижда се ясно, ще има да реши съдбата на единия или на другия. Фердинанд заявява, че предпочита да абдикира, отколкото да има полк. Маринов за военен министър. От своя страна Стамболов възразява, че предпочита да даде оставка, нежели да приеме полк. Рачо Петров за член на своя кабинет. И двете страни държали упорито на своето и никой не желаел да отстъпи. Борбата била: Стамболов иска да запази за себе си Военното министерство, а чрез него и войската; Фердинанд иска на всяка цена да наложи свое доверено лице за шеф на това министерство, за да спечели в ръцете си армията. И двете страни разбират, че който запази влияние в това министерство накрая ще спечели борбата за надмощие в управлението.

Но от 1891 г., когато Стамболов наложи Савов за военен министър срещу кандидатурата на Рачо Петров, поддържана от Фердинанда, до април 1894 г., когато се развиваше настоящата криза, бе изтекло много вода и съществено бяха се променили взаимните отношения между двамата и силите, с които разполагаше всеки един от тях. Сега Фердинанд

беше стъпил здраво на краката си. Не се чувстваше несигурен на своя трон, както това бе преди 3-4 години. Общественото мнение беше се повдигнало решително против Стамболова и в тая си борба то подкрепяше княза, настоявайки за оставка на правителството. Така че оставката на последното не само нещеше да го смути, а напротив — да го удовлетвори. Наопаки, една абдикация на княза щеше да внесе смут и в България, и в странство. Макар че Силите не бяха го признали, в 7-годишното си управление Фердинанд бе се наложил негласно като фактор на вътрешния ред в страната и на балканския мир и на Запад бяха започнали да държат за него. Абдикацията на Фердинанда не щеше да подобри отношенията и с Русия, както това би се сметнало в Петербург преди няколко години, защото тая абдикация в резултат на борбата между княза и Стамболова би била сигурен признак, че последният надделява, а Стамболов не можеше да вдъхне никакво особено доверие у русите и те да се доверят на него. А ако споровете между двамата продължаха, те биха могли да свършат или с абдикацията на монарха, или с оставката на министъра. Много по-лесно бе да стане последното, отколкото първото. Всички признаци говореха, че надмощието е на страната на принца, който имаше в ръцете си конституционната прерогатива да уволни един кабинет, докато Стамболов, ако се опита да махне монарха, трябваше да прибегне до сила, и то до силата на войската, а тя щеше ли да го следва, когато общественото мнение в момента е против него, на страна на княза, който бе успял да спечели междувременно разположението на голяма част от висшето офицерство. Така че надмощието бе вече на страната на Кобургския принц.

Стамболов бе принуден да отстъпи и да приеме Рачо Петров за военен министър, макар с това всъщност, при борбата, която бе избухнала между него и Фердинанда, диктаторът да предрешаваше своята съдба като управник на България. Стамболов се задоволи с една декларация за лоялност от страна на Рачо Петров, който бе заявил, че ще работи лоялно с министър-председателя. Тая декларация Петров повторил пред последния, заявявайки, че ще работи в пълно съгласие с него. При тия условия указът за назначаването на Рачо Петров за военен министър бил подписан на 15 април 1894 г.

Впоследствие се оказа, че декларацията на Рачо Петров за лоялност към Стамболова не е била искрена, особено като се знаеше откритата борба между него и Фердинанда. Понеже полковник Петров идваше като доверено лице на последния, обществото не можеше в тая борба да не застане на негова страна. Петров всъщност идваше на поста военен министър с мисия, след като овладее армията, да я остави на разположение на принца и с това да подготви и улесни свалянето на

диктатора. Но тази ориентация на висшето офицерство да поддържа монарха, разбира се, не бе заслуга само на Рачо Петров. Сам Фердинанд употребяваше някои похвати, чрез които бе успял да предразположи мнозина от висшите офицери към себе си: ласкателства, награди, подаръци — всичко бе използвано в случая. От друга страна — диктатурата на Стамболов тегнеше върху целия народ, а българското офицерство не бе кастово или класово, както това бе в някои други страни, а изхождаше из народната среда и заради това настроенията на народа намираха отражение и в неговата душа. А народът и голямата част от интелигенцията бяха против режима на Стамболова, против него бе и значителна част от офицерството. Мнозина от по-висшите офицери бяха в близки връзки с някои от шефовете на опозицията, за които се знаеше, че те се поддържат и насърчават от Двореца. Така че съществуваха връзки между част от офицерството и Двореца, между друга част от офицерството и опозицията и най-после между офицерството и недоволния от управлението народ.

Но по всичко изглежда, че диктаторът не държеше достатъчна сметка за всички тия факти и затова накрая останал излъган. Той бе навикнал винаги да побеждава Фердинанда във всички конфликти, които бяха възниквали помежду им в течение на седем години, не искаше и не можеше да разбере, че обстоятелствата сега се бяха изменили твърде много, и то в негова вреда. В борбата с опозицията Стамболов действуваше с развързани ръце като се позоваваше на своята почти неограничена власт и на мълчаливото одобрение на княза. Но в борбата с княза конституционните прерогативи бяха на страната на монарха, а щом можеше да разполага и с армията, ставаше непобедим. Стамболов се убеди сам по-късно, че е много по-лесно да се предизвика оставката на един министър-председател, който бе изгубил поддръжката на общественото мнение, на армията, респективно на висшето офицерство и доверието на манарха, отколкото да се наложи една абдикация или да се направи една детронация на последния.

Фердинанд имаше всички основания да бъде доволен. Назначаването на Рачо Петров за военен министър беше първата негова по-осезателна победа над своя всесилен дотогава първи министър. Князът бе търпял толкова дълго време деспотизма на своя пръв министър, че не можеше да не бъде доволен, когато го победи за първи път и подготви неговата политическа, а по-късно и физическа ликвидация. Естествено той с нетърпение чакаше минутата, когато ще може да се освободи от него и да стане действителен владетел и управител на страната, а не само да бъде суверен по име и марионетка в управлението. Без съмнение с назначаването на него-

вия доверен човек Рачо Петров за военен министър и с овладяването на армията, той заби ножа в сърцето на Стамболовия режим, който дотогава почти осем години не познаваше отстъпление и поражение. Крепостта на Стамболова бе застрашена отвътре, докато външна опасност за нея, както това бе в началото на неговото управление, вече не съществуваше. Истината бе, че Троянският кон беше вкаран в тая крепост. Оставаше да се дочака падането на Троя. Както ще видим и то не закъсня.

Фердинанд трябваше да направи всичко, за да махне Стамболова и да открие пътя за едно помирение с Русия. Наистина тая задаче не бе лека, защото гневът на Александър III не бе изчезнал, омразата му към българския режим не бе намаляла, макар инак международните условия, по-силни от волята на най-страшния монарх, му налагаха да бъде предпазлив и внимателен по българския въпрос. Фердинанд правеше много усилия да си отвори път за помирение с царя. Известни надежди за това му се даваха от много страни.*

Мъчна беше и борбата за свалянето на Стамболова. Опасността от отмъщение на диктатора съществуваше у мнозина. Сочеха се много трудности и се смяташе, че неговото сваляне е невъзможно и мнозина се бояха да се намесят в борбата срещу него.** Също както беше смятано някога, дори след Априлското въстание през 1876 г., че българското освобождение от турците е един далечен идеал, един неосъществим блян. Човек, когато много страда, до такава степен загубва вяра в доброто, че щом настъпи преломът не може лесно да повярва и му се струва, че е сън.

Между другото тоя страх от всемогъществото на Стамболова бе една от причините да се проточи така дълго неговото падане. Ясно бе, че Фердинанд желаеше да се освободи от неговото, за самия княз тежко опекунство, но страхът от една силна реакция от страна на диктатора го въздържаше да предприеме една по смела постъпка в това отношение. Но щом се роди престолонаследникът и династията се закрепи и щом с назначаването на Рачо Петров през м. април 1894 г. за военен министър спечели

---

* В своите спомени Ив. Салабашев, министър на финансите, разказва, че при една среща с Фердинанда във Виена няколко седмици преди да последва оставката на Стамболова, Кобургският принц не скрил пред министъра, че не е далеч от мисълта да смени Стамболова и да го замести с друго правителство, което да подготви почвата за помирението с Русия, което Стамболов не може да стори. Князът уверил Салабашева, че почвата за подобно помирение е някак подготвена от обещанията, които му дал руския посланик във Виена Лобанов-Ростовски. В тая смисъл слухове били проникнали в София.

** Дори Добри Списаревски, избран в Добрич в законодателните избори за VII ОНС през юли 1893 г. като опозиционер, под въздействието на тая психика в Камарата се отказа от своето опозиционерство и мина на страната на правителството.

ръководството и контрола над армията, придоби смелост и в няколко седмици се освободи от Стамболова, като освободи и България от неговата диктатура, вече ръководена и контролирана от самия княз, известна вече под името „личен режим". Но все пак докато се дойде до оставката на диктатора, имаше да се изживеят няколко драматични момента.

След априлските митинги срещу правителството опозицията започна да се бори още по-смело и да иска свалянето на диктаторския режим. Разбира се, без съмнение насърчаваха я някои лица из княжеския антураж, а тя сама се насърчи, след като князът успя да наложи кандидатурата на Рачо Петров за военен министър и с това да постави войската под свой контрол, без което условие свалянето на Стамболова оставаше твърде съмнително. Видяхме, че опозицията използва шумно и широко скандалните истории, в които се преплитаха имената на Стамболова, Савов, Славков и г-жа Савова. Всеки ден политическата атмосфера ставаше все по-натегната и все по-благоприятна за свалянето на режима. Опозицията в своя печат, в публични събрания, особено в срещите на улицата, в кафенетата, дори по домовете непрекъснато и систематично подхвърляше за тия скандални истории и обвиняваше Стамболова, след като бе опозорил името на подполк. Савов, подло отказа от страх да се дуелира с последния и го изгони вън от страната. Савов разясни, че просто полицията му връчила приготвен от нея паспорт и му наложила веднага да напусне България. Стамболов, възбуден от тия обвинения дава нареждане да се напечата във в. „Свобода" писмото, което преди това Савов бе отправил до княза, с което искаше от последния да го защити от преследванията и заканите на диктатора. „Свобода" твърдеше, че не Стамболов, а Савов е страхливец и затова е търсил княжеската протекция. „Свобода" също отрече полицията да е заплашвала Савов и да го е изгонила вън от страната, а че последният сам, като всеки страхливец е избягал в чужбина.

След като в. „Свобода" напечата писмото на Савов до княза, което последният бе изпратил до Стамболова с предложение да не безпокои Савова, княжеският секретар Станчев от София телеграфически съобщава тоя факт на княза, който в това време (края на април 1894 г.) е във Виена. Фердинанд, възбуден от факта, че едно писмо, отправено до него е разгласено без негово съгласие чрез печата, отговаря веднага до Станчев с открита депеша, че щом Стамболов е направил това, той е един Gemeiner, безчестник, и че Станчев може да отиде и открито да му го каже. Впрочем нямаше нужда от подобна нотификация, защото системата на Стамболовата диктатура бе такава, че всичко, което го интересуваше в частните писма и телеграми веднага му се донасяше от Софийската т.п. станция, където имаше уреден и специален черен кабинет, който отваряше подозрителни частни писма и телеграми и снемаше преписи от

тях, както и от по-интересни частни телеграми, които преписи даваше на диктатора.*

С напечатването на Савовото писмо, а след това и телеграмата на Фердинанда до Станчев, чашата се преля, въпросът бе поставен ребром: или князът, или Стамболов. Все пак последният вярваше, че немският принц, както толкова пъти дотогава, ще се изплаши, ще се извини и спорът ще се ликвидира безболезнено.

Но в момента Стамболов разбираше, че не може и не бива повече да бездействува, тъй като от всичко станало той бе жестоко засегнат, особено след като опозиционният печат шумно изнесе отговора на Фердинанда до Станчев, в който отговор Стамболов бе наречен „Gemeiner". Но той не можеше друго да направи. В тая борба с княза освен да започне да играе на оставки, смятайки, както вече казахме, че Фердинанд и тоя път пак ще се изплаши, ще търси да се извини, а това ще затвърди наново положението на кабинета. А че действително е имало опит от страна на Стамболов да се играе на оставка се вижда от факта, че министър-председателят не е свиквал Министерския съвет и както е обичаят и практиката последният да вземе формално решение за подаване на оставка, а се задоволява да отправи лично писмо до княза, сигурно с надеждата, че последният от боязън пред силата на своя първи министър ще се опита да ликвидира мълчаливо и тоя спор, както толкова други, и обществото да не разбере имало ли е подаване на оставка или не. Но тоя път сметката излезе погрешна. Частното писмо предизвика оставката на кабинета и то окончателно и безвъзвратно.

Писмото е датирано от 14/26 май 1894 г. и е твърде дълго**. В него Стамболов се е постарал да изложи всички болезнени въпроси, които съществуваха между него и короната. Ето най-важните от тях. Започва се с едно оплакване, което визира едновременно княза и военния министър Рачо Петров. Работите по военното ведомство, според Стамболов, при отсъствието на княза оставали в застой, защото князът бил заповядал на военния министър да не изпраща на министър-председателя, който е оставен за княжески наместник за подпис никакви документи и укази по неговото ведомство. Рачо Петров сам съобщил тая княжеска заповед на

* След падането на Стамболов вестниците на новото правителство изнесоха много подробности за това. Сравни в. „Народен приятел", броеве от 12, 17, 23 юни и др. от 1894 г. От същия месец в. „Свободно слово", а по-късно и в. „Знаме". Това признава и Т. Васильов, който тогава бе главен секретар на Вътрешното министерство (сравни Т. Васильов. Спомени, стр. 140). — *Бел. авт.*

** Известно време Стамболов, след като падна, не му даде гласност, само подхвърляше, особено в чуждия печат за него, подчертавайки, че то е твърде компрометиращо за княза. По-късно бе напечатано. Предава го Салабашев своите „Спомени".

Стамболов и последният я почувствал като тежка обида на неговия престиж като министър-председател и княжески наместник, още повече, че това е бил първият случай на подобно пренебрежение, откакто Фердинанд е в България. И Стамболов поставя въпроса: „Защо В.Ц.В. сте дали подобна заповед не мога добре да разбера. Ако сте имали недоверие към Вашия наместник, че ще направи нещо зло по управлението на страната, не трябваше да го оставяте за такъв; ако ли сте имали съмнение, че г-н Петров ще предложи за подпис на наместника Ви някои вредни мерки и разпореждания за войската, не трябваше да се съгласявате, нещо преди един месец, да се назначава той за военен министър. Като не искам да отида по-надалеч в налучкването на причините на тая Ваша заповед, долагам Ви, че тя е еднакво докачителна и за наместника Ви, и за съветника Ви по военното ведомство и че от нея произлязоха резултати вредни за управлението на страната и за престижа на властта. Най-откровено заявявам на В.Ц.В., че ако да ми беше позната тая Ваша заповед при самото Ви заминаване, по никой начин нямаше да приема да се натоваря с наместничеството и щях да Ви моля да ме освободите не само от него, но и от заемания ми пост първи министър. Това, за да направя щеше да ми диктува моята вярност към Короната и любов към Отечеството, защото от подобни заповеди, които въвеждат една непонятна аномалия в управлението на страната през време на Вашето отсъствие не може да има добри следствия както за княза, така и за земята ни. Аз съм отговорен министър и моята свята длъжност е да пазя интересите на България и на княза ѝ и следователно да не се съгласявам за издаването и прилагането на заповеди, от които не може да излезе друго освен зло за Отечеството ни."

След това оплакване, направено в твърде миньорен тон, в което имаше едно нещо вярно, че станалата известна на всички вражда между двамата понижи престижа на режима и засили борбата на опозицията, Стамболов се опитва да чете нотации на княза: „... не мога да не забележа, казва той по-нататък, че В.Ц.В. не трябва да държите за свои съветници хора, на които нямате доверие, а още по-малко да издавате заповеди, които явно показват, че господаря, по тая или оная причина, няма пълно доверие на съветниците си, които пък, от друга страна, оставя да го заместват във време на отсъствието му..."

Това всъщност бе една констатация, която подчертаваше, че отношенията между двамата са станали невъзможни и въпреки всичко Стамболов продължаваше да управлява и против известния принцип в конституционно-монархическото право, че министърът или кабинетът трябва да подадат оставка, щом загубят доверието на монарха. Тази аномалия се дължеше на факта, че Фердинанд лукавстваше, защото лъжеше Стамболова дълго време, че той нямал нищо против него, а всичко било плод

на недостойни интриги и клевети, което не беше вярно, защото сам князът подклаждаше борбата срещу своя първи министър. Положение уникум в историята на конституционните режими, ако можем да приемем, че в България е имало такъв режим.

По-нататък Стамболов се оплаква от израза „Gemeiner" употребен по негов адрес от княза в открита телеграма на последния до Д. Станчев. Особено силно негодува от факта, че съдържанието на тая телеграма е било поместено в опозиционните вестници. Неговото подозрение е, че тя е дадена на опозицията от самия княжески секретар. А сам се оправдава, загдето бе напечатал Савовото писмо със следните думи: „... щом моите противници си позволиха да публикуват частни писма и документи, за да ме позорят пред целия свят*, аз бях длъжен да се защищавам и заради това употребих един документ, който не е имал частен характер... Така съм гледал аз на писмото на Савова и затова го дадох да се обнародва."

Стамболов по-нататък се оплаква от поведението на опозиционния печат, който изопачил фактите и представил телеграмата, която Фердинанд бе отправил до Станчев като телеграма, отправена от първия направо до самия Стамболов, и в тая телеграма князът бил квалифицирал поведението на Стамболова като „infâme" (низко, подло, безчестно). Може би съдържанието на телеграмата да е било изопачено от опозицията, но той видял лично, че в телеграмата до Станчев князът бил поставил не френската infâme, а немската Gemeiner, и то в открита телеграма, „която е докачителна за съветника Ви, но в същото време не прави и никоя особена чест на В. Ц. Височество, който сте държали тоя Ваш съветник почти 8 години на първото след Вас място в държавата."

Писмото завършва със следните думи: „След тази незаслужена обида аз не мога повече да Ви бъда съветник и ще ми направите една голяма милост, като ми приемете оставката, щом си дойдете в България."

Но след тия последни думи не пропуска и заплашва: „... анархията пуща големи и дълбоки корени в масата на населението и не е далеч часът, когато надали ще бъдете в състояние да я надвиете и обуздаете". Това бе последният блъф на Стамболова: аз ще падна, но пазете се, анархията ще вземе връх и ще помете всичко и на първо място самия Вас, княже! Едно заплашване, което нямаше реална стойност, защото анархията се създаваше поради упорството на диктатора да сложи своята оставка, която очевидно за всички би успокоила страната. А не онова, което твърдеше Стамболов, че неговата оставка ще предизвика анархия в

* Касае се за писмата по дуела, който Савов бе обявил на Стамболова, но последният заплаши Савова и Савов замина за странство, заставен да стори това от полицията. Писмата и други документи по тоя въпрос са били напечатани във в. „Свободно слово".

цялата страна. Това бе известно на всички и заплашването не помогна: този път оставката бе приета, сигурно въпреки надеждите на диктатора, че Фердинанд ще откаже да я приеме.

Писмото на Стамболова до княза е писано в София на 14 май 1894 г. и изпратено по специален куриер до последния във Виена. Но куриерът среща Фердинанда на 15 с. м. на белградската гара при завръщането му в София и там му предава пакета с оставката, в присъствието на българския дипломатически агент в сръбската столица Богдан Горанов. На следния ден той пристига с княгинята в София, силно ядосан от съдържанието на документа, който, знаеше се, Стамболов ще иска да използва покъсно в борбата си против княза и правителството, което би наследило подалия оставка кабинет.

Но вестта за падането на Стамболова започва да прониква в София още на 16 май, веднага след пристигането на княза и княгинята в София. Първото известие е дошло от някои лица, които са били още на гарата при пристигането на влака, с който се връща Фердинанд: те донесли вестта, че нито Стамболов, нито някой от министрите му е бил на гарата да посрещне княза, както това се вършело винаги дотогава. Приятелите на Стамболова се опитали да омаловажат тая случка като разпространили слуха, че техният шеф не бил на посрещането, защото бил неразположен. Опозиционните среди обаче посрещнали това твърдение със скептицизъм. Сигурно някои от тях скоро са били уведомени от антуража на Фердинанда за подадената оставка. Понеже при завръщането на княза от странство на 16 май Стамболов не излязъл както винаги друг път да го посрещне на гарата като пръснал слух, че е неразположен, а всъщност, защото бил подал вече оставка, князът разбрал, че отношенията са изострени и могат да причинят някоя изненада, побързал и писал на своя първи министър, че ще повика Д. Греков, министър на външните работи в кабинета на Стамболов да поговори с него по писмото, с което последният бе подал оставка.

На 17 май слухът за оставката се разнесъл още по-упорито из столицата. Ония, които следели движението около Двореца потвърдили, че Греков, Стамболов и Рачо Петров са били един след друг при княза. Ставало движение, каквото се забелязва при министерска криза.

Опозиционните среди започват да се вълнуват, а оттам вълнението обхваща цялото обществено мнение в столицата, защото за времето си падането на Стамболова бе събитие от извънредно голяма важност: да се промени един режим, който бе траял вече осем години, който бе смазал всеки опит за противодействие и който сам за себе си се смяташе едва ли не за вечен. Но неизвестността, точно какво става и какво ни носи утрешният ден сковова всички: опозицията се бои, че Стамболов може пак да се

наложи и да остане в управлението като изплаши княза и тогава с още по-голяма сила да продължи преследването на по-видните опозиционери; приятелите и привържениците на диктатора — че той въпреки всички очаквания може да падне и тогава да настъпи часът на народното отмъщение, който час се чака вече от ред години. На всеки случай опозиционните вестници, особено тия в провинцията, съобщават на 17 май за подадената оставка, но пред неизвестността се боят да я коментират. Съобщава я и органът на Стамболова в. „Свобода" със съвсем кратко известие: „Съобщаваме, че кабинетът на Стамболова си е подал оставката."*

Но на 17 май няма открита още министерска криза и Фердинанд се съвещава само със своите съветници-министри, няма никакъв досег с опозиционните шефове. Според сведенията, които по-късно дава в. „Свобода" (от 23 май), Фердинанд настоятелно молил Стамболова при тия съвещания да си оттегли оставката, която според правителствения вестник остава подадена, но не оттеглена.

Денят 18/30 май е официален празник — тезоименният ден на Фердинанда. След всички слухове проникнали в обществото за откритата криза празникът се посрещна у едни с радост и надежда, у други — със страх и уплаха. На Лагера, край шосето за Княжево, по случай празника се прави обичайния за онова време молебен и след него — военен парад. Пристствуват князът и княгинята, но нито един от министрите. Тоя факт идва да потвърди слуховете за падането на кабинета. По обед парадът свършва, множеството се връща в столицата и разнася вестта, че министрите не са били на парада, и че действително Стамболов е паднал.

Веднага в града настъпва силно напрежение и вълнение, дори суматоха. Голяма част от населението, главно младежта, изскача на улиците, събира се на групи, особено около Градската градина, изненадано и възбудено от новите известия за падането на кабинета. Но опозицията не смее още да предприеме нищо пред неизвестността, която цари навсякъде. Гражданите се събират на групички и само шушукат помежду си.

След свършването на парада князът повикал по-висшите офицери и им заявил, че очаква армията да го подкрепи, за да може да намери изход от създадената криза. Поискал им мнението по оставката на Стамболова. Офицерите го уверили, че ще останат верни на клетвата си, която са дали нему, и го насърчили да приеме подадената оставка. Тогава Фердинанд им казал, че приема оставката на Стамболовия кабинет като добавил, че ско-

* В същия брой на в. „Свобода" има и друго едно съобщение: „Завчера г. Стамболов е заповядал да се освободи Търновския митрополит Климент и да му се позволи да отиде в епархията си." Излиза, че Стамболов е решил да освободи Климента от Гложенския манастир на 15 май, след като бе изпратил писмото с оставката си. — *Бел. авт.*

ро ще има ново правителство. Тая вест за оставката и за нейното приемане скоро станала известна в столицата, а оттук и в цялата страна. От Лагера военният министър полк. Рачо Петров отива направо в Софийската т.п. станция, където дал окръжна телеграма до войсковите командири в цялата страна, в която телеграма им заповядвал незабавно да вземат управлението в ръцете си от окръжните управители и околийските началници и на всяка цена да запазят реда и спокойствието. Мярката била разумна и своевременна, защото имало голяма опасност от безредици, смутове и актове на отмъщение срещу падналите управници. До известна степен същата мярка бе взета в столицата. Това веднага се разбра. А щом стана известно, можеше вече да се сметне, че Стамболов е паднал окончателно и всяка опасност от връщането му наново на власт е изключена.

Това печално за тях положение най-напред разбрали приятелите на падналия диктатор, разбрали, че властта вече отлита от тях и направили последен опит, ако могат пак да я задържат. Веднага се образуват импровизирани митинги и манифестации в полза на станалата прромяна, или против нея. Естествено първите са дело на опозиционно настроеното гражданство, което се бореше против Стамболова, а вторите — на неговите привърженици. Първи започват последните, те имали подкрепата на полицията, която бе още под заповедите на своите, назначени от Стамболов шефове.

На особено място органът на Стамболов в. „Свобода“ в броя си от 23 май описва митингите, станали в София на 18 май. Те започват след пладне, когато присъствуващите на военния парад се върнали в града и съобщили, че Стамболов е подал оставка и че оставката му е била приета. Разбира се, съобщението на в. „Свобода“ не е лишено от тенденция и не предава съвсем вярно самите събития.

Първият митинг пред църквата „Св. Неделя“ бил свикан на 18 май 1894 г. след пладне от привържениците на правителството, на който, според „Свобода“ присъствували 10 000 души, цифра очевидно преувеличена като се знае, че в София тогава нямаше и 50 000 жители. Според „Свободно слово“ и „Прогрес“, органи на опозицията, това са били само общински служащи и работници и някои чиновници, събрани по заповед на министър Петков и на столичния кмет Хр. Благоев; те са нямали и 500 души. По-нататък в. „Свобода“ разказва, че докато митингът още ставал, задала се „тълпа“ от изключени студенти и ученици, както и от някои социалисти, които се опитали да нападнат събраните на митинга, викайки: „Долу Стамболов!“, но „народът“ отговорил с громки викове: „Да живее Стамболов!“. Някои социалисти викали „Долу князът!“

Оттам множеството, водено от Петков и Благоев се запътило към Двореца, за да покажат на княза какви били чувствата на „народа“. Пред

Двореца, според „Свобода", „множеството" надало громки викове: „Да живее Стамболов!", но и там казаната противна „тълпа" от ученици и социалисти ненадейно пак нападнала „народа" с камъни, тояги и револверни изстрели. Понеже голяма част от „гражданите", водени от Петков и Благоев, били невъоръжени, почнали да бягат и да се бранят с бастуните си... Тогава пред самите врати на Двореца се намесва бързо конната полиция, разгонвайки нападателите „шайкаджии", „народът" се успокоил и митингът започнал наново. Ораторите били прекъсвани с възгласи „Ура!", „Да живее Негово Царско Височество!", „Да живее Стамболов!" Приема се и резолюция: 1) „народът" съжалява за настъпилите недоразумения и интриги, които са предизвикали оттеглянето на най-достойния и заслужил на отечеството държавен мъж, Ст. Стамболов; 2) „народът" изказва пълно доверие на Стамболова и в интерес на вътрешния мир и на престола настоява тия недоразумения час по-скоро да се изравнят; 3) „народът" моли Стамболов въпреки всичко станало да си оттегли оставката.

Оттам, според „Свобода", „народът" се отправил към дома на Стамболов, който благодарил за доверието и симпатиите, изказани му от столичното „гражданство". Понеже едни от най-активните негови противници бяха студентите, по техен адрес той казал: „Помогна ми Бог да основа и Университета, от който днес се дигат отечествено убийствени ръце срещу защитниците на България. Учениците и те викат против мене. Аз ги поздравлявам... Те скоро ще разберат какво чудовищно престъпление правят срещу своите и тия на отечеството интереси и права. Нека им берат греха ония, които ги развращават и подстрекават и които нямат дързостта да излязат с открити чела пред вас, нямат още дързостта кабинет да направят след мене."

Разбира се, това е едностранчиво и тенденциозно предаване на станалите събития. Истината, както се предава от съвременниците и както е описана във вестниците на дотогавашната опозиция, особено от в."Свободно слово" е по-друга. Понеже на парада при Лагера по случай княжеския празник министрите не присъствували, защото били в оставка, завърналите се от Лагера разнесли тая вест из целия град. Истинският народ, главно младежта, излязла из улиците и започнала да вика „Долу Стамболов!", „Долу тиранина!" Всички се насочват на площада при Двореца, където трябвало да бъде разрешена министерската криза. Спонтанно се образува многобройна манифестация против падналия диктатор и неговия режим. Тогава Дим. Петков, министър в кабинета на Стамболов и редактор на официоза в. Свобода", заедно със столичния кмет, Хр. Благоев и други стамболовисти, свикват набързо чиновници и общински служащи в подкрепа на Стамболова. Но пред Двореца противниците на Стамболова, които не са били както тенденциозно твърди „Сво-

бода“ студенти, ученици и социалисти, а солидни граждани, бързо взимат надмощие над чиновниците и служащите, събрани от Петкова и Благоева, и ги разгонват. Идва конната полиция и започва да гони и бие ония, които викали „Долу Стамболов!“, и да закриля правителствените партизани, които реват „Да живее Стамболов!“ Настава суматоха и сбиване, народът започва да се бие с полицията и с шайките на Петков и Благоев, явява де опасност от кръвопролития. Тогава военният министър Рачо Петров, който е във Военното министерство до Двореца, дава заповед на един ескадрон кавалерия под началството на ротмистър Морфов да отстрани полицията и даде покровителство на народа. Щом последният видял това, окуражил се, връща се наново и прави шумна манифестация около Двореца с викове: „Ура!“, „Да живее войската!“, „Долу тиранина!“. Партизаните на Петков и Стамболова, останали без закрилата на полицията, която е била отстранена от войската, се разбягали, боейки се от отмъщение. След малко цялата столица кипва като изригващ вулкан. Всички почти граждани с изключение на правителствените партизани изскачат на улиците и площадите, част от възбуденото население се отправя към дома на Стамболова, за да прави враждебна демонстрация. Но благоразумието надделява и печални изстъпления, каквито можеха да се очакват, не станали.

На всеки случай вечерта на 18 май столицата, а заедно с нея и цяла България, заспиват с убеждението, че режимът на Стамболова е свален и тоя път оставката на диктатора е безвъзвратна.

В тия манифестации поддръжниците на падналия режим имаха надмощие, докато бяха под закрилата на Стамболовата полиция; щом се намеси войската и отстрани полицията, надмощието мина на страната на противниците на режима. Безспорно е едно нещо, че манифестациите против Стамболова бяха многолюдни, защото мнозинството от населението, особено младежта, най-вече университетската младеж беше против него. Всички манифестанти от двата лагера се насочваха към Двореца, едни да искат от княза да свали кабинета, други — да го задържи и за в бъдеще на власт. Пред самия Дворец настървението достигна до там, че опозиционно настроената тълпа започва да хвърля камъни и др. предмети срещу полицейските части, които я преследваха. Полицията тогава настъпи с конни части и с голи шашки върху опозиционната тълпа. Става сбиване, чуват се револверни изстрели, явява се опасност от кръвопролития, като че ли е началото на гражданска война. Намесата на войската отстрани тая опасност. Щом се намеси войската, опозиционната тълпа се почувства господар на положението. Цяла София кипна: таените от толкова време злоба, ярост и омраза срещу режима се разразиха като страшна буря, която можеше да вземе стра-

хотни размери на мъст и омраза срещу падналите управници, особено срещу ония от тях, които бяха уличени, че са вършили насилия и беззакония, ако войската не пазеше реда и не ограничаваше неизбежните в такива случаи произволи и крайности. Едновременно с това се наблюдават нови обществени прояви на радост, тържество и възторг. Все пак в провинцията преходът на властта мина по-лесно: привържениците на Стамболов се изпокриха, не се вестяваха на публични места, пък и много поводи за отмъщение нямаше, както това бе в София, където манифестациите продължиха няколко дена. Става масово преследване на привържениците на падналия диктатор. Възбудени тълпи кръстосвали няколко дена улиците на столицата, нападат и бият всички по-видни стамболовисти, от които някои силно пострадаха — пукнати глави, избити зъби, пребити с тояги, дори и намушкани с ножове.* Навсякъде портретите на Стамболов в учреждения, кафенета, ресторанти и пр. са смъкнати, разкъсани и стъпкани. На 19 май голяма тълпа приближава до дома на Стамболова, издавайки заканителни викове. Според Салабашев, който с останалите си колеги от падналия кабинет са били в дома на своя шеф, с приближаването на враждебната тълпа при съществуващото възбуждени настъпва опасност от погром. Тогава Стамболов говорил на княза много остро по телефона по повод на тия изстъпления. На всеки случай нападението не станало. Пак според Салабашев (стр. 129-130), ако то би станало, жертвите биха били неминуеми, защото както министрите от падналия кабинет, така и прислугата на Стамболова и полицейските части, които охранявали неговия дом, били въоръжени и решени да се съпротивляват на тълпата с оръжие в ръка. За да не стане нападението, вероятно е повлияла намесата на Двореца, след като Стамболов бе говорил на княза. Както и да е, животът на Стамболов, както и на неговите другари от кабинета бил запазен, но властта вече окончателно отлетяла от тях. Вечерта на 19/31 май 1894 г. новият кабинет бил съставен.**

---

* Спомени на Салабашев (стр. 126—128).

** Когато станало известно, че Стамболов е подал оставка, на много места из страната по нареждане отгоре правителствените партизани се опитали да свикат събрания, в които да се вземат резолюции да се изкаже доверие на Стамболов и да се отправят настоятелни молби до него да оттегли оставката си и до княза —да не приема подадената оставка. Опозицията веднага взима инициатива да устрои контрамитинги и събрания, в които иска от княза да приеме подадената оставка и да освободи страната от тиранията на падналия диктатор. Тези митинги станали главно вечерта на княжеския празник 18.V., когато вестта за оставката прониква в цялата провинция. Тая вест се подкрепила от факта, че войсковите началници получили заповед от София да заемат полицейско-административните учреждения и да запазят реда и спокойствието в страната.

С това се тури край на Стамболовото управление, което продължи близо осем години; то започна в бурните дни на м. август 1886 г., след детронацията на Батенберга с издадения от Стамболова в Търново на 16 с.м. манифест към българския народ, в който манифест той обявяваше, че като председател на Народното събрание поема в отсъствието на княз Александър върховното управление на страната и завърши с приетата на 18 май 1894 г. оставка на Стамболовия кабинет от княз Фердинанд Кобургски.

Вътрешни причини за падането на Стамболов

В своите спомени мнозина от близките сътрудници на Стамболова изнасят, че той, който не може да се откаже, бе направил толкова много за довеждането на Фердинанда в България и за закрепването му на престола, често повтарял, че най-голямата му политическа грешка е била, гдето го е довел и закрепил на българския престол. Разбира се, тези изказвания са били правени в тесен кръг, и то главно в последните години на управлението на диктатора, когато отношенията между двамата се бяха влошили твърде много. Според Салабашев Стамболов изказвал често в интимен кръг своето недоволство от Фердинанда за неговото поведение, държане, обноски и интриги. Инак, пред външни хора, особено пред чужденци, го защищавал, понеже бил уверен, че всеки упрек против княза засяга не само неговия личен престиж, но и престижа на държавата. *

По-късно стана известно, че Стоилов при обиколката си с Греков и Калчев в началото на 1887 г. из Европа да търсят княз за вакантния български трон, като е давал в писмата си сведения за характера на Фердинанда, събрани от разни източници, е съобщавал твърде отрицателни факти за него като човек и бъдещ управник. Впрочем друго не можеше да се очаква от него при условията, при които бе расъл и при възпитанието, което бе получил: арогантен, надменен, властолюбив, хитър, лукав, лукавство, което не изключва подлостта, готов на всичко за да постигне своята егоистична цел, без всякакво угризение на съвестта може да жертва всекиго, включително и оня, който му е сторил най-голямо добро и във верността на когото се е клел. По-късните събития посочиха, че тези преценки на са били преувеличени, нито тенденциозни. Стоилов твърди, че такава преценка на Фердинанда е дал и сам Батенберг. Но изглежда за Стамболов е нямало друг изход от кризата на безкняжието, защото никой друг по-сериозен и по-положителен кандидат за българския престол от Фердинанда не е имало при условията, при които той е трябвало да дойде в България: оспорван избор и несигурен

* Салабашев, Спомени, стр. 72

трон, който всеки момент може да бъде катурнат от кипящите в България и около нея събития.

Но първоначално хитрият Фердинанд, пришелец в българската земя, е твърде предпазлив и скромен. Не претендира да се меси в управлението на страната, оставяйки отговорността на нейното управление на своя първи министър. Първото министерство, което Стамболов състави на 22 август/2 септември 1887 г. формално имаше характер на коалиционен кабинет. От старата Либерална партия участвуваха Стамболов, Живков и д-р Странски, от бившите консерватори — д-р К. Стоилов и Гр. Начович. Либералната партия обаче бе представена само от групата, която остана със Стамболов. Другите три крила на същата партия останаха в опозиция, и то две от тях, тия на Цанков и Каравелов — в нелегална опозиция, а крилото на Радославов — в легална опозиция, разбира се, доколкото можеше да се говори за легални действия при диктатурата на тоя инак силен човек, какъвто бе Стамболов.

Диктаторският характер на министър-председателя очертаваше характера на самото управление: то скоро остана изключително в неговите ръце: неговите министри бяха не толкова негови равноправни колеги, колкото негови подчинени чиновници; те нямаха зад себе си никаква обществена или партийна подкрепа: партията, която остана със Стамболов, познаваше само него и вървеше смело след него. Живков, Странски, Захари Стоянов, Д. Петков и др. се затъмняваха в партията от блясъка и могъществото на своя шеф. Стоилов и Начович нямаха нищо зад себе си, защото от старата Консервативна партия не бе оставало почти нищо. Те крепяха своето положение в правителството изключително на министър-председателя. Муткуров бе личен негов приятел, наскоро свързан с още по-силните връзки на близкото роднинство. И за Стамболов можеше да се каже: правителството, това съм аз; пълно подчинение на всички министри, държавният глава е марионетка в неговите ръце, която конституционно оформяше със своя подпис решенията на шефа на правителството.*

Първата задача на Стамболова бе да произведе избори за ново Народно събрание, Пето по ред, понеже мандатът на Четвъртото бе изтекъл. Чрез него трябваше да се легализира парламентарно както положението на новия княз, така и на собствения си кабинет. Видяхме, изборите бяха произведени на 27 септември/9 октомври 1887 г. Опозицията, разпо-

* През зимата на 1886-1887 г. у дома се търкаляха следните покани за венчаването на тогавашните министри: 1) Поликсена Станчева и Стефан Стамболов; 2) Христина Хр. Тъпчилещова и д-р Константин Стоилов; 3) Мара Стамболова и подполк. Сава Муткуров. — *Бел. авт.*

късана и сломена от събитията след детронацията на Батенберга, нямаше нито време, нито условия да се подготви за тях. Изборите минаха под знака на станалите от една година събития под силното давление на властта под лозунга: „За държавата или против нея" като режимът се отъждествяваше със самата държава и почти всички места бяха спечелени от правителството: приятелите на Каравелов и Цанков, поставени в положение на нелегалност, не посмяха пред правителствения терор да се кандидатират; кандидатите от фракцията на Радославов, колкото се кандидатираха, почти всички пропаднаха; избран бе само Т. Иванчов в Босилеградско; избрани бяха тук-там някои приятели на Цанков, но второстепенни личности, и то по лично влияние; шеф на русофилската опозиция в Камарата бе д-р Минчо Цачев — стар консерватор-русофил, избран в своето родно Дряново, и той благодарение на личните си връзки там.

Като последица от тия изборни резултати (от около 300 депутати опозицията не наброяваше дори 20 души), Фердинанд почувства закрепено своето положение, а Стамболов заживя с увереността, че той е единственият призван водач и на правителството, и на народа, и то водач, който е поломил всички свои противници. Това обезпечаваше пълното господство на неговата воля и понеже виждаше насреща си действителни или въображаеми врагове, той се нахвърли с всичките сили на своя борчески темперамент срещу тях. По тоя начин той встъпи в яростна борба, която не спря ни за минута не само до края на своето властвуване, но и до края на своя живот. И понеже още от първия ден на властвуването си той започна да отъждествява своя режим със съдбата на държавата, с нейната свобода, независимост и върхови интереси, обяви всички свои лични политически неприятели за врагове на отечеството. Естествено това бе крайно погрешно и дори опасно поведение. То само изостри обществено-политическите отношения и страсти, хвърли Стамболова в непрекъсната борба с неговите противници, с които можеше да се бори само със силата на властта. За да се бори, той прибягна до засилване терора и насилието и с това прегърна всички диктаторски похвати в управлението.

Междувременно Стамболов преобразува крилото на Либералната партия, което остана с него, и го нарече Народолиберална партия, на която той стана общопризнат шеф. Политически орган на тая партия бе в. „Свобода", основан още през 1886 г. при неговото регентство, редактиран от Захари Стоянов и Димитър Петков, а след смъртта на първия през 1889 г., само от Петкова.

Като легална опозиция остана фракцията на Радославов, наричана Либерална партия. Легалната опозиция признаваше избора на княза, считаше го за законно избран, така че не засягаше в своята политическа борба нито княжеския институт, нито личността на Фердинанда, нито тя

оспорваше законността на правото му да заема престола. Критиките и нападките на тая опозиция се отправяха само против правителството, както това е правило в конституционно-парламентарните монархии, където държавният глава, поне теоретиччно, остава вън от обсега на партийните борби. И, предполага се, стои над партиите. Партията на Радославов имаше свой орган, „Народни права", който продължаваше да излиза до 1891 г. като опозиционен лист. Спрян е не само поради материални мъчнотии, но и поради непрекъснатите преследвания на властта.

Нелегалната опозиция, както вече ви е известно, представлявана от групите на Цанков и Каравелов не признаваше за законен избора на княз Фердинанд. Тя споделяше гледището на руското правителство, че изборите за Велико народно събрание през 1886 г. са били произведени при насилия, терор и военно положение при управлението на Регентството; следователно те са незаконни от гледище на самия вътрешен ред на Княжеството, а в такъв случай незаконно е и самото събрание и изборът, който то бе направило на княз Фердинанда. От това гледище последният се явяваше узурпатор на престола, понеже нямаше доверието на народа, с каквото доверие не бе облечено и самото Велико народно събрание.

Каравелов с почти всичките си привърженици остана в България и, доколкото те можеха, водеха борбата против княза и правителството. Но борбата бе трудна, носеше много неприятности, дори и опасност при режима, който цареше в България, поради това и последователите на Каравелов бяха останали твърде малко, и то само най-смелите и най-решителните. По-слабите характери, макар противници на Стамболов, бяха се свили у себе си през терора, който заливаше цялата страна. Орган на това крило на някогашната единна Либерална партия бе „Търновска конституция", който бе такъв от 1884 г. при управлението на Каравелов (1884-1886). Вестникът излиза до 1889 г., когато властта на Стамболов го спря и арестува редактора му Ив. Славейков.

Цанков и значителна част от неговите привърженици бяха емигрирали в Русия. В България бяха останали някои по-второстепенни лица от водачите: д-р Данев, М. К. Сарафов, д-р Д. Моллов, М. Балабанов, д-р К. Поменов и др., но тяхната активност бе съвсем слаба и едва се чувстваше в страната. За малко време групата на Цанков, останала в България, издаваше свой орган, в. „Светлина", но скоро спря; след него спря и „Търновска конституция", а след това и „Народни права". Настъпи едно време от 1891 до 1893 г., когато цялата опозиция бе морално обезглавена, нямаше никаква организация, нито някакъв печатен орган.

Групите на Каравелов и Цанков бяха съгласни с тезата: преди всичко помирение с Русия. Тоя въпрос не се поставяше в такава решителна форма за групата на Радославов; тя продължаваше да бъде, ако не съвсем

русофобска, все пак държеше се твърде много настрана от руското влияние; без да отрича ползата от едно помирение с Русия, но не държеше то да стане на всяка цена; бе против Стамболова, но държеше за княза.

Разбира се, Стамболов и неговото правителство стояха твърдо на гледището, че всичко, извършено от деня на детронацията на Батенберга е извършено законно и правилно, според тях изборите за V ОНС санкционираха още веднъж това положение, макар както казахме, изборите да бяха произведени при изключителни условия, под силното въздействие на властта и не отразяваха съвсем вярно настроението на избирателите. Но за управниците друг изход нямаше, а и избирателите, смазани от терора, особено пред самите избори, не биха се осмелили да отидат против волята на властта.

Но значителна част от народа оставаше враждебно настроена против правителството, отричайки законността на княжеския избор. Вътре в страната имаше голямо недоволство. Нелегалната русофилска опозиция на някои места, както във Врачанско, Старозагорско и другаде твърде силно атакуваше остро режима и поддържаше, че волята на българския народ била да се отстрани князът, теза, която официално и неофициално се поддържаше от руската страна. Борбата се водеше от групите на Цанков и Каравелов. Устната борба чрез събрания и речи бе невъзможна, защото правителството не разрешаваше събрания и митинги, а и там, където опозицията се опитваше да направи такива, те биваха нападани и разпръсквани от правителствените шайки и от дружинките „България за себе си", създадени от Радославова през 1886 г., след това използвани от Стамболов.

Стамболов заяви, че законният ред и животът на княза са застрашени от крайните русофилски елементи и заради това прибягва до всички средства, за да запази реда. Реорганизира тайната си полиция и я доведе до положение, каквото тя не бе имала дотогава у нас. Външно спокойно, но вътре у народа недоволството растеше, колкото повече властта прибягваше до по-големи насилия и терор.

Но отначало опозицията не можа да се организира, смазана от терора на управлението. При това положение опасността за режима и лично за Стамболова идваше от две страни: отвън от емигрантите, които не преставаха да готвят атентати не толкова вече против княза, колкото против самия Стамболов, гръбнакът и желязната ръка на управлението; отвътре — от самия княз, който недоволен от опекунството, което неговият първи министър налагаше върху него и търсейки помирение с Русия, доста отдавна бе усвоил за себе си гледището, че само махването на всемогъщия диктатор, проводник на открита русофобска политика, ще открие възможността за разбирателство с царя и за признаване законността на

княжеския избор. Едновременно с това да се освободи от тежкото опекунство на своя първи министър.

Стамболов разбираше тия две опасности и на заплашванията отвън с бунтове и комплоти отговаряше със засилване системата на терор и насилие във вътрешното си управление и постепенно я доведе до крайност. Това възбуди всички обществени среди против неговата диктатура. Към това се добави отежненото финансово положение на държавата, предизвикано от едно невиждано дотогава у нас разточителство на обществените и държавните средства, което народът чувстваше, наред с липсата на свобода и гнетът, който тежеше върху него, както и много ясното и постоянно увеличение на данъците и поскъпването на стоките, особено ония, внасяни от чужбина, и то в едно време, когато цените на земеделските произведения падаха на международния пазар поради американската конкуренция, а устойчивостта на външния търговски баланс на Княжеството зависеше главно от условията, при които се продаваха на тоя пазар продуктите, изнасяни от нашето селско стопанство. Наред с това се шираха слухове, често може би много преувеличени за разгулния живот на управниците, които слухове дразнеха страдащите от недоимък и мизерия хора в градове и села.

Грешките във вътрешното управление следваха една след друга. Терорът и насилията на властта бяха ненужно големи. С тях диктаторът постигаше една цел: сплашваше населението и дори най-буйните елементи от опозицията се стресваха. Но това се отразяваше неблагоприятно за властта в душата на народа и на интелигенцията. Събуждаше недоволство и предизвикваше възмущение дори между самите поддръжници на властта. Още в първата сесия на V ОНС,1887—1888 г., из средата на мнозинството започнаха да се чуват гласове на недоволство и упреци, отправени към властта. Но Стамболов с присъщия си буен темперамент отговаря агресивно и оскърбително.

С тия свои похвати Стамболов естествено си създаваше само неприятели, и то не само в лицето на ония, които той преследваше, но и в самото обществено мнение, което се възмущаваше от жестоките преследвания и от тежките присъди, издавани по заповед на диктатора, често против съвсем невинни хора.

Разбира се, неговото диктаторско управление продължаваше да му създава неприятности и неприятели. В самото правителство то създаваше негови противници. Както всеки диктатор и Стамболов не търпеше възражения, не слушаше никакви съвети. Двама от неговите съветници министрите консерватори Стоилов и Начович постепенно влязоха в стълкновение с диктатора и през декември 1888 г. напуснаха кабинета. Стамболов подозираше, че тия техни оставки бяха плод на интригите на княза. Това не само не бе

изключено, наопаки, то е твърде сигурно. Но това бе едно предупреждение за Стамболов, че бурбонското вълче се събужда и скоро ще поиска своя дял в управлението. Ето една нова опасност за диктатора, с която той не можеше да се бори лесно със средствата на терора, както това вършеше срещу политическата и партийна опозиция. На всеки случай в края на втората сесия на V ОНС през м. декември 1888 г., след тия оставки опозицията нарасна на близо 90 депутати от около 280, каквото беше общото число на депутатите, докато по-рано тя броеше едва 20 души.

За Стамболов малко важеше настроението и волята на народа, на избирателите, на общественото мнение. Смяташе, че е достатъчно да легализира своето парламентарно положение като с насилие и терор си доведе едно послушно болшинство в Народното събрание. Впрочем, това е в духа на всички диктатури.

След това започна периодът на политическите процеси. Най-напред те се насочиха против свободата на печата. С малки изключения предварителна цензура нямаше. Но отговорните редактори на вестниците бяха подхвърлени на безмилостни преследвания и жестоки наказания. Последваха и други политически процеси. Първият беше против майор Хр. Г. Попов, обвинен в злоупотреба на държавни пари.

Осъждането на майор Попов предизвика криза и сред правителството, а се отрази зле и сред офицерството. Стоилов и Начович се обявиха против присъдата. Но понеже тя бе издадена и не можеше да се отмени, настояха осъденият да бъде помилван. Стамболов се противопостави, но понеже двамата министри заплашиха с оставка, отстъпи: Попов бе помилван. Наскоро след това обаче Стоилов и Начович пак излязоха в оставка.

От тоя първи политически процес Стамболов не спечели нищо. Напротив загуби, защото въпреки, че „Свобода" крещеше, че Попов бил крадец, малцина вярваха на това, но само се възбуди по-силно общественото мнение и офицерството против режима.

Това се видя най-добре при втория политически процес против майор Паница, обвинен вече в предателство и във връзка с неприятеля на Отечеството — Русия. Но в процеса не се установи, не само дори началото на изпълнение на превратa, но и не се разбра той действително да е бил подготвян сериозно. Въпреки това Военният съд осъди Паница на смърт. Последиците: ново, още по-голямо възбуждение в друга част на офицерството от съчувственици на Паница; още по-силно възбуждение между неговите лични приятели. Те се заклеха да отмъстят за смъртта му. И направиха опит да убият Стамболов, но падна убит министър Белчев.

Последва нов процес, трети по ред. Терорът се засили. На страшна инквизиция бяха подложени мнозина заподозрени в съучастие, защото никой от атентаторите не бе заловен. Макар и никой от атентаторите на

Белчевото убийство да не бе заловен и съден, военният съд издаде четири смъртни присъди, почти всички само по подозрение.

Какво спечели Стамболов? Нищо. Само ново озлобление против него и против режима му, който ставаше в очите на обществото още по-омразен.

Но още незаглъхнал шумът от тоя процес, ето нов политически процес, сега против Търновския митрополит Климент, обвинен в предателство и в подстрекаване на народа против властта. Наказанието е само едно: смърт.

Озлобеният Стамболов се нахвърля срещу Търновския митрополит и заповядва той да бъде съден по тия обвинения. Става шумен процес, който развълнува общественото мнение и у нас, и в чужбина, особено в Русия. Но какво спечели българският диктатор? Нищо. Напротив, само се изложи, възбуди общественото мнение и даде нови аргументи на своите противници да се борят срещу неговия режим и да го съборят. В очите на общественото мнение процесът против Климент всъщност се обърна в обвинение против властта. Несъмнено Стамболов само си навреди с тоя процес, даде сила на борбата, която се подемаше против неговото управление. Фердинанд мълчеше, явно той бе недоволен от поведението на правителството.

След няколко месеца дойде екзекуцията на село Садина.

На тая засилена борба на опозицията Стамболов отговори с най-крути мерки. Освен масовите процеси против опозиционния печат, прибягна и до масови интернирания на граждани опозиционери. Крайните мерки, които взимаше срещу опозицията, безогледното задушаване на всеки опит за опозиционен протест сочеха, че той не смята да напуска властта, въпреки очевидните признаци през пролетта на 1894 г., че краят на неговото управление наближава. Тия очевидни признаци бяха засилването на опозиционната борба, насърчавана от Двореца и особено все по-изострените отношения между княза и първия му съветник.

В подготовката на неговото събаряне все пак решителна роля изигра Дворецът. Лица от княжеския антураж насърчиха т. н. легална опозиция да засили борбата си против диктатора, за да улесни задачата на княза в неговите усилия да махне режима, който действително бе станал тежък и непоносим и за княза, и за почти цялото население на България. Фердинанд се възползва от това настроение на народа, създадено от засилващата се тирания, която бе вдигнала всички обществени среди против властта, и като се спря на предани нему офицери, сравнително леко се освободи от неприятното за него опекунство на всесилния дотогава негов първи министър. Видяхме, че пред кореспондента на парижкия в. „Голоа" Кобургският принц ясно оправдаваше раздялата си със Стамболова с тиранический и разсипнически характер на управлението на последния.

Ясно беше, че при създаденото обществено настроение против него и при враждата, която се бе очертала у Фердинанда към него, Стамболов не можеше да остане по-дълго на власт, защото бе отречен от народа и в конфликт с княза.

Но заслепен от дългото властване не виждаше, че е станал вече невъзможен вече като управник; по тая причина не съумя навреме да се оттегли, а дочака да падне при тъй трагични за него и за последователите му обстоятелства. Ако се бе оттеглил по-рано, сигурно едно преходно правителство щеше да притъпи остротата на конфликта и смяната би могла да стане по-безболезнено. Но историческите факти сочат, че диктаторите последни виждат пропастта, над която са се надвесили. Така стана и със Стамболова.

Днес, много години след неговото управление, обективно погледнато не могат да се отрекат заслугите в началото на властването му, когато по силата на събитията, предизвиквани вън от неговата воля, трябваше да се нагърби с тежката и пълна с рискове и отговорности задача да пази независимостта на България. Там в борбата, която бе принуден да води видяхме, че вината не беше у него, а в руската дипломация. Отбелязахме на друго място, че приблизително такова е било и мнението на руското Външно министерство, не обаче и на императорския Дворец. И несъмнено оттам излезе всичката злина, която трови руско-българските отношения и ги помрачи за цели десет години.

В своето вътрешно управление Стамболов не държа сметка нито за общественото настроение, нито за целите, които беше си поставил младият княз, който дойде в България с амбицията на Бурбоните не само да князува, а и да управлява. Увлечен от манията, че той е предопределен, и само той да ръководи съдбините на страната, скоро Стамболов загуби всякаква мярка за възможното и невъзможното, за необходимото и полезното и за крайното, опасното и вредното, заличавайки границата между атрибуциите на властта и правата и свободите на гражданите. Властта стана за него кумир и той не се отказваше да прибягва до всякакви средства, за да я запази за себе си и за своите партизани, увличайки се до крайност и твърдейки, че без него България ще пропадне. Не се смущаваше от факта, че всички почти негови сътрудници през историческата 1886 г. го бяха напуснали и станали негови политически противници, осъждайки и отричайки неговите методи на управление. В своето писмо до княза, с което подаваше оставка, той иронично ги нарича „ембрионите за бъдещи министър-президенти...“ Но какво чудно имаше в това, че някои политици оспорваха мястото му на първи министър, като критикуваха и неговата вътрешна и външна политика? Това е така естествено и неизбежно дори в една парламентарна страна, каквато бе България. Но не

те го събориха, а го събориха собствените му дела, осеяни с толкова много грешки, собствената му вътрешна политика, която засегна не само правата и свободите на гражданите, но поставяше под опекунство самия княз, който, както вече знаете, бе дошъл в България с амбиции, подобни на тия на Стамболова и той да властвува, разбира се, като измести своя министър-председател от неговото положение на неограничен властелин.

Понеже след падането на Стамболов в някои страни на Запад се чуха неодобрения на това действие на княза, особено в Англия, Австрия, Италия, дори Германия, Фердинанд сам се погрижи да даде осветление на Европа защо се раздели със своя първи министър. Казахме, че тая раздяла не бе посрещната някъде добре и той трябваше да изясни пред тия, които го критикуваха. Фердинанд стори това пред един френски вестник. Французите като съюзници на Русия посрещнаха със задоволство падането на Стамболова, яркият противник на руската политика на Балканите и в България. Едно негово интервю по тоя въпрос бе напечатано в парижкия в. „Голоа", дадено на неговия кореспондент Хап. В. „Голоа" при това бе орган на орлеанистите, оная френска династия, на която принадлежаха и Фердинанд, и майка му княгиня Клементина. В тая дълга беседа с кореспондента между другото той бе казал:

„Наистина, за да се отделя от Стамболова, бяха нужни твърде важни причини. Аз намерих тия причини в любовта към този добър, прост и откровен народ, който е поставил в моите ръце свободата си, щастието и спокойствието си. Напоследък Стамболов чувстваше, че постепенно почвата се изплъзва изпод краката му и колкото повече чувстваше това, толкова повече се възбуждаше и неговата чувствителност. Този режим, който от осем години имаше на разположение една магистратура като неговата, отслаби у него здравото разбиране на нещата, на хората, на нуждите, на истинските намерения и този дух на умереност, който днес е оста на всяка трайна политика.

Колко пъти — подчертава Фердинанд — аз се опитвах да го вразумя, да го обърна към добър път! Аз му напомних за почитта, която всички дължим на Конституцията, съветвах го да избира по-сигурни, по-добросъвестни чиновници, да упражнява по-голям контрол в администрацията, по-голямо благоразумие във финансите; аз му посочвах опасността от толкова безполезна строгост и угнетения, както и от това шпионство, разпространено навред из страната, това ужасно недоверие на едни към други, което неговият начин на управление създаваше в страната и пораждаше в един народ, свързан с едно робство в своето близко минало, враждата, за да може да се съпротивлява.

Аз направих това, което трябваше да направя и ако не бях аз, Стамболов щеше да падне много по-рано. С това моята съвест и моето прия-

телство бяха удовлетворени и бях убеден, че от всичко това недоволство трябваше да настъпи часът на края. Аз чаках.

И ето, Стамболов падна под тежестта на собствените си грешки, под тежината на едно дълго траене. Този вик на избавление, това отдъхване, тая единодушна радост, която придружиха това падане доказват, че аз съм в съгласие с народното желание. Навсякъде като че ли се дигна едно черно було, като че ли се махна една голяма преграда. Получих повече от 20 000 телеграми, в които ме наричат втори освободител на страната; в този 18 май, ден на Св. Фердинанд, се празнува и новата ера, която настъпи. Това бе един вик против „ужасния тиранин", против „ужасния човек" и всичко щеше да свърши тихо, ако Стамболов, подбуждан от втората си половина — Петков, не бе организирал на 18 май своя митинг от неокачествими хора, за да създаде илюзията на популярност.

Принудих се да извадя ескадрони кавалерия. Но го направих с най-голяма резерва, като се пазех от всякакво насочване против довчера всемогъщия министър и не пожелах да присъствувам, даже на прозореца, нито на една от тези мерки на предпазност, защото под това небе на Ориента трябваше да се избягва всякакъв изглед на пронциаменто."

По този начин Фердинанд се оправдава за свалянето на Стамболовата диктатура. Като оставим настрана оная фалшива риторика, с която Фердинанд започва своята беседа с френския кореспондент за голямата любов, която питаел към народа, но която се опровергава от цялата негова дейност, особено от факта, че хвърли същия тоя народ в две катастрофални войни и му причини толкова жертви и страдания, инак характеристиката, която той дава на вътрешното управление на падналия режим, е вярна: Стамболов бе погазил Конституцията, суспендирал гражданските и политическите права и свободи на гражданите, администрацията вършеше произволи, правосъдието бе станало оръдие на режима да го предпазва от критика и справедливи обвинения, навсякъде цареше терор и насилие, никаква спестовност в държавните разходи, напротив, най-широко разхищение. Можем обаче да се съмняваме в твърденията на Фердинанд, че той е давал съвети за умереност и въздържане на Стамболова, но той не слушал. Това би означавало, че той е имал за цел да държи чист и да закрепи режима на Стамболова, когато истината бе, че той, макар внимателно и предпазливо, се стараеше да го компрометира, за да може да го премахне като тормоз, който чувстваше над себе си и като пречка за подобряване на отношенията с Русия. За тези две причини, които ускориха падането на Стамболова обаче Фердиданд не говори нищо.

Впоследствие печатът и назначената от Камарата анкетна комисия изнесоха многобройни факти, които охарактеризираха по най-очебиен на-

чин системата на падналия режим: произволи в управлението, незачитане правата и свободите на гражданите, намеса в работите на съдебната власт, разхищение на държавни средства. Бяха публикувани и няколко документа твърде характерни за режима, изхождащи от падналия министър-председател като неговата телеграма до пловдивския прокурор: „Да се не месите в разпорежданията ми, че дяволите ви вземат", или друга телеграма от Варна, на 29 юни 1892 г., в която Стамболов иска от Военния съд да осъди Миларова на смърт.

Всички политически процеси като тия срещу Каравелов, Георгов, Китанчев, митрополит Климент и др. се движеха под заповедите и контрола на Стамболова и неговите привърженици, както и всички дела по печата.

Във вестниците след 18 май 1894 г. се публикуваха списъци на граждани, чиято кореспонденция е била под контрола на администрацията. За тая цел са били издавани така често тайни окръжни.

За да се бори с опозицията, Стамболов бе наредил при невъзможност да се спре опозиционният печат, неговите редактори и издатели, дори за най-невинни статии, съобщения и антрефилета да бъдат подвеждани от прокурорите под углавна отговорност било за предателство, било за обида на княза и на министрите. „Търновска конституция" и „Народни права" бяха съсипани от преследвания и принудени да спрат.

Същата участ по-късно изпитаха „Свободно слово", „Прогрес" и др. опозиционни вестници, само че докато властта ги принуди да спрат, самата тя се сгромоляса. За борба с опозиционния печат Стамболов и Петков бяха наредили в големите градове да се издават правителствени вестници в защита на режима; те се списваха обикновено на долен и непристоен език, занимаваха се повече с лични дертове, от какъвто език не се избави и сам официозът „Свобода". На „Черно море" във Варна се противопоставиха „Вестник" и „Правда", на „Народна воля" в Русе — „Народна отбрана"; на „Сливен" в същия град — „Народно знаме"; на „Прогрес" в Пазарджик — „Родопи", на „Борба" в Пловдив — „Пловдив" и „Балканска зора"; на „Свободно слово" в София — „България" и др. Всички тия вестници, създадени със задача да крепят режима, издържани от държавните фондове, изчезнаха веднага след падането на Стамболов.

Правителството на Стамболова, ангажирано в постоянни вътрешни борби, не предприе почти нищо за подобряване стопанското и финансово положение на страната. Не само това, но и разхищенията бяха големи и неограничени. Във време на осемгодишното управление на Стамболова разходите по редовните и извънредни бюджети се удвоиха; това предизвика увеличение на данъците и сключване на неизгодни и тежки заеми. Сам министърът на финансите в кабинета на Стамболов, Салабашев,

във финансовото си експозе от м. декември 1893 г., което остава тайно до падането на режима, рисува в твърде мрачни краски финансовото положение на страната. В него той признава, че всички бюджети на държавата до 1887 г. са били сключвани без дефицити; дефицитите започват от 1888 г., когато вече управлява Стамболов. И към 1893 г. общият дефицит достига до сумата 28 891 434 лв. Ако се добавят и други непокрити и неизплатени задължения на държавата: окупационен дълг към Русия, данък към Портата за Източна Румелия, дългът към БНБ и към частни кредитори на държавата за извършена работа или за направени доставки, цифрата на дефицита ще достигне до 50 млн. лв. като за текущата 1894 г. се предвижда недоимък от 29 млн. лв., или общо дефицитът от 1888 до 1894 г. се възкачва на повече от 70 млн. лева. Заемът от Лендербанк възлизащ по получени операции на 47 млн. лева е изразходван изцяло, но не за постройка на железниците, каквото е било предназначението му, а за покриване на други държавни разходи, често не особено нужни, понякога просто е разхищаван.

Данъците за същото време (1888-1894 г.) са почти удвоени, особено преките данъци, които тежко засягаха селското население, тъй като най-голямото перо на държавните приходи съставляваше десятъка върху земеделските произведения. Ето защо обвиненията срещу правителството на Стамболова в твърде лошо стопанисване и в твърде безогледно прахосване на държавните средства и в тежко облагане на населението не са били безосновни. Само че и неговите приемници не се показаха по-пестеливи, въпреки всички обещания, които даваха при завземането на властта и въпреки всички критики, които впоследствие им се отправяха. Наистина след управлението на Стамболова те имаха да се справят с едно тежко наследство, оставено им от падналия режим, но от своя страна и те не положиха достатъчно грижи да се тръгне по пътя на по-строги икономии и на облекчаване данъчното бреме на българските данъкоплатци, особено на селското население.

В последните една-две години от Стамболовото управление грижите на властта бяха погълнати от мисълта как тя ще може да бъде запазена за колкото се може по-дълго време за нейните дотогавашни носители. И поради това всички останали грижи за държавата са били на заден план. И падналият кабинет оставя едни Авгиеви обори, които дълго време не можеха да бъдат почистени.

Тия бяха накратко вътрешните причини, които предизвикаха падането на Стамболова.

Външни причини за падането на Стамболов

На съответно място в отдела за вътрешната политика разгледахме вътрешните причини, които предизвикаха падането на Стамболов. Той има съдбата на повечето диктатори: увлече се от властта и се самозабрави. Както обикновено става с всички властелини, които загубват чувството на мярка и престават донякъде поне правилно да преценяват събитията и постоянно меняващите си обстоятелства, при които са повикани да действуват, и Стамболов не можа да прецени момента, в който трябваше да се оттегли. Имало е случаи на предвидливост, но това са били у по-големи и по-проникновени държавници. Ала и това ставало все пак в страни с по-голяма политическа култура, с по-силно развито обществено мнение, при повече или по-малко закрепнал парламентарен режим, при по-силен политически контрол върху делата на управниците, каквото развитие в България нямаше.

Видяхме, че последната година на неговото управление бе особено бурна. Общественото мнение бе почти изцяло против него, може би в същия размер, както е било против княз Александър Батенберг при режима на Пълномощията. Не бе скрито също, че отношенията между княза и неговия първи министър все повече се изостряха. Причини: Фердинанд чувстваше все по-здраво своето вътрешно положение, особено като взе чрез Рачо Петров войската в ръцете си и не желаеше повече да търпи над себе си диктатурата на своя министър, който дотогава бе съсредоточил цялото управление в ръцете си и не даваше никаква власт на монарха, чиито права и прерогативи бяха тъй големи според Конституцията. Две властнически натури, всяка от които искаше да господствува и да се налага в управлението, естествено не можеха да се търпят и понасят дълго време. Щом Фердинанд се почувства по-силен и достатъчно закрепен на трона, заработи усилено да може да се освободи от тежкото за него опекунство на първия си министър.

Но той имаше и едно особено съображение да се освободи от Стамболов: въпросът за неговото признаване от Портата и от Силите, което не можеше да стане без съгласието на Русия. Видяхме, че тя непрекъснато отричаше да признае законността на неговия избор, станал от едно Велико народно събрание през 1887 г., законността на което Русия също отричаше. През 1893 г. се добави още една причина, която изостри наново руско-българските отношения: това бе изменението на чл. 38 от Конституцията за вярата на престолонаследника. Стамболов го прокара по искането на княза и на неговата майка, за да улесни женитбата му с княгиня католикиня. Старият текст на тоя член изискваше престолонаслед-

никът да бъде православен. Според изменението той можеше да остане във вярата на своите родители, т. е. католик. Стамболов прокара изменението, въпреки настроението на голяма част от общественото мнение и въпреки борбата, която поведе православната църква. Намеси се и екзарх Йосиф, макар без особена ревност, защото обикновено избягваше да влиза в пререкания със софийското правителство, от което материално зависеше издръжката на Екзархията и отчасти — българското културно-просветно дело в Македония и Одринско.

Развълнува се и руското обществено мнение, осветлявано по въпроса от твърде дейната българска емиграция в Русия. Особено се вълнуваха църковните руски среди и славянофилите, които виждаха в това действие на Стамболов акт враждебен не само към православната църква, но и към самата Русия и ново отдалечаване на България от нея. Александър III и неговото правителство напълно споделяха това гледище. Нова причина за недоверие и вражда между освободители и освободени. Стамболов, станал твърде отмъстителен, знаеше за участието на митрополит Климент в борбата, която поведе църквата против неговата политика, по-специално по изменението на чл. 38 от Конституцията. Знаеше, че Търновският митрополит е един от ония, които подбуждаха екзарха да атакува правителството по повод на това изменение. И Стамболов не закъсня да си отмъсти: Климент, както видяхме по-преди, бе обвинен в предателство и осъден на вечно заточение в Гложенския манастир, където остава до падането на Стамболовата диктатура. Това още повече раздразни Русия. Там опозицията се засили и в печата, и в църквата, и в общественото мнение, и в правителствените среди. Раздразнението там бе тъй силно, че дори в Англия се побояха да не даде оправдание на руското правителство да поиска наново да се намеси в българските работи, а това пък да даде основания на една неочаквана и опасна интервенция у нас. Но когато то се задоволи само с декларация, в която разкритикува остро изменението на Конституцията, но не предприе нищо повече и в София, във Виена и в Лондон се успокоиха.

Това окуражи особено много българското правителство. На път за Италия, където Фердинанд трябваше да встъпи в брак, той и Стамболов се отбиха във Виена, където бяха приети от императора Франц Йосиф. Стамболов има продължителна среща и с австрийския министър на външните работи Калноки. Въпреки опозицията на Русия, положението на княза и на правителството изглеждаше твърде стабилизирано. В Търново избраното от Стамболов IV Велико народно събрание прие единодушно предлаганото изменение на Конституцията. За момента се смятало от средите около него, че женитбата на княза е най-голям успех за правителството и че сам Стамболов е достигнал до зенита на своята

политическа кариера. Сам той е смятал, че повече от всеки друг път неговото положение е станало непоклатимо. Не давал да се издума и дума за оставка. Само министърът на просветата Г. Живков поддържал, че правителството на Стамболов е завършило своята мисия и моментът е удобен да се оттегли. Но диктаторът не желаел да слуша подобни съвети. Той се смятал за необходим за страната и че трябва да продължава да я управлява. България не може без него, особено след успехите, които той бе имал напоследък.

Не така обаче мислеше Фердинанд. За него лично успехите, които смяташе, че е постигнал Стамболов не бяха достатъчни и задоволителни. Наистина отношенията с Турция бяха добри, с Англия, Австрия, Италия, дори и с Германия бяха добри и приятелски, но с Русия те продължаваха да бъдат прекъснати, макар че тя вече не се опитваше да се намесва така брутално във вътрешните работи на Княжеството, както по-рано.

Всичко това не утешаваше и не задоволяваше Фердинанда. Съществено за него бе да се уреди въпросът за неговото международно признаване. От сондажите, които той и неговите близки бяха направили през последните години явно бе, че това признание не идваше и нямаше никакви изгледи да дойде, догдето Стамболов стои начело на управлението. Сам последният разбираше това много добре и в речта си пред Великото народно събрание през май 1893 г. във връзка с изменението на чл. 38 от Конституцията бе казал: „Въпросът за признаването на княза от Великите сили може да се протака с години." Разбира се, ако той управлява. Това като че ли бе съвсем нормално за Стамболова: както вече Фердинанд бе князувал 6-7 години, можеше по същия начин да князува още много години. Международните условия са такива, че Русия не е в състояние да го изпъди, а да бъде детрониран чрез вътрешен бунт бе изключено. И Стамболов правеше всичко самият княз да свикне с това положение.

Но това, на което Стамболов гледаше вече като на едно естествено и нормално положение, Фердинанд и неговият антураж преценяваха съвсем инак. За тях то носеше тревоги и криеше изненади. Можеха ли те да чакат с години при една вечно царяща за тях неизвестност, която всеки ден ги гнетеше все повече? Той основаваше вече своя династия, но где бяха гаранциите, че тя може да бъде закрепена при един непризнат княз? И руските вестници, които се занимаваха с неговото положение, постоянно повтаряха във връзка с династията, която той създаваше: Кобургският принц няма никакви законни права върху българския престол и неговите евентуални наследници не могат да имат такива, защото едно право може да се прехвърля, само ако праводателят го има придобито по законен начин. Права, придобити по незаконен начин не са истински права и не могат да

се прехвърлят. Не можеш да прехвърляш нещо, което от гледна точка на закона не е твое. Според Берлинския договор щом няма признаване от Силите и инвеститура от султана, от международно гледище Фердинанд нямаше никакво законно право върху българския престол и поради това руските вестници постоянно го наричаха „узурпатор".

За Фердинанда и за неговия антураж бе ясно, че както не е признат от Силите и е без инвеститура от султана, при най-слабото международно сътресение той първи можеше да падне. А естествено той не желаеше да пада, да загуби една корона, за запазването на която бе преживял толкова тревоги през последните години. Напротив, неговият интерес диктуваше да направи всичко да я запази, като закрепи своя престол за себе си и за династията, която основаваше. Но затова трябваше без друго да добие международно признание, каквото, както знаем, не можеше да получи против волята на Русия, а тя нямаше да даде съгласие дотогава, докато Стамболов, със своята изявена русофобска политика бе начело на българското правителство. Той постоянно подчертаваше, че България трябва да върви с Тройния съюз и с Англия, в оная епоха ноторни руски противници. Това дразнеше Русия и тя се настройваше още по-решително срещу Стамболовия курс на управление. Стамболов продължаваше да държи за тази своя външнополитическа ориентация и след като падна от власт. Докато той управляваше, нещата бяха свързани тясно едно с друго: за да признаят Фердинанда Силите и султана трябваше да имат съгласието на руското правителство, а то не даваше своето съгласие, докато Стамболов управляваше България.

Фердинанд бе разбрал тези инак тъй прости истини от далечните сондажи за своето възможно признаване, които бе правил пред някои от дипломатическите канцелории на Силите и по-специално пред лица, близки до руския двор и до руската дипломация: във Виена пред посланик Лобанов, а в самия двор на Александър III чрез неговия брат, великия княз Владимир Александрович и неговата жена Мария Павловна, с които той бе успял да установи най-близки връзки. Положението бе ясно: руското правителство не желае помирението с България, още по-малко да даде признаване на Фердинанд, докато двамата, той и Стамболов, управляваха България. Имаше изгледи, че ако князът се освободи от своя първи министър, може да добие разположението на царя и на неговото правителство.

И стана един от ония парадокси, тъй чести в историята: в момента, когато в очите на всички Стамболов бе достигнал до апогея на своето могъщество с женитбата на княза, с изменението на Конституцията, с подобрението на международното положение на Княжеството и с наглед консолидирането на неговия политически курс, изведнъж той бързо се

насочва към своето падане от власт. И действително само 12 месеца делят неговия апогей на властвуване през м. май 1893 г. и неговото падане, станало на 18 май 1894 г.

Но три пъти, както вече отбелязахме, Стамболов сам прави опити да получи признаване за княза, главно от султана и от някои Сили: през лятото на 1890 г. след разкритията, които станаха по процеса на майор Паница, през пролетта на 1892 г. след убийството на Вълкович и през лятото на същата година, когато Фердинанд направи посещения на австрийския император и на английската кралица и след като самият Стамболов бе приет на аудиенция от султан Абдул Хамид. Но и в трите случая не се добиха никакви положителни резултати. След процеса срещу Паница и след убийството на Белчев и Вълкович, българското правителство се опита на убеди Портата, че ако тя признае Фердинанда, атентатите, организирани от емигрантите ще престанат, инак те ще продължат и ще смущават мира на Балканите и заплашват сигурността не само на България, но и на самата Турция. Но Абдул Хамид, твърде боязлив, особено от русите, не се реши да направи дори крачка към признаването на Фердинанд, криейки се зад липсата на единодушието сред Великите сили, а такова нямаше, защото Русия бе против. Портата се задоволи само да направи някакви отстъпки на България: берати за владици в Македония, улеснения за откриване на български училища във вилаетите, както и да се съгласи да поддържа неофициални сношения с българското правителство, но всичко това бе тъй далеч от чаканото международно признаване на режима в Княжеството.

Австрия и Англия, на които Фердинанд и Стамболов разчитаха в някои моменти толкова много, също не се решиха да направят нещо порешително за признаване на Фердинанд, освен размяната на известни любезности и поддържане пак на неофициални отношения с княза и с неговото правителство. Очевидно всички Сили държаха за солидарността на европейския концерт и никоя от тях не се решаваше да признае едностранно избора на Фердинанд за български княз като наруши по тоя начин Берлинския договор, който искаше съгласието на всичките Велики сили, защото подобно нарушение на договора би открило нова криза в Европа.

През 1892 г. се добави един нов факт: сключването на френско-руския съюз, който силно натегна във везните на европейската политика. Той тури край на изолацията на Франция, която оставаше изолирана от 1871 г. насетне, както и на изолацията на Русия, която остана също изолирана след 1890 г., когато изтече срокът на тайния германо-руски договор за презастраховка и Велхелм II отказа да го поднови.

След сключването на двойния френско-руски съюз като противовес на Тройния австро-германо-италиански съюз, Русия вече имаше мощен

съюзник и нейният глас ставаше все по-силен в европейския концерт. Равновесието на силите в Европа, което дотогава беше на страна на Тройния съюз, се възстанови, дори наклони към двойния съюз, като се имаше пред вид относителната военна слабост на Австрия и на Италия. Признаването на Фердинанд много повече зависеше сега от съгласието на Русия, отколкото това бе в първите години на неговото идване в България, когато Русия бе почти изолирана. Сега нито Англия, нито която и да е от държавите на Тройния съюз, още по-малко Турция, би се решила да предизвика криза в Европа като даде едностранно признаване на Фердинанд. Това при новото положение трябваше да се счита изключено. При това ново разположение на силите в Европа малките държави на Балканите също трябваше да държат сметка. Упоритото твърдение на Стамболов, че мястото на България е само под егидата на Тройния съюз, като отричаше всяка мисъл за неутралитет между двата враждебни политически лагера, които се формираха в Европа, не бе нито право, нито съвсем сполучливо. Има нужда, щото не само големите държави, но понякога и малките да водят, при известни условия, по-еластична политика, а не да крампонират упорито само на една страна, както това поддържаше той.

През м. август 1892 г. в Англия падна консервативно-юнионистичния кабинет на Солсбъри, заместен от едно либерално правителство на Гладстон. Известно бе, че последният като министър-председател се интересуваше повече от въпросите на вътрешната политика, а външно не обичаше Турция, бе неин противник и държеше за подобрение на приятелските отношения с Франция и Русия. Оная острота, с която Солсбъри говореше по българския въпрос, визирайки Русия, бе чужда на Гладстона. Отношенията между последната и Великобритания постепенно значително се подобриха. Напротив, отношенията между Англия и Германия бяха се влошили поради споровете за концесии и влияние в Азиатска Турция, както се бяха влошили и руско-германските отношения след падането на Бисмарка. Изостриха се и споровете между Австрия и Италия за Адриатика, а това разслабваше положението на Тройния съюз.

В замяна на това настъпи едно твърде странно на пръв поглед подобрение в австро-руските отношения. През ноември 1892 г. руският престолонаследник (по-късно император Николай II) посети Виена, където бе приет твърде сърдечно. Самият австрийски император Франц Йосиф се изказа също доста ласкаво и симпатично за подобряване на австро-руските отношения, както пред руския престолонаследник, така и в речта си при откриването на сесията на делегациите. В същия смисъл бе говорил и министърът на външните работи на Монархията, Калноки. Ясно бе, че във Виена не бяха далеч от мисълта за едно по-чувствително по-

добрение на австро-руските отношения. То се постигна с подписването на едно австро-руско споразумение от м. април 1897 г.

Тоя обрат в австрийската външна политика бе замислен в съгласие с Германия и имаше за цел като се подобряваха отношенията между Русия и немските империи и се обезпечаваше руският гръб в Европа, да се тласне руската експанзивна политика към Далечния изток; по тоя начин да се отслаби руския натиск в Източна Европа върху двете немски държави, който натиск ставаше за тях твърде болезнен след сключването на френско-руския съюз, който ги поставяше в неудобни и опасни клещи.

Както се знае, тая добре замислена политическа стратегия успя в първата си фаза. Русия влезе в конфликт с Япония, претърпя поражение и за известно време немците си отдъхнаха от френско-руския кошмар, но във втората си фаза, когато Русия след поражението си от Япония се върна в Европа, не успя и стълкновението с немските империи, от което Бисмарк се боеше толкова много, стана през 1914 г. Както е известно, то донесе и края на трите монархии: Германската, Австрийската и Руската.

Но в 1893-94 г. тези събития не можеха да се предвидят. Налице бе само френско-руският съюз, който издигна престижа на Русия и нескриваното желание на Австрия, зад което стоеше Германия, за подобряване на австро-руските отношения. Френско-руският съюз измени съотношението на силите не само на континента, но и в морето — въпрос, който засягаше вече и Англия, чийто капацитет да засилва своите военноморски сили постепенно отслабна с идването на либералите на власт през 1892 г. След сключването на френско-руския съюз общият тонаж на английската военна флота с много малко надминаваше тонажа на съединената френско-руска флота. Френската флота в Средиземно море сама надминаваше морските сили, които Англия държеше там. При това Франция разполагаше там с две отлични бази в Тулон и Бизерта, докато английските бази в Гибралтар, Малта и Кипър бяха твърде занемарени, с малки докове и с ограничени складове за въглища. При това двете нови съюзници, Франция и Русия, подпомагайки се взаимно, имаха широка възможност да засилят своите морски строежи, конкурирайки в това отношение самата Англия.

Последната трудно можеше да се приближи до Германия, защото си разделяха спора за господството по моретата и за икономическото настъпване на германския капитализъм в Турция и в Средния изток, където той влизаше в борба с английския капитализъм. Германия се стремеше да измести англичаните от техни отдавна заети политически и икономически позиции.

Френско-руският съюз оказа известно влияние и върху положението на Италия в Средиземно море. Дотогава тя бе под силната зависимост на

Англия, а сега трябваше да държи сметка и за силата на новия съюз в това море. Все по-ясно ставаше, че при една война между него и двете немски империи, Италия трудно би могла поради своето географско положение да застане на тяхна страна, въпреки съюзническите задължения, които я свързваха с тях, защото трябваше да държи сметка за своя открит гръб към морето. Още повече, че настойчиво се е поддържало, че Русия възнамерявала да установи за постоянно една своя ескадра в Средиземно море като използва за база някои френски африкански пристанища в това море.

Така се чертаеше в момента международното положение сред един твърде динамичен свят, при който опасните и рисковани изненади никак не бяха изключени. Фердинанд и неговите интимни съветници, каквито той имаше не само в София, но и в чужбина, където така често пътуваше, следяха с особено внимание развитието на политическите отношения в Европа и се стараеха да се ориентират колкото се може по-правилно по тях. Сам Фердинанд следеше големия европейски печат, държеше връзка с меродавни среди на Запад, срещаше се със своите интимни съветници там. Добре разбираше собственото си положение и това на страната. Виждаше нарасналото влияние на Русия в Европа и желанието на всички почти сили да бъдат в добри отношения с нея. Главно въпросът се отнасяше до Англия и Австрия. Гладстон сам отбягваше да дразни Русия, особено с риск да доведе работите до остър конфликт с Александър III поради българските работи. Същото можеше да се каже вече и за Австрия. Във Виена даваха да се разбере, че интересът на една малка държава като България не можеше да бъде от решително значение, когато се поставят в опасност големите интереси на Монархията и на европейския мир. Оттам вече идваха съвети към българските държавници да бъдат внимателни и предпазливи, да не вършат работи, които биха могли да доведат до сериозни европейски усложнения.

Очевидно европейските отношения се бяха твърде много променили от 1886 до1894 г. Сега никой не би желал да поеме риска за нови усложнения и конфликти поради българските работи. Това не можеше да отбегне от очите на по-внимателните и по-обективни наблюдатели на международните събития и на постоянно изменящите се международни отношения. Чуваха се съвети отвън, че най-доброто, което би могла да направи България, преди всичко за себе си, е да потърси пътища и средства да се смекчат нейните отношения с Русия, която също чувства вредата от тия тъй влошени и неестествени отношения.

Такива съвети идваха от Берлин, където Стамболов сам се бе опитвал да търси помощта или посредничеството на Германия, за да може да се уреди международното положение на България като се даде признаване на Фердинанд. От Берлин отклоняват да направят каквито и да би-

ло посреднически постъпки, защото те само биха предизвикали недоволството на Русия. Александър III сигурно не би дал никога съгласие за това.

Българското правителство и Фердинанд не можеха да очакват нищо и от Турция. Абдул Хамид, твърде боязлив към Русия, въпреки проявените симпатии към България, в никой случай не би се ангажирал в една акция като признаването на княза, която би силно раздразнила царя.

С други думи, въпреки известни успехи във външната политика, които правителството на Стамболов обичаше постоянно да изтъква като приема на Фердинанд в Лондон и Виена през 1892 г. и на Стамболов от султана през същата година, в основата си международното положение на България не бе се в нищо подобрило, особено по въпроса за признаването: без да се подобрят отношенията ѝ с Русия, постепенно бе изоставена по тоя въпрос от Силите, някои от които като че ли по-рано ѝ даваха някакви надежди за едно сепаратно признаване. Наистина през 1893 г. царят имаше малко желание да се занимава с България, особено да мисли да я окупира, както по-рано, но това малко подобряваше нашето международно положение, което продължаваше да бъде неуредено. А утре, при някакви усложнения в Европа или на Балканите, никой не можеше да предвиди какво ще бъде поведението на Александър III, както още помалко можеше някой да предполага, че той ще умре само след една година, понеже през 1893 г. той бе едва 48-годишен и външно изглеждаше здрав и силен — превивал желязо с ръцете си.

И Фердинанд е принуден по необходимост все пак да търси връзки с руския царски двор, макар да знаеше отрицателното отношение, което царят имаше към неговия избор. Пътят към Петербург не беше лесен. Имаше да се преодоляват много пречки, докато се стигне до там и се добие разположението на неумолимия руски самодържец. Но друг изход нямаше за Кобургския принц, след като бе разбрал становището на Силите и на султана по неговия избор. Неговото бъдеще все повече зависеше от добрия изход на сондажите, които бе започнал да прави за едно помирение с Русия. Естествено българският княз бе загрижен за собственото си положение и за това на династията, която основаваше. Но сондажите сочеха, че едно помирение с Русия беше трудно, поради противоруската политика, която водеше България. А тая политика се водеше от Стамболов, но и Фердинанд бе отговорен формално за нея. Можеше ли да се спечели разположението на русите като се пожертва един от двамата? Но кой? Имало като че ли намеци от руска страна, без да може да се разбере доколко те са били искрени или са били само политически интриги, Стамболов да жертвува Кобурга, да приеме кандидат за български княз, посочен от Русия, сам да се помири с Русия и да запази властта. От

тоя характер бе идването на Татишчев в София през 1890 г. Но на тези внушения Стамболов не се поддаде. Смяташе ги неискрени, някаква уловка и не им вярваше, макар инак, според твърденията на Салабашев, негов министър на финансите, Стамболов сам е приемал, че най-добрият изход от съществуващата българска криза, която и нему е тегнела, е едно помирение с царя, при условие князът да бъде признат от него. Казвал, че бил готов дори сам да се оттегли от управлението, за да улесни едно разрешаване на тоя въпрос, но това твърдение не се потвърждава от покъсното негово поведение, главно във връзка с неговата оставка. Никога, разбира се, не е смятал, че собственото му съществуване би било пречка за едно помирение. Твърде наивно вярвал, че русите, без особени молби и отстъпки от българска страна ще се съгласят на помирение и признаване на княза.

Но това, дори да е могло да стане, изисквало много време, криело в себе си много неизвестности. А Фердинанд ставал все по-нетърпелив. Бързал с признаването си и в сондажите, които правел, внушавал, че може да жертвува Стамболова, ако руският царски двор се съгласи на помирение.

На тая почва да се търси помирение с русите между княза и неговия първи министър се били водили чести разговори, които понякога избивали в спорове и разногласия помежду им. Според свидетелството на дописника на немския вестник „Кьолнише Цайтунг" фон Мах, близък до Стамболова, последният казвал, че Фердинанд често повдигал въпрос за своето признаване. Стамболов, знаейки мъчнотиите, на които ще се натъкнат подобни постъпки, гледал да отстранява или най-малко да отлага въпроса. Той винаги изказвал своето наивно убеждение, че ще дойде ден, когато руското правителство ще падне в скута ни от само себе си и ще даде признаване, без условия и ангажименти от наша страна. „Инак, ако ние отиваме като молители, ще трябва да купим стоката (признаването) скъпо и ако за Вас, казвам на Фердинанда, цената не изглежда доста висока, за мен тя е висока, а за България ще бъде още по-висока. Ако историята — продължавал Стамболов към Фердинанда — отбележи някъде за Вас, че Вие сте управлявали с успех, въпреки волята на Русия, това ще бъде по-голям подвиг, отколкото ако се каже: „Най-после князът позна заблуждението си там и се запъти към Каноса."

Фердинанд не споделяше тия мисли и никак не се утешаваше от тия думи на своя първи министър. Той смяташе, че фактите говореха съвсем друго. Русия не бе готова лесно, без молби и отстъпки да се съгласи на едно помирение. Същевременно тя бе станала силна със своите съюзи, с повишен международен престиж, който сам Александър III в критични моменти за Европа е изразявал с афоризма: „Европа може да почака, докато руският цар почива и лови риба във Финския залив." Ясно бе, че

през 1893-1894 г. никакъв европейски, още по-малко балкански въпрос можеше да бъде разрешен без нейно съгласие, най-малко въпросът за признаването на княза.

В себе си, вътрешно, Фердинанд се опасяваше и от друго в тая скрита борба за своето признаване, която той имаше да води с първия си министър: да не би в даден момент Стамболов да се помири с русите, като пожертва него самия. Увертюрата, която бе направил Татишчев, не бе ли в тоя смисъл и нямаше ли опасност за княза от политическа интрига тя да се обърне един ден в действителност? В този смисъл на времето са циркулирали подобни слухове, подхранвани и от водевилни опити, като тоя на Методи Кусевич, тогава протосингел в Цариград на екзарха и чест гост на руското посолство в тоя град, който си бе въобразил, че може да помири Стамболова с Русия за сметка на Фердинанда, макар че по-късно несериозният монах обърна колата да помирява Фердинанд с русите, сега за сметка на Стамболов.

Фердинанд нямаше голяма вяра и във висшето офицерство, значителна част от което бе се увлякло подир Паница, в неговия истински или предполагаем опит да прави преврат. А положението му на непризнат княз в лоши отношения с Русия създаваше удобна почва за такива предприятия.

И Фердинанд ставаше все по-нетърпелив. През 1893 г. след женитбата му с Мария Луиза, неговият план бе узрял: да направи нови сондажи в Петербург и ако те са благоприятни, да жертва Стамболова, каквато жертва, и то най-малката, русите сигурно щяха да наложат. Сондажите са били направени през втората половина на същата година и дадоха някои надежди. Тогава вече Фердинанд започна чрез свои хора да подготвя падането на всесилния диктатор, задача, която не беше особено лесна при създадените у нас условия. Стамболов си бе създал твърде крепка власт в страната. Той бе управлявал дълго, целият държавен апарат бе в ръцете му: войската чрез военния министър Савов, полицията — чрез Министерството на вътрешните работи, на което диктаторът бе титуляр. Така че по този начин разполагаше с материалната сила на държавата, която при нужда можеше да употреби срещу монарха. Правосъдието и чиновничеството му бяха подчинени. На първо време князът не разполагаше с никаква реална власт. Общественото мнение бе все още дезорганизирано от продължителния диктаторски режим. Самото то не можеше да се освободи от кошмара на диктатурата и не можеше никому да бъде в помощ за борба против нея. В същото положение бе и самата опозиция, доколкото тя все още съществуваше, и то повече като латентна, а не като динамична сила.

Все пак Фердинанд поиска да я използва в борбата против своя всесилен първи министър. Насърченията към нея дойдоха от дворцовите

хора. Тайната парола бе: князът иска на всяка цена да свали неговата диктатура, която тежеше еднакво и върху самия монарх, и върху общественото мнение, след това да се помири с Русия. Против Стамболовата диктатура беше голяма част от народа и интелигенцията, те бяха готови да съдействуват на всекиго, който би се опитал да свали станалия тъй тиранически режим и действително се втурнаха с всички сили в борбата, понасяйки немалко страдания и несгоди. Паролата за помирението с Русия подействува върху русофилски настроената част от общественото мнение. Всичко това Дворецът пожела да организира в борбата за сваляне на Стамболов и неговото правителство. Князът чрез свои доверени хора влезе във връзка с водачите на опозицията, субсидира тяхната борба, изостри своите отношения със своя първи съветник и подготви неговото падане. Стимулът за политическата промяна бе главно помирение с Русия и признаване избора на Фердинанда, което пък формално значеше уреждане на международното положение на Княжеството. Той бързаше, боейки се при бързо меняващите се политически обстоятелства да не последва някоя изненада. На него му бе направило впечатление едно изявление от това време на германския император Вилхелм II: „Една руска окупация на Цариград не ще да е *casus belli* за Германия; Австрия може да се компенсира със завземането на Солун." Малко е вероятно кайзер Вилхелм да е имал голямо желание да позволи осъществяването на подобно политика. Той я поддържаше, както впрочем това правеше и Бисмарк, с надежда да вплете Русия в сблъкновение с Англия за Проливите и за Цариград и по тоя начин да отслаби руския натиск на източногерманската граница. По-късно, по същите мотиви Вилхелм подтикна Николай II да засили своята експанзивна политика в Далечния изток и да влезе във война с Япония.

Но тая насока на германската политика, която имаше за цел да тласне русите към Цариград, плашеше твърде много българския княз, колкото осъществяването на подобна задача да изглеждаше поне в момента тъй малко вероятно: в Петербург знаеха за тая германска хитрост и се пазеха да не се поддадат лесно на нея. Но ако за Цариград, където положението беше твърде много заплетено — те не се поддадоха, за Порт Артур се поддадоха. Но все пак перспективата, че Русия при бързо меняващите се политически обстоятелства, можеше един ден да се намеси на Балканите и стане владетелка на Цариград, извънредно много безпокоеше Фердинанда, защото при положението, че той не е признат от Силите, особено от Русия, за която си оставаше узурпатор, първата последица от руската акция щеше да бъде да се ликвидира с неговото князуване в България.

Това правеше Фердинанда нетърпелив и нервен и искаше на всяка цена да се избърза с неговото признаване. Той бързаше, но мъчнотиите

бяха налице. Не щеше ли Александър III да наложи твърде големи жертви и лично на Фердинанда и на България? Можеше ли Русия да се задоволи само със свалянето на Стамболов или щеше да настоява нейното влияние да се възстанови в България, така както съществуваше до 1885 г.? Това и плашеше, и дразнеше софийските управници след Стамболов, а и затова последният поведе борба против всякакво помирение с Русия. Наистина като опозиционер той не можеше да диктува българската политика, но създаваше особено нервно настроение против себе си в управляващите софийски среди, което по-късно му струва много скъпо.

Разбира се, и при новия руски цар без жертви пак не се мина. Фердинанд трябваше да жертва католическата вяра над първия си син и да води борба с папата, с роднините на жена си, със собствената си жена, само и само да добие своето международно легализиране като спечели благоволението на Русия. Някога един далечен негов прадед, Анри IV Бурбонски, който бе минал от протестантството в католицизма, за да затвърди своята корона, бе казал: „За да се завземе Париж, може да се отслужи една католическа литургия." Три века по-късно Фердинанд повтори същите думи: За да се осигури българската корона, може да се отслужи за сина му една православна литургия.

А България по всички признаци, които имаме,трябваше да жертвува самия Стамболов, пак с цел да се закрепи короната на Фердинанд. Но за това по-нататък.

СТОПАНСКОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО И ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА СТАМБОЛОВ

След Освобождението значителна част от земите на турците минаха в български ръце. Големи маси от турското население в няколко години напуснаха България и заминаха за Турция, настанени предимно в Анадола. Обширни турски чифлици, където раята работеше ангария или на изполица преди Освобождението, макар и не изведнъж, минаваха в собственост на българските селяни. Освобождението причини цяла революция в това отношение: тези чифлишки земи бяха изкупени срещу сравнително минимално плащане, а имаше случаи, когато на първо време след Освободителната война те са били просто разграбени от българите и парцелирани между тях. В Кюстендилско, където турските чифлици бяха по-многобройни и техните собственици оставаха по-компактна маса и все още действителни владетели на земите, българската държава през 1884 г. при управлението на Каравелова трябваше да се намеси като изкупи чифлишките земи от техните феодални владетели турци и ги раздаде на българското население срещу едно постепенно, не особено голямо, но все пак реално изплащане. Както видяхме по-рано, Берлинският договор се бе погрижил да запази правата на турските собственици в Княжеството и забраняваше експлоатацията на техните полски имоти, дори и когато те са собственост на турските феодали, паши и бегове, които бяха просто присвоили и заграбили тия земи и които лично не бяха работили своите земи, а ги работеше българската рая. Берлинският договор не направи никаква разлика между имотите на турските феодали и имотите на селяните турци, които подобно на българските селяни сами обработваха своите неголеми парцели земя. По принцип всички турски земи, които българите взимаха или бяха взели, трябваше според договора да бъдат заплатени. И се наблюдава следният парадокс: на много места българите забогатяха от войната, всичко поскъпна и ония, които докато траеше тя продаваха храни, добитък, вино и пр. спечелиха дори доста пари, все злато, с каквото русите заплащаха всичко, което взимаха от населението за нуждите на своята войска. Но няколко години по-късно цялото това богатство мина в ръцете на турците, които се изселваха, срещу имотите, които продаваха на българските селяни, или пък последните бяха принудени да плащат заграбените турски земи. От България златото, излязло от руската хазна, минало за малко у българите, потече към Цариград и Анадола. Все пак със закона за чифликарските земи и с намесата на държавата бе ликвидирана една важна земеделско-стопанска проблема, коя-

то жизнено интересуваше българското селско население, особено в Западна България. След присъединяването на Източна Румелия към Княжеството и там се ускори процесът за раздробяване на по-едрите турски поземлени владения и преминаването им в по-малки парцели в ръцете на южнобългарските селяни. По тая причина в оная епоха аграрният въпрос у нас не се е слагал за разрешение с оная острота, както бе в някои други страни, където феодалният характер за владение на земята се запази сравнително дълго време.

Това бе извънредно важно за нашия социално-стопански живот, защото тогава грамадна част от българското население, до 80-85%, живееше от земята; земеделието, във всичките си отрасли, бе неговото занятие и главният, ако не и единственият за мнозина източник за прехрана. Тоя социален характер на нашия бит се запазва продължително време и дори в по-късна епоха. Това потвърждават данните за нашите статистически изследвания след Съединението. Така в началото на тоя век (1900-1920 г.), имаме следната сравнителна таблица за разпределението на населението по занаяти и домакинства:

	Домакинства	
	1900 г.	*1920 г.*
1. Земеделие и животновъдство	1 537 043	2 143 010
2. Занаяти, индустрия и търговия	207 725	309 385
3. Администрация и свободни професии	85 642	141 902
4. Други занаяти	62 671	91 867

Все още само малка част от населението живее в градовете:

	Население	
	В градовете	*На село*
1900 г.	19,85 %	80,15 %
1920 г.	19,94 %	80,06 % *

От горното се вижда колко слабо върви изменението в професионалния, а оттук и в социалния състав на българското население в оная епоха. Изобщо след Освобождението и доста дълго след него, селото расте еднакво с града, като земеделието и неговите отрасли си остава главното стопанско занятие и почти изключителен поминък на 4/5 от цялото население на страната, както и 4/5 от него живее в селото.

---

* Сравни: д-р Иван Сакъзов — 50-годишно стопанско развитие на България. В сп. „Обществено развитие", кн. V от м. май, 1929 г.

Ако направим едно сравнение в годините от края на миналия и началото на настоящия (XX) век, ще се убедим от статистическите данни, че през това време за характера на нашето земеделие не е настъпила почти никаква особена промяна: то си остава все дребно, твърде екстензивно и общо взето проявява тенденция да върви към раздробяване. Тая тенденция се обяснява главно с раздробяването на земята, поради наследяването и поради образуването на малки селски стопанства от селяни, които дотогава са нямали земя. С наследяването земята се раздробяваше между наследниците и всеки от тях придобиваше част от онова, което им е оставил техният наследодател. Купуването на нова земя ставаше почти изключително за сметка на земите на изселващите се турци, защото българите рядко продаваха земя, освен в изключителни случаи. До 1902 г., когато се гласува законът за челядните имоти, имаше чести случаи на обезземляване на селяни, които бяха задлъжнели главно на лихварите. Имотите на задлъжнелите селяни се продаваха на публичен търг и минаваха в ръцете на по-богати селяни, които ги купуваха обикновено на твърде ниска цена или оставаше върху самите кредитори. По този начин ставаше пък обратният процес на концентриране на земята в малко ръце. Властта не се интересуваше твърде от тоя процес, но я смущаваше фактът на обезземляването на по-бедните селяни, които при липсата на развиваща се градска индустрия бяха принудени да остават на село, където трябваше да работят или чужда земя на изполица, или да стават земеделски работници. Законът от 1902 г. се опита да спре процеса на обезземляването като постанови, че за всяко селско домакинство се запазват по 10 декара земя, неотчуждаема за дългове. Мярката бе временна, макар да се оказа не особено резултатна, едно защото запазеното количество на земята бе твърде малко, особено за места, където земеделските култури бяха екстензивни, друго, защото често кредиторите по разни начини успяваха за заобиколят ограниченията на закона.

От една земеделска анкета, направена в началото на XX век имаме следната таблица за разпределението на фермите по селските домакинства:

Стопанства по-малки от	2 ха	424 898	или 45,5 %
„ „	2-5 ха	212 618	или 22,9 %
„ „	5-10 ха	174 110	или 18,6 %
„ „	10-100 ха	126 805	или 12,9%
Стопанства над	100 ха	936	или 0,1 %

Последиците от това крайно раздробяване на земята бяха нерентабилност, въпреки положеният тежък труд и екстензивна стопанска дейност, защото при тия малки стопанства не можеха да се въведат техни-

чески подобрения в земеделието и то си оставаше примитивно обработвано и малодоходно.

Поради бързото увеличаване на населението става изчерпване на общинския фонд земи, значителна част от които се раздават на безимотните и малоимотните селяни. При територия от 96 345 500 декара в началото на века, 46 257 890 са били в ръцете на частни лица, които са ги обработвали. Малки количества са били притежание на училища, манастири и на Българската земеделска банка, главно продадени на публичен търг частни земи, възложени при продажбата на банката кредитор.

Главно тогава земята се засява със зърнени храни до 25 000 000 декара или около 75% от цялата обработваема земя, малко от нея е използвана за по-интензивни култури, особено за индустриални цели.

Производството се заключавало:

Пшеница — 12 180 752 квинтала
Ръж — 2 139 239 кв.
Смес — 1 009 232 кв.
Ечемик — 2 708 538 кв.
Овес — 1 263 849 кв.
Лимец — 64 474 кв.
Просо — 83 804 кв.
Царевица — 7 233 011 кв.
Ориз — 37 471 кв.
Елда — 15 000 кв.
Тютюн — 58 125 кв.
Зах. цвекло — 612 631 кв.
Сусам, анасон, коноп и др. — 189 486

Главният износ е зърнени храни: пшеница, ечемик, царевица. Средно годишно около 550 000 тона.

През целия период от време след Освобождението България в стопанско отношение продължаваше да бъде все още бедна и останала назад страна. Поменахме, че главният поминък на населението си оставаше земеделието и неговите отрасли. Но едно земеделие твърде примитивно, извършвано почти изключително с ръчен труд. При това и твърде малодоходно като голяма част от селското население живееше постоянно в нищета. Периодическите кризи в цената на житото и на другите зърнени произведения следваха една след друга на международния пазар, където се определяха цените; кризи, предизвикани главно от американската конкуренция, където земята беше обширна и се обработваше машинно и производството струваше много по-евтино, продаваше се евтино на Запад и биеше по цена българското производство. Нашите селяни бяха принудени да отделят част от онова, което бе оставено за прехрана и да го продават на убита цена на пазара, без да са в състояние с добитите пари да задоволят собствените си най-елементарни нужди. Това бе едно състояние на постоянна беднота. При това значителна част от селското население беше без земя или разполагаше с недостатъчна за нуждите си земя. Колкото земи се продаваха след Освобождението от изселващите се турци, тези земи обикновено влизаха в ръцете на по-бо-

гатите селяни, защото по-бедните, които нямаха ни земя, ни кредит не бяха в състояние да купят дори и малки парцели от нея. Нерядко тая земя отиваше в ръцете на хора, които нямаха нужда от нея, не я обработваха сами, а я даваха под наем на бедните селяни. Земеделският кредит като обществена служба бе слаборазвит, въпреки създадените от времето на Митхад паша (1864 г.) земеделски каси и селското население дълги години след Освобождението бе принудено да прибягва до услугите на частния лихвоимски капитал, но тия земи се даваха при извънредно тежки условия за длъжниците и обикновено това ги разсипваше.

Главните приходи на държавата се събираха от земеделското население. По наследство от турците и Българското княжество събираше като най-важен приход на държавното съкровище данъкът десятък (ошур) в натура върху всички земеделски произведения. Ошур, видяхме, е арабска дума и ще каже десетина, десета част. Това е бил данъкът, който от старо време народите , по-специално на мохамеданския Изток, плащали на своя владетел десет на сто, или една десета част от всичко, що добивали от земята. При турското владичество ратаите земеделци плащали два данъка: харач и ошур. Харачът се плащал за правото, което имал селянинът да се ползва от земята, която според мохамеданското право е собственост на държавата, докато отделните лица имат само ограничено право да я обработват и да събират земните произведения, получени от техния труд; ошурът пък се плащал в размер десет на сто от добитото от земята като право на държавата, която за своите нужди взима част от онова, което отделните лица и кооперации печелят или добиват.

С течение на времето събирането на ошура се усложнило; турското правителство почнало да продава десятъка на закупвачи, които в действителност събирали от раята повече от 10 % и ставали често съсипници и изедници за населението. Отдаването на закупчици събирането на ошура ставало от турските валии и мютесарифи; закупвачите биваха бегове или богати търговци. Тия търгове ставаха източник на най-крупни злоупотребления, и то за сметка на държавата и за сметка на земеделското население. Закупчиците обикновено се споразумявали помежду си да не се наддават и по този начин да платят по възможност най-малката сума срещу десятъка на дадено село. Те влизали в споразумение и с турските чиновници, които извършвали търговете и срещу известно възнаграждение успявали да взимат десятъка на отделните села срещу най-малка сума. От тоя подкуп взимаха всички чиновници на мястото, гдето ставал търгът, включително и най-висшите: валиите (областните управители) и мютесарифите (окръжни управители), които обикновено утвърждавали търговете. Дотук ощетяването ставаше във вреда на държавата; след това започваше ощетяването на селяните. Контролът при събирането беше

слаб и закупчиците, наричани нашурджии или милтезими, събираха много повече от онова, на което имаха право; турската власт ги покровителстваше, защото чиновниците бяха съдружници на самите закупчици. Преброяването на снопите, за да се определи какво количество от тях ще се даде на закупчика, т.н. взимане на номуне, ставало от агенти на последния. Те често брояли и взимали произволно, защото селяните нямали глас в работата. Само там, където селяните са били по-събудени и посолидарни помежду си, могли донякъде да защитят своите интереси. Често се забавяло това преброяване, а с това закъснявала вършитбата и често есента заварвала храните неовършани, което било голяма загуба за земеделците, особено при тъй примитивния начин на вършитба в онова време; имало случаи, когато струпаните кладни е ставало нужда да презимуват и да се вършеят на следната пролет, разбира се, с големи загуби за производителите.

През турското владичество оплакванията срещу загубите и неправдите, които са вършени при събирането на десятъка са били повсеместни, те са били отправяни до турските власти, често печатани в Цариградските български вестници. Едно от важните оплаквания на българските делегати Драган Цанков и Марко Балабанов пред Европа през 1876 г. срещу турското управление бяха тия тъй страхотни злоупотребления и настояваха десятъкът в натура да се обърне и заплаща в пари.

Този навик се поде още по-силно след Освобождението, и то както в Княжеството, така и в бившата Източна Румелия. В тази област европейската комисия, която изработи нейния органически устав, като имаме предвид класическите недоволства против десятъка, внесе в органическия устав изрично постановление. Новото управление ще се погрижи преди всичко да преобърне данъка десятък в поземлен данък (чл. 219). Източнорумелийското правителство със закон още от 1880 г. замени събирането на десятъка с поземлен данък, плащан в пари.

В Княжеството подобно постановление се взе от Учредителното събрание, което изработи Конституцията през 1879 г. Но то си остана като отделно решение на събранието и не влезе като постановление в самата Конституция. Решението гласеше: „Никой данък не може да се взема в натура; правителството не може да дава на откуп събирането на данъците. Това решение да се донесе до знанието на бъдещото правителство".*

Това решение е било взето по повод на една записка, внесена и прочетена в Събранието от проф. Марин Дринов. В нея се казваше: „Още в самото начало на войната се отмени събирането на десятъка, като се

* Протоколите на Учредителното българско народно събрание в Търново, 1879 г. Изд. „Хр. Г. Данов", стр. 234.

замести с нов поземлен данък," Мотиви: „Прежнята система даваше повод към различни злоупотребления и беше много тежка за населението, като му препятствуваше да прибира о време сеитбите си от нивята."

Българските правителства взеха слаби и бавни мерки да се съобразят с решението на учредителите и пристъпиха много късно до постепенното въвеждане на поземления данък. Тая бавност и постепенност се оправдаваше с нуждата да се проучи добре въпросът, както и с нуждата на държавата да има по-сигурни приходи от първия ден на своето съществуване, а това можеше да стане като поне на първо време се запазеше системата на десятъка, както и всички почти заварени турски данъци. Правителствата във време на Пълномощията (1881-1883 г.) се бяха заели да махнат десятъка, но не успяха.

След това едва при управлението на Стамболов бе решено десятъкът да се събира от държавата в пари, а не в натура, но данъкът пак се определяше по системата на номунето. Преди това бе решено, че десятъкът ще се взима само от житните произведения, а за земите, в които се сеят други земеделски култури ще се плаща поземлен данък на декар.

Но въпреки тези облекчения, които се правеха на земеделските производители, системата на десятъка продължава да съществува и да се критикува. През 1889 г. сп. „Промишленост"* сочи злините и неправдите от десятъка, настоява „тази овехтяла и отживяла" система да бъде „унищожена и заменена със системата, въведена в просветените европейски господарства, система, наречена „поземлений данък", да се определи данък на дюлюм: земя, гора, пасище, като се обложат по категории", тогава „земеделецът ще си знае колко му се стои да плати поземлен данък и на колко срока, като ще се грижи да си внесе данъка на определените срокове. Няма тогава земеделецът да чака да си вземе номуне или други подобни на това стъпки, но щом пожъне и ще си вдигне снопите. Тогава ще се освободят от главоболие и земеделците, и правителството."

Въпреки тия напомняния, българското правителство продължава да събира десятъка, макар и не в натура, а в пари (от 1888 г.), но и в тоя случай онова, което трябваше да плати земеделецът, се определяше всяка година според добитите произведения. Следователно пак се взимаше номуне след жетвата от специални контрольори преброители, за да се определи какво количество храна ще добие производителят и колко би трябвало от нея да даде на държавата, която сега го пресмята колко то струва според пазара и каква сума ще трябва да плати на държавното съкровище. Всъщност земеделците се освобождаваха само от задължe-

* Август-септември 1889 г., кн. 8-9, издавано от учителите в Свищовското търговско училище.

нието, като предават житото-десятък на държавата, да го откарват в някое дунавско или черноморско пристанище, където го приемаха агентите на държавата, а имаха право да го продават сами те.

Инак трябва да се забележи, че в първите години след Освобождението данъците са още сравнително ниски, защото държавните нужди са още малки. За двете България (Княжеството и Източна Румелия) бюджетът започва през 1880 г. със сумата 31 980 244 лева, за да достигне след Съединението през 1886 г. на сума 44 240 445 лева, в която сума влизали и някои разходи по войната със Сърбия.

Правителството на Стоилов през 1891 г. прие закон, с който десятъкът бе окончателно заместен с поземлен данък. Населението посрещна с благодарност тая реформа. Но при събирането на паричния поземлен данък се явиха големи недобори, по този начин по тоя параграф на приходния бюджет на държавата, който оставаше най-големият и най-съществения държавен приход, започнаха да постъпват все по-малки приходи. Мъчнотиите в събирането на поземления данък се увеличиха по две причини: поради американската конкуренция цената на зърнените храни падна неимоверно много, а това разстрои доходите на земеделските стопани, които разчитаха на дохода си от продажбата на зърнени храни, а след 1895 г. се заредиха редица неплодни години: 1896 суша, 1897 г. големи наводнения, 1899 г. първата половина — незапомнена суша, а втората половина — катастрофални наводнения.

Както ще видим по-нататък, правителството Иванчов-Радославов през 1900 г. се върна към системата на десятъка, но срещна силната съпротива на селското население, която съпротива се изрази на много места в открити бунтове против властта; на следната година десятъкът бе наново отменен.

Мотиви: 1. Десятъкът е несправедлив, защото не облага чистия доход на населението, а целия доход: и от труда, и от капитала; 2. Това е отживял времето си данък, остатък от феодалните тегоби от времето на робството; във века на паричното стопанство примитивно и нерационално е да се прибягва до натурални данъци; 3. Не бива правителството да търси увеличени приходи само от гърба на земеделското население, а от всички съсловия; 4. Десятъкът не дава очакваните приходи, защото неговото събиране е съпроводено с големи разходи; 5. Населението понася сериозни загуби поради късното събиране на храните.

Мотивите са съвсем основателни.

През 1893 г. за първи път се правят опити да се установи народното богатство на България. Първи поставя тоя въпрос известният тогава икономист, за кратко време министър на финансите през 1903 г., Антон Манушев. В една своя сказка, четена в „Славянска беседа“ в София през

зимата на 1893-1894 г., той се опитва да определи, но по не особено сигурни данни най-напред дохода, който българските граждани добиват от своя труд като работят земята или упражняват някакво занятие. Според неговите изчисления за периода 1889-1892 г. (за 4 години), средното годишно производство в България е било:

Зърнени храни (жито, ръж, ечемик, овес, царевица и др.), възлизащи на 30 007 508 хектолитра, струващи		249 553 555 лв.
Слама:	3 600 000 000 кг	36 000 000 лв.
Сено:	566 773 432 кг	17 003 202 лв.
Оров:	98 801 284 кг	7 964 103 лв.
Вино:	2 853 000 хектол.	37 009 000 лв.
Тютюн, рапица и др.		10 000 000 лв.
Зеленчуци и плодове		30 000 000 лв.
Приходи от паша		8 000 000 лв.
Приходи от гори		28 000 000 лв.
Приходи от разни		9 000 000 лв.
	Всичко доход от земята :	432 529 860 лв.
Доходи от домашни животни		156 438 748 лв.
Непредвидени земеделски приходи		15 011 392 лв.
Всичко доходи от земята:		603 980 000 лв.
Доход от индустрия, занаяти, търговия, транспорт		300 000 000 лв.
Всичко годишен национален доход:		903 980 000 лв.

Ив. Ев. Гешов, също известен тогава икономист, разкритикува някои от данните, които дава Манушев. Смята, че цифрите, които последният дава са доста високи. И в сп. „Юридически преглед“ (1893-1894 г.) прави следните поправки:

Доходи от земята:	525 до	550 000 000 лв.
Доход от други занаяти		275 000 000 лв.
Или общият национален доход е		825 000 000 лв.

срещу 903 980 000 лв., на колкото го определя Манушев.

Като съпоставя тоя национален доход от кръгло 825 млн. лева с общото число на населението в България, което тогава е възлизало на около 3 300 000 жители, Гешов сочи, че на глава се пада годишен доход от 250 лева, това е по-долу от дохода на глава в други земеделски страни като Русия, Италия, Португалия, Испания, Гърция.

Колкото се отнася до общото национално богатство, Манушев определя стойността на всички движими и недвижими имоти в България на 6 730 108 350 лева. Гешов намира тая цифра за доста висока и дава следните цифри за различните пера на общонародното богатство, по тогавашна оценка:

Пари, почти изключително металически (злато, сребро и др.)	76 000 000 лв.
Непокрити имоти	2 382 000 000 лв.
Покрити имоти	727 000 000 лв.
Ж. п., телеграфи, мини	271 000 000 лв.
Домашни животни	270 000 000 лв.
Покъщнина, сечива, гарови стоки	378 000 000 лв.
Всичко:	4 104 000 000 лв.

От тая сума следва да се извади сумата 153 000 000 лева, равна на държавния дълг към чужбина, тогава националното богатство на страната остава 3 951 000 000 лева. При тая оценка на глава от населението, на България се пада средно по 1197 лева, значително по-малко отколкото средното богатство на човек в други земеделски страни. Но трудът, подчертава Гешов, е голям фактор на богатството. България със своето трудолюбиво население, въпреки че не разполага с толкова имот, изкарва такъв доход, колкото и другите земеделски страни с по-голям имот, стига работата да ѝ хваща място.

Манушев и Гешов дават цифри и за външната българска търговия. За годините 1890-1892 г. тя отбелязва (за 1892 г.) известен регрес:

В 1890 г. — 122 012 755 лева
В 1891 г. — 135 430 500 лева
В 1892 г. — 111 743 771 лева

По-късно се разбра, че това намаляване се оказа случайно и не представлява една постоянна тенденция. Така че посочените намаления във външната търговия се оказват непостоянни: след 1893 г. цифрите за вноса и износа започват да растат.

Пред българските правителства се поставя важна задача: да се погрижат за подобрение на начините на производство особено в земеделието и за откриване на нови пътища и пазари за износа на нашите, почти изключително земеделски произведения — взето в най-широкия смисъл на тая дума. Подобрението трябваше да бъде насочено към по-голямо производство, с усъвършенстване на начините на обработване на земята като се използват примерите, които ни даваха по-напредналите аграрни страни, както и въвеждането на нови култури в нашето земеделие, които биха били по-доходоносни и нови раси добитък в животновъдството, ко-

ито биха могли да подобрят качеството на домашните животни и доходността от тях. Но трябва да се отбележи, че през ония години и след това твърде често се пишеше по тия въпроси, а тъй малко се правеше по тях. Общо взето може да се каже, че правителствата обръщаха малко внимание на стопанското положение на страната и на подобрение на народното стопанство и последното бе оставено само на себе си, или по-точно казано, неговото подобрение зависеше от импулса и старанията на частната инициатива, а не на държавата. Но и частната инициатива беше незначителна при разпокъсания характер, който имаше нашето земеделие, при малкото земя, с която разполагаше нашият земеделец и при слабата култура, която той обладаваше. Може би държавата се интересуваше повече от развитието на индустрията, в която бяха заинтересовани местни и чужди капиталисти, а те имаха силно влияние върху управляващите фактори.

При силната раздробеност на нашето земеделие по-голямата част от българските селяни произвеждаха преди всичко за задоволяване на собствените си нужди и сравнително малка част от произведеното изнасяха на пазара. Техните собствени нужди пък бяха твърде ограничени, поради липсата на средства да си набавят повече неща от пазара, което да направи живота им малко по-комфортен.

За да се даде идея за цените на тогавашните пари, т.е. какво можеше да се купи с тях, достатъчно е да се дадат някои цифри за цените на стоките. Според Манушев един хектолитър жито (около 75 кг) струвал 10 лева, ръж — 8 лв., ечемик — 8 лв., овес — 5 лв., царевица — 5 лв., слама 100 кг. — 1 лв., вино — хектолитър 13 лева. Други артикули: месо 60 ст. за 1кг, хляб — 15 ст., захар — 45 ст., сол — 10 ст., костюм мъжки дрехи, обикновено шаячен, какъвто се носеше тогава — 30 лв., обуща — 6 до 10 лв., вино — 15•20 ст./л, свинска мас 1,20 лв./кг, дърва за горене, носени с кола (около 400-500 кг) от 2 до 4 лв., според мястото. Но и трудът се заплащаше евтино: обикновен работник — надница от 1,60 до 2 лв., а квалифициран — от 3 до 4 лв. Държавните и обществените служители получаваха: нисши (писари, стражари, агенти и др.) 40-60 лв. месечно, средни (основни учители, бирници, секретари — 80-150 лв., висши (съдии, окол. началници, шефове на местни провинциални учреждения) от 150-300 лв. месечно, най-висши (окр. управители, апелативни и касационни съдии, висши чиновници в министерствата от 400-600 лв. месечно. Следователно грамадното мнозинство от градското население: работници, дребни служители, занаятчии, дребни търговци имаха месечен доход от 60 до 100 лв. Ония, които имаха по-големи доходи се брояха на пръсти: висши чиновници, по-едри търговци и занаятчии, а за индустриалци трудно можеше да се говори, защото индустрия в пълния смисъл на думата още нямаше.

Същото положение намираме и в селата. Голямата част от селското население се състоеше, както видяхме от таблицата, която дадохме по-рано за разпределението на земята между селските домакинства, от дребни или средни земеделски стопани, притежаващи от 20-50 декара земя, рядко повече. Малцина бяха ония, които имаха над 100 или 200 декара. Поменахме, че земеделското население страдаше от ниските цени на произведенията на международния пазар, налагани от американската конкуренция.

В заключение, стопанското положение на България по отношение на земеделското производство през 1891-1892 г. се представлява в следния вид:

Земя в хектари		Производство (1891 г.)
Ниви	2 170 000	
Лозя	96 000	2 009 063 164 кг, равно на
Градини	45 312	30 149 920 хектолитра жито
Изкуствени ливади	312 000	или средно по 608 кг. жито
Естеств. ливади	1 332 427	на жител при население
		от 3 300 000 души.
Заселени места,		
пътища, блата	445 000	
Пасища, гори		
и необработена земя	5 526 859	
Всичко:	9 927 598	

Домашни животни	
Едър рогат добитък	1 680 983
Овце	7 060 353
Кози	1 453 462
Коне и др.	325 520
Свине	441 060
Общо:	10 961 378

През 1888 г. според статистиката България разполага с добитък (едър и дребен) над 10 милиона глави. Това е голямо богатство за своето време и би дало добър доход за производителите, ако би могло да се осигури външен пазар както за самия добитък, така и за произведенията от него. Но поради слабия износ и при голямото количество добитък за клане, месото пада у нас на 40-50 ст. килограм, когато в Европа същото месо е 2-3 пъти по-скъпо. Това е голяма загуба за нашите скотовъдци. Поради евтината цена на добитъка, животновъдството бива твърде занемарено и не се правят никакви почти усилия за подобрението му. Всички ското-

въдци заявяват: няма сметка нито да се увеличава числото на добитъка, нито да се подобрява неговата раса.

И действително няколко години по-късно, именно в 1895 г. числото на добитъка си остана същото, както през 1888 г. (за 1888 г. — 10 326 000, а за 1895 г. — 10 961 396 глави).

Естественият изход всички намираха в откриването на външни пазари за нашия добитък или за произведения от него. Но, разбира се, това можеше да стане само по силата на международни търговски спогодби, защото никоя държава не е наклонна да открие своите пазари за чуждия внос, ако не получи съответната компенсация от другата страна. Докато пазарът на зърнените храни си остава Западна Европа (Англия, Германия, Белгия, Португалия и др.), пазарът за добитъка и за млечните произведения трябваше за го търсим по-близо: Турция, Гърция, Египет, Средния изток, но това се удаваше твърде трудно, а и там имаше постоянна конкуренция, особено от страна на Русия и на Румъния, а австро-унгарският пазар за нас оставаше почти недостъпен. Там нашите правителства бяха слаби да се наложат и както отбелязваме на друго място, идваме до едно крайно парадоксално положение: докато българският внос в Австро-Унгария едва достигаше до 3 000 000 лв. годишно, австро-унгарският внос у нас надминаваше, пак годишно, 30 000 000 лв. или беше 10 пъти по-голям. Стамболов, който търсеше подкрепата на Австрия в своята политика, по необходимост търпеше това положение на крещящо неравенство, което очевидно бе в ущърб на нашите интереси. Но и след неговото падане то не се промени и монархията продължаваше да налага своята експортна политика у нас в ущърб на нашите държавни и частни интереси. Почти никога нашите правителства не успяха да наложат на Виена принципа *do ut des* в нашите търговско-икономически сношения с нея.

Не по-радостно бе материалното състояние на българските занаятчии: второто по големина обществено съсловие в България, което бе играло тъй важна, бихме казали, най-решителна роля в стопанското и културно издигане на нашия народ. Занаятчийството в действителност бе материалната основа, на която се бе създало и развило нашето Възраждане. Но Освобождението предизвика коренен преврат в живота на нашето занаятчийство. То тръгна към пълен упадък. Причините за това бяха най-различни. Между другото трябва да се отбележи загубването на много тържища, с които разполагаха нашата домашна промишленост и занаяти до Освобождението, когато нашите произведения и занаятчийски изделия се разнасяха и търсеха по всички почти пазари на обширната тогава Отоманска империя. Границите, които по-късно автоматически изникнаха между новосъздалото се Българско княжество и тая империя бяха първите пречки в развитието на нашата домашна българска про-

мишленост и на нашето занаятчийство, което като абаджийството, мутафчийството, кожарството и пр., преработваше произведенията на домашната индустрия и като готова стока я изнасяше по пазарите на Империята и там я разпродаваше. Тая вътрешна размяна бе силно ограничена от новите политически условия, създадени от променените граници.

Пропадаше занаятчийството и поради изменените нужди и вкусове на населението. Главно гражданите не се задоволяваха с по-грубите стоки, изработвани от местните занаятчии. Преди Освобождението външната вносна търговия за земите, населени с българи е била незначителна. Много стоки, които 15-20 години след Освобождението се внасяха отвън, изработени от чуждите фабрики, преди това или не са се внасяли у нас, или са внасяни в нищожни количества: облекло, обуща, предмети за домакинско обзавеждане са се приготвяли от домашни материи и са се изработвали от местните занаятчии. Същото е било с цялата почти покъщнина на българина, както и по-голяма част от сечивата и оръдията за производство. Наистина те са били по-прости, по-малко усъвършенствани, стоките не са били така фини като ония, внасяни отвън, но тогава те са задоволявали и нуждите на населението, и нуждите на самите занаятчии, които не познаваха още машините. Абаджии, обущари, дърводелци, железари, казанджии, колари, мутафчии и пр. работели без всякакви машини, а само с прости инструменти, главният, може да се каже единственият труд е бил ръчен. Онова, което като готово или полуготово за облекло, за обуща, за покъщнина и за професионални нужди на самите занаятчии се е внасяло отвън, се е купувало само от един твърде ограничен кръг потребители. Купували са се външни стоки само за празнична премяна на по-младите или по-състоятелните, но и това е било предимно само в градовете. Инак изработеното у нас, било от самото население, било от нашите занаятчии отговаряше на нуждите на масата, която го предпочиташе като по-здраво, по-практично от онова, което се предлагаше отвън. Пък масата нямаше и пари да купува скъпи чуждестранни стоки.

В същото време голяма част от тогавашната Отоманска империя: Цариград, Мала Азия, Босна и други нейни области, дори до Сирия и Египет са се снабдявали в някои отношения със стоки, изработвани и приготвяни у нас. Цели области изработват аби, шаяци, гайтани и други подобни стоки, които са се продавали в обширната Империя. Цялото население от двете страни на Балкана от Котел до Копривщица, дори до Кюстендил и Македония работело за всички тия нейни области. Добруджа до Дунава е била тържище и място за производство за цяла Източна България. Населението на Шумен, Русе, Разград и други градове и села намираше своя поминък в Добруджа, както това бе по-специално за Котленския край. Обущари и папукчии, абаджии и терзии, железари и сара-

чи, диканари, сърмаджии и др. с месеци изработвали готови стоки, които се пласираха на пазарите и панаирите. Добруджа даваше вълната на населението на Котленския край, която жените с неуморен труд с хурка, чекрък и стан превръщаха в топове аби и шаяци, които се разнасяха за продан по пазарите на Империята. В замяна на това Котленският край даде голяма част от материалната и духовна култура на цяла Добруджа, до Кюстенджа и Тулча.

Освобождението установи три граници като разпокъса на Берлинския конгрес българската земя на няколко части. Граница е Добруджа между Румъния и България, граница на Стара планина между България и Източна Румелия (до 1885 г.), граница между Съединена България и останалите европейски владения на Отоманската империя. Тия нови граници изведнъж разстроиха установените от години търговско-стопански връзки и нанесоха сериозен удар на българските занаяти и домашна индустрия. И в началото на 90-те години на миналия век младата българска държава все по-силно попадаше в зависимост от външния внос, и то при един наш постоянен пасивен външнотърговски баланс. Така ако вземем за пример 1893 г., България е изнесла през тая година навън свои произведения за 72 850 675 лв., а е внесла стоки от чужбина за 99 229 193 лв. Следователно външният ѝ търговски баланс е открит с 26 378 518 лв., които оставаха отчасти като неизплатен лихвоносен дълг, отчасти се покриваха от външни заеми, твърде опасни за правилното развитие на българското стопанство и финанси.

Особено силно се подчертава от това време търговско-стопанската зависимост на България от Австро-Унгария. Така, според същите официални данни през същата 1893 г., Австро-Унгария е внесла у нас стоки за 35 105 785 лв., а ние сме внесли в нея наши произведения едва за 2 881 902 лв. И тая зависимост продължава непрекъснато до падането на Австро-Унгарската монархия през 1918 г., но веднага същата зависимост минава в ръцете на Германия. През същата 1893 г. нашият износ е засилен само в Турция (наш износ 26 794 851 лв., срещу турски внос у над за 12 785 907 лв.), във Франция (наш износ 8 720 453 лв., а френски внос у нас — 3 740 464 лв.), в Белгия (3 252 209 лв. срещу 1 711 080 лв.).

Тая и други цифри на чуждия внос у нас посочват, че българският стопански живот се насочва да търси стоки отвън и вече не се задоволява от това, което му дава местното производство, също така, че у нас няма индустрия, която да е в състояние да задоволи нуждите на новосъздаващата се буржоазия. Индустрията не можеше да се създаде у нас поради ограниченията, които ни налагаха капитулациите. С тях нашите ръце (както бе и с турците) бяха свързани при създаването на националната ни индустрия. Капитулациите, за които западните капиталистически с раз-

вита индустрия държави държаха тъй строго, ни ограничаваха да не можем да облагаме у нас чуждите стоки с вносни мита, а поради това не можеше да се създаде у нас местна индустрия, защото чуждестранната конкуренция бе в състояние да убие всеки почин за индустриализиране у нас. Външните стоки бяха по-добри и по-евтини, изработвани масово от една добре школувана индустрия, работила от много години и разполагаща с дълбока рутина, макар и не тъй здрави, като тия, които произвеждаше нашата домашна индустрия или нашето занаятчийство. Така че българското народно стопанство все повече попадаше под външна зависимост, под каквато попадаха и българските държавни финанси. Капиталистическите индустриализирани страни не гледаха добре на опита на земеделските страни да се индустриализират и да станат по-независими в търговско и индустриално отношение, а желаеха да ги имат като свой стопански придатък, където да разполагат с евтини храни и суровини и да бъдат постоянен пазар за индустриалния им внос. Развитите страни отбягваха да продават на земеделските страни необходимите машини за индустриализация; наопаки, продаваха ни с охота земеделски оръдия и машини, защото нашето земеделие не можеше да ги конкурира, тъй като те си служеха със запретителни или високи мита, чрез които покровителствуваха своето земеделие в ущърб на нашия износ на земеделски произведения.

Но, разбира се, въвеждането у нас на една система на покровителствени мита за защита на нашата индустрия от външна конкуренция имаше и своята опака страна: даваше възможност на местната индустрия, необезпокоявана от чуждата конкуренция, да продава по-скъпо своите произведения на местния пазар, отколкото би ги предложила чуждата индустрия, ако ги внася свободно или плаща малки вносни мита. Следователно покровителствените мита за местната индустрия принуждаваха местните консуматори да купуват по-скъпо същите и дори по-долнокачествени стоки, изработвани от местните, току-що създаващи се фабрики в сравнение с по-евтините и по-качествени чуждестранни фабрикати. Масовата печалба в такъв случай оставаше в полза на индустриалците, набирана от печалбите, които те взимат от потребителите. Впрочем в епохата на капитализма това бе и неизбежният процес за създаването на силен и влиятелен капиталистически клас и за самото създаване и развитие на индустрията, който клас от своя страна постепенно взимаше в ръцете си стопанската сила на държавата и добиваше решително влияние в нейното управление. Впрочем, в онова време (края на XIX в.) не можеше още дума да става за развитие на силна българска индустрия, докато не се решеше въпросът за ограничаване на капитулационните привилегии на чужденците и на чуждестранния внос.

Още по-тежко е положението на работниците. Заплатите и надниците са твърде ниски и съвсем не отговарят на стандарта на живота. Дори в различие от миналото, сега вече не всички занаятчийски работници могат да се надяват да станат един ден самостоятелни майстори, защото обикновено не могат да се сдобият и с оня малък капитал, който им е необходим за едно дори най-малко занаятчийско обзавеждане. Но ония работници, които успяваха да станат самостоятелни занаятчии, трудно можеха да издържат свои калфи и чираци и обикновено разчитаха само на собствените си две ръце. Оскъдицата и дори мизерията бе тяхната постоянна спътница.

Работниците в оная епоха естествено нямаха никакви организации и за тях не се полагаха никакви специални грижи, нито пък сами можеха взаимно да си помагат. Освен работничеството в градовете, което при липсата на по-развита индустрия се съставляваше от общи и занаятчийски работници, имаше работници и в селата. Това бяха селяни, които нямаха земя или имаха съвсем малко земя и не можеха да наемат за обработване чужда земя, бяха принудени да работят като земеделски работници при по-богатите селяни, които обработваха по-големи площи и се нуждаеха от чужда помощ. По-постоянните работници се уславяха за период от шест месеца по Гергьовден и Димитровден. Възнаграждението им бивaше много слабо, но нуждата ги заставяше до работят при каквито и да е условия, защото при липсата на по-развита индустрия те не можеха да намерят препитание и в градовете, където и без това имаше значително количество бедни хора без какъвто и да било занаят, които не можеха да намерят работа за себе си.

Особено бе тежко положението на общите или земеделските работници през зимата, когато работата е ограничена и те бяха принудени да живеят от онова, което са могли да изкарат със своята сезонна работа.

Ето каква преценка дава на положението на работния народ (главно селяни и занаятчии) сп. „Дума“*: „Законите и наредбите са налице и в изминалите 15 години, през които толкоз политически партии са имали властта, ние не можем да срещнем нито един ред, където да се даде своето на работний народ. И днес нему се взема една четврт част от труда за държавните нужди, които ние сами определяме, без неговото прямо участие. Обаче никоя политическа партия не бе така жестока в изсмукването на народа и толкова щедра и разсипническа като днешната политическа партия, която води съдбините на народа**. До последните години у нас никой не дръзна да създава аристократическа класа на която наро-

* Сп. „Дума“, кн. VI, 1892 г., стр. 53.

** Има се предвид управлението на Стамболов.

дът да бъде вечен роб; ако другите политически партии не облекчиха положението му, то поне бяха толкова съвестни, та не пожелаха да уплетат грозната верига за отплащане някакви си заслуги. От днес вече у нас се събира цяла армия лица, които народът трябва да храни, и то не по принципа на благодеянието и състраданието, а като князе, които вземат дан. У нас се сложи вече началото на онзи държавен разврат, от който днес страдат толкоз народи. И по силата на тези наредби, които днешната политическа партия ни даде, занапред ние трябва да се простим вече с демократическата и чиста България, в която имотното състояние и животът е малко приравнен. У нас вече едни ще работят от сутрин до вечер постоянно бедни, за да доволствуват други, те да ядат, спят и развратничат... Черни дни в бъдещето и тръпки ни побиват от неволята, в която пада народът..."

Преценка може би в някои отношения пресилена, но в основата си е вярна.

В същата епоха, която ние разглеждаме, времето на управлението на Стамболова, финансовото положение на страната, по-тясно казано във връзка с държавния бюджет, не е по-добро от това на общата икономика на обществото. Държавните разходи ежегодно се увеличават, едно развитие, което е вън от всякаква съразмерност с развитието на земеделието, занаятите, търговията и индустрията. Увеличаването на разходите налага увеличаване на данъците или търсене на обременителни заеми, които след няколко години ще легнат още по-тежко на държавните финанси, когато ще трябва да се изплащат. С тоя въпрос се занимава покъсният министър-председател на България Ив. Ев. Гешов, който на два пъти (1886 и 1894-97 г.) сам бе министър на финансите. Във февруарската книжка за 1894 г. списание „Юридически преглед" помества статия под заглавие „Наший разходен бюджет". Гешов бе известен като един от най-консервативните буржоазни икономисти и финансисти у нас и ако той гледа твърде мрачно на нещата, не можем да го упрекнем в пристрастие. При това той бе тъй боязлив, че никога не би се решил да изнася данни неблагоприятни за режима на Стамболова, ако те не отговаряха на действителността. Неговите констатации са твърде песимистични: „Ние имаме, пише Гешов, жита, които не се продават; имаме търговии, които дремят; имаме занаяти, които се сраствт или пропадат. Расте само едно нещо: то са разноските на нашата държава... Няма пример в историята един разходен бюджет в мирно време да е пораснал в такива размери вътре в седем години." И Гешов по-нататък констатира: „Разходният бюджет на България в един период от седем години се е увеличил със 126 на сто, което не отговаря нито на увеличението на населението, нито на ръста на благосъстоянието на страната. От 1886 г. до 1892 г. населението

се е увеличило с около 12 %, а народното богатство? Никой не може да каже с колко, но животът на отделния гражданин не се вижда да е подобрен. Наистина 1892 г. е била добра в земеделско отношение, но 1893 г. е само средно, при главоломно спадане на международния пазар на цените на зърнените храни. Въпреки че годините 1889-1892 са били добри, държавният приходен бюджет е показвал значителни дефицити, макар цената на храните тогава да е била по-висока, отколкото през 1893-1894 г. Щом селянинът не може да плаща данъци при по-изобилни години и при по-високи цени, как ще плаща при неурожай и при ниски цени? А в същото време преките данъци се увеличават. Населението понася всичко това за сметка на своето слабо хранене." И Гешов накрая констатира: „Всякой знае, че нашата работна маса твърде рядко яде месо и друга подобна питателна храна. Но всеки би помислил, че като една от първите производителки на жита в цяла Европа тя ще яде поне достатъчно хляб. За жалост, както г. Германов (директор на статистиката) забелязва в последния си рапорт, у нас нито хората, нито добитъкът се хранят както трябва."

Подчертано това от един от видните буржоазни икономисти на своето време, какъвто бе Гешов, е достатъчно да ни убеди, че дава вярна характеристика на бедственото положение, в което живееше тогава българският народ в села и градове. Констатация, която впрочем никога не изгуби своята истинност. Както си остана верен и фактът, че социалното положение на народа и неговата беднота не се променяха и по-късно, когато Гешов сам бе министър на финансите (1894-1897), както е верен и фактът, че всички правителства твърде нашироко и необуздано са си служили със свръхсметни кредити като са увеличавали данъците на населението. Знае се, че свръхсметните кредити са разходи, които се правят в допълнителни, по-големи размери от ония гласувани в редовния бюджет. Според разкритията, които се направиха след падането на Стамболова се установи, че докато до 1885 г. е нямало почти никакви свръхсметни кредити, от 1888 до 1891 г. са гласувани ежегодно по около 20 млн. лева свръхсметни кредити, а през 1892 г. — 29 милиона, гласувани без да се посочат приходните източници, от които те ще могат да се покрият. Покривали са се главно от два външни заема: 30 млн. лева през 1889 г. и 143 млн. лева през 1892 г. До началото на 1894 г. „Лендербанк" бе отпуснала по опции 32 050 000 лева номинални, от която сума едва 4 или 5 милиона са били употребени за своето пряко предназначение: строежът на ж.п. линии, по-специално за линията София-Перник; останалите суми са били погълнати от други държавни нужди, особено за въоръжението на войската, за която цел главно са били гласувани свръхсметните кредити.

При управлението на Стамболова бе открита през 1888 г. ж.п. линията Цариград-София-Вакарел, която постави в ж.п. връзка българската столица с Цариград и Западна Европа. Тая линия бе започната да се строи още при министерството на Каравелов през 1885 г., който бе обезпечил и средствата за построяването ѝ, но по-голямата част от тия средства бяха погълнати от разходите по Съединението и войната със сърбите, затова се забави нейната постройка и изплащането ѝ трябваше да стане от заемите, които се сключваха по-късно. През 1889-1890 г. бе построена по стопански начин, с помощта на българските пионери и на местното население ж.п. линията Ямбол-Бургас, която свързва столицата с Черно море през Пловдив. В същото време стана откупването от англо-австрийската компания на ж.п. линията Русе-Варна по силата на закона от 1886 г. и на подписания тогава договор с компанията.

Постави се на всеки случай здравият принцип всички ж.п. линии да бъдат държавни. Все пак до 1908 г. в Южна България компанията С.О. имаше железницата от Белово до турската граница и от Търново Сеймен (сега Малко Търново) до Ямбол.

През 1892 г. правителството на Стамболова, което не щадеше твърде държавните средства, изпадна в голямо финансово затруднение. Заемът, който то бе сключило през 1889 г. на сума 30 млн. зл. лева, бе изразходван много скоро, без дори да се започнат ония мероприятия, за които бе уговорен — главно постройката на нови ж. п. линии. Стамболов бе дал от него нещо за постройката на ж. п. линията Саранбей-София-Цариброд и нещо срещу откупването на ж. п. линията Русе-Варна, но голяма част от задължението по тия сделки все още оставаше непокрита. И през 1892 г. правителството реши да прибегне до нов заем. Както в мотивите на законопроекта за тоя втори виенски заем от 143 000 000 лева златни, така и от речта на финансовия министър Г. Начович, тая сделка бе въздигната като голям финансов успех за България, и по-специално за правителството на Стамболов. Макар че емисионният курс на заема бе твърде нисък, а лихвата твърде висока, а при това бе придружен с гаранции и на опции, а сигурно и със скрити жунеанси, въпреки това условията бяха представени от правителствена страна като крайно благоприятни за страната и като такива, които ще съдействуват за нейното стопанско развитие, особено с постройката на новите ж. п. линии. И наистина от правителствена страна се твърдеше, че целта на заема е чисто стопанска: постройката на централната ж. п. линия Кюстендил-София-Търново-Варна*.

* В. „Свобода“ от 19.X.1892 г.: Заемът е от 142 780 000 лева за постройката на централната ж. п. линия и пристанищата Варна и Бургас. Ипотека — железниците. На опции по 20 мил. лева. Последна опция на 1/13.XII.1898 г.

Но в действителност значителна част от него бе предназначена за изплащането на новите пушки „Манлихер“ и на нужните за тях патрони, доставени от австрийските фабрики. Официозът в. „Свобода“ в броя си от 23 октомври 1892 г. (бр. 941) поддържа, че необходимостта от заема е очевидна. Той трябвало да се сключи, дори да е бил и при по-тежки условия. Официозът твърди, че лихвата от 6,82 % не била висока, тя би могла покъсно да се намали, ако докажем, че сме платежоспособни. Разбира се, това беше само едно утешение.

Как ще стане това, вестникът не казва. Вероятно с една конверсия, ако тя би била направена при по-благоприятни финансови условия на международния пазар, но и това според договора за заема зависеше до голяма степен от съгласието на заемодателя — „Лендербанк“.

Въпреки това опозицията срещу заема е съвсем слаба, както изобщо бе слаба опозицията срещу самия режим, който бе успял да смаже всяка опозиционна мисъл или опозиционна дейност. Против заема в печата се обяви само в. „Балканска зора“, издаван от братя Генадиеви в Пловдив, за които всъщност не се знаеше кому служат — минаваха за стамболовисти, а правеха някаква своеобразна опозиция на Стамболова*, която продължи, докато според твърдението на Д. Петков във в. „Свобода“ закачили нещо от безотчетните фондове на Стамболовото вътрешно министерство. По-решителна и искрена критика и опозиция правеха в. „Черно море“ на П. Бобчевски във Варна и групата млади журналисти от в. „Прогрес“ в Пазарджик около В. Т. Велчев и Богдан Величков. В това време единственият дотогава опозиционен лист в София — „Народни права“, орган на Радославовата фракция, бе престанал да излиза, съсипан от постоянните съдебни преследвания на властта. В. „Прогрес“ е принуден все пак, поради същите причини, да пише твърде предпазливо. В броя си от 14 ноември 1892 г. квалифицира условията на заема като извънредно тежки, гавра с интересите на народа. Някак по-смело пише в. „Балканска зора“ издаван от хора по-близки, както казахме, до правителството и сигурно покровителствувани от Двореца, докато останалите опозиционни вестници, преследвани от властта, не могат да развият по-свободно и по-пълно своите опозиционни мисли и схващания. Но и в. „Балканска зора“**, макар уж близък до властта признава, че заемът е не само за строеж на железници и за други стопански мероприятия, но и за въоръжение, а „въоръженията,

* Говореше се, че те правеха опозиция на Стамболова по внушение на Двореца, на друго място отбелязваме, че те са получавали субсидии от княжеския секретар д-р Д. Станчев.

** „Балканска зора“ от 3.XI.1892 г.

казва вестникът, съсипват народа и за това не бива да се дават пари за пушки и топове. Дори ако голяма част от заема се използва за постройка на железници и пристанища, той е така тежък, че държавата ще види голяма мъка, когато ще трябва да го изплаща. Нито железниците, нито пристанищата ще бъдат рентабилни и цялото почти погашение на заетата сума ще падне върху държавния бюджет. Най-малко със заема не би трябвало да се бърза, а да се изчака, докато настъпят по-благоприятни за това условия на международната борса."

Истината бе, че заемите, които се котираха на виенския пазар бяха значително по-скъпи от тия на Парижката борса, но тук, в Париж, България нямаше достъп по политически причини: френското правителство бе престанало да разрешава котирането на заеми в Париж на балканските държави, ако за това нямаше предварителното съгласие на руското правителство, което бе вече на път да стане френски съюзник. Така че правителството на Стамболова, което бе непризнато от Русия и в остър политически конфликт с нея не можеше да се надява за заем в Париж и поради това бе принудено да търси услугите на австрийските банки, макар техните услуги да бяха много по-тежки от тия на Парижката борса. Във възраженията на опозицията по заема Стамболов виждаше, и с основание, осъждане на неговата твърде австрофилска политика, защото тя единствена бе причина за затваряне Парижката борса за българските парични сделки и за воденето на противоруска политика. А това го ожесточаваше още повече срещу и без това твърде слабата опозиция.

„Балканска зора" продължаваше да напада правителството за условията, при които то бе приело заема. Официозът „Свобода" бе принуден да мине към полемика с пловдивския вестник. „Свобода"* отхвърля твърдението на „Балканска зора", че заемът щял да отиде в съществената си част за непроизводителни цели (въоръжения) или в най-добрия случай за железници, но че и едните, и другите могли да чакат. „Свобода" възразява на твърденията на „Балканска зора", че централната линия не щяла да бъде доходоносна, нямало да покрива не само плащанията по заема, но и собствената си издръжка. На това правителственият вестник отговаря, че никъде ж. п. линии не се правят само за доходи — така е в цяла Европа — те служат на общите интереси, за общото развитие на страната. Например проектираната централна линия ще минава през най-производителните окръзи на Северна България и ще свързва столицата с Черно море, а след това и с Дунава.

В Народното събрание поради слабостта на опозицията репликите срещу условията на заема са твърде слаби, пък липсват компетентни и

* В. „Свобода" от 9.XI.1892 г.

експулсивни хора в нейната среда. Няма го Трайко Китанчев, който с такава живост атакуваше през 1889 г. условията на 30-милионния заем. Сега той е в Хасковския затвор, където изтърпява наказанието си, осъден на три години по убийството на министър Белчев.

От страна на правителството в Народното събрание защитата на заема се извършва от министъра на финансите Начович. В своята реч той твърди, че не само заемът е крайно необходим за страната, но още, че бил сключен при най-възможните износни условия. Старае се да обоснове нуждата от развитието на нашата ж. п. мрежа и за модернизирането на нашите морски пристанища, които било крайно време от турски скели да станат съвременни портове, защото това би улеснило извънредно много нашата задморска търговия, а според мисълта на министъра, нашето бъдещо стопанско и търговско развитие ще трябва да се насочи към колкото се може по-широки връзки с морските и крайдунавските държави. Железопътната мрежа в Северна България ще съдействува силно за това развитие.

Няма съмнение, че тия мисли на министъра бяха правилни. При тогавашните стопански и финансови условия българската държава не би могла да построи със собствени средства нито централната линия, нито пристанищата, особено Варна и Бургас, за които бяха необходими повече средства и по-висока техника, ако не получи материална помощ отвън, а тези постройки бяха така належащи. Примерът с железницата Ямбол-Бургас, построена главно чрез труда на войската и населението, не бе особено насърчителен. Най-напред тя излезе на държавата много по-скъпо от линиите, които се строяха чрез търгове от предприемачи, после постройката на централната линия, заедно с пристанищата бяха скъпи и технически трудни обекти и биха изисквали твърде много материални и технически средства, с които България не разполагаше. При това линията Ямбол-Бургас бе построена на равнина, докато централната линия имаше да минава според един проект през Арабаконашкия проход, за да следва линията Ловеч-Севлиево-Търново, а според друг — през Искърския пролом: Мездра-Плевен-Горна Оряховица. Това бе скъпо предприятие, а България не бе изплатила още стойността на релсите и на подвижния материал за построената ж. п. линия Ямбол-Бургас, а имаше да дължи суми и за постройката на ж. п. линия Саранбей-София-Цариброд, както и за откупената линия Русе-Варна, главно ежегодните рати за изплащане на тая линия. От това гледище заемът бе необходим. Всички други държави в онова време така строяха своите ж. п. линии, чрез заеми, по мотиви, че ж. п. линиите са ценно народно богатство и материална тежест за тяхното построяване не биваше да се носи само от поколението, което ги строи, а и от бъдещите поколения, които ще

се ползват от тях. Това ставаше главно чрез заеми, които се погасяваха в течение на десетки години.

Но възраженията против заема идваха и по други въпроси: дали моментът е удобен за подобна сделка, докато условията са приемливи и горе-долу износни, и дали действително е належащо заемът да бъде сключен веднага и в такъв размер. Възраженията идваха и по въпроса дали правителството на Стамболов не се опитва да прикрие изразходването на крупна сума от заема за въоръжението на войската, условие, което отклоняваше заема в друго направление, а не към целта, която се сочеше — стопанска цел, главно за постройката на железници. И беше ли още тъй належаща нуждата, когато заемът се сключваше? Още не бе решен въпросът, през къде ще мине централната линия, дали през Арабаконак или през Искърския пролом? Правителството на Стамболов настояваше за първия проект, но правителството на Стоилов, който го наследи на 19 май 1894 г. възприе втория проект — през Искърски пролом. Колкото се отнасяше до превъоръжаването на армията, и този въпрос не бе съвсем спешен и търпеше отлагане. България не мислеше да влошава и отношенията ѝ с нейните съседи, на първо място с Турция, бяха мирни и приятелски. Заинтересована бе само Австрия да даде възможност на оръжейните си фабрики да пласират своето производство.

Но заемът беше политически, впрочем колкото заеми австрийското правителство допускаше да се котират на Виенската борса, всички имаха политически характер. Не се даваха пари на правителства, които не биха следвали австрийската политическа линия. Но не само Австрия следваше това поведение, следваха го всички държави кредиторки. Това ще има да отбележим по-нататък. Чрез заема Австрия се стремеше още по-здраво да привърже България към своята политика и да я подчини по-силно финансово към себе си, както я бе подчинила политически.

Срещу възражението, че заемът не е тъй належащ, както поддържаше правителството, или ако е належащ, той би трябвало да бъде на значително по-малка сума, отговаряща на реалните задължения, които българското правителство имаше да покрива в момента, последното отговаряше, че заемът е опционен: банките-кредитори не предоставят на разположение на българската държава цялата сума от чистото произведение по заема, а само части от него, предварително определени, според нуждите, които съкровището ще има и задълженията, които ще трябва да покрива. Ето защо няма значение, че заемът е на тъй голяма сума. България ще плаща лихви не за сумата по целия заем, а само за онова, което ѝ се представи по опциите, т.е. само за действително получените от правителството суми. Това обаче имаше и своята положителна, и своята отрицателна страна. Отрицателната страна на сделката беше, че бан-

ките при известни обстоятелства можеха да преустановят изплащането на ратата по опциите на заема и българското правителство да се намери във финансово затруднение, щом не може да получи сумите, на които е разчитало в своята стопанска дейност или строителна политика. Така и стана след падането на Стамболова, когато австрийските банки преустановиха отпускането на ратите по уговорения заем от 1892 г. Тогава правителството на Стоилов се натъкна на големи финансови трудности, особено с постройката на централната линия. Отрицателната страна на заемите е и тая, че те се придружават често от т.н. жуисанси, каквито имаме и по казания заем. Те се заключаваха в това, че банките щом отпуснеха ратата по заема, веднага задължаваха българското съкровище с лихвите не на действително отпуснатата сума според емисионния курс, а за цялата номинална сума, която българската държава трябваше да плаща — да плаща лихви върху сто, а не върху 86, колкото бе емисионният курс. В същото време, ако българското правителство оставяше на съхранение в касите на банката цялата отпусната сума или част от нея, последната не плащаше никаква лихва на българското съкровище, колкото дълго време и да оставаха тия суми като безсрочен влог.

Въпреки всички критики и възражения, които се правеха по тоя заем, правителството на Стамболов, което видяхме, разполагаше с голямо и послушно мнозинство в Камарата и където опозицията броеше едва десетина души, повечето случайни хора от всичко около 300 народни представители, заемът бе гласуван без мъчнотии, така както го бе предложил кабинетът.

В културно отношение напредъкът като че ли бе по-голям, поне в сравнение с културното развитие на нашите съседи. Просветното дело отбеляза по-важни стъпки с разширението на средното образование и със създаването през 1888 г. на едно висше училище с два отдела първоначално: Историко-филоложки и Физико-математически, към които през 1892 г. се добави още един отдел: Юридически. Това, разбира се, бяха първите стъпки към консолидиране на нашето висше и средно образование. Обърна се особено внимание на педагогическото средно образование с откриването на пет педагогически училища: Кюстендил, Казанлък, Лом, Шумен и Силистра, за да могат първоначалните училища да се снабдят с по-подготвен цензован персонал, тъй като дотогава по-голямата част от първоначалните училища бяха без всякаква почти педагогическа подготовка и без достатъчно общо образование. Особено важно бе откриването на педагогически училища в Шумен и Силистра, както и на Разградската гимназия, защото те се намираха в средата на масово инородно население: Делиорман, Герлово, Добруджа. Но все пак за народното образование в първоначалните училища бе направено

или се правеше твърде малко. Липсваха училищни сгради, липсваха подготвени учители, при това учителите бяха обикновено зле платени, зависеха от училищните настоятелства, които по лични или по партизански причини, често без причини, ги разместваха или уволняваха. Възнаграждението им се определяше от училищните настоятелства, а те се стараеха да плащат колкото се може по-малко на учителите, затова отбягваха да назначават цензовани учители на които трябваше да плащат по-високи заплати. Наистина министърът на народното просвещение в кабинета на Стамболов Г. Живков през 1892 г. създаде по-пълен Закон за народното просвещение, който имаше за цел формално да стабилизира положението на основните учители, но тая задача бе постигната само отчасти. Най-напред законът не засегна положението на голяма част от тях, защото едни нямаха завършено средно образование, за да бъдат признати за редовни учители и да бъдат степенувани, други — нямаха най-малко петгодишна служба, за да бъдат степенувани при липсата на образование, както това изискваше законът. По този начин поголямата част от първоначалните учители, особено в по-малките села, се оказаха изключени от облагите, които се създаваха: те останаха в положението на волнонаемни, назначавани само за една година с твърде малки заплати. Освен това опозиционната преса, доколкото тя се осъществяваше в лицето на два-три провинциални вестника, изтъкваше и други съществени недостатъци на закона. Пазарджишкият в. „Лъча“ (15.X.1892 г.) го нарича, твърде пресилено, чудовищен. Но онова, което вестникът изтъква е съвсем вярно: повечето учители не подлежат на класиране и остават да получават старите си мизерни заплати, а средношколците бягат от попрището на учителя и предпочитат да стават офицери, защото там са по-стабилизирани и по-добре платени. Назначаването на редовните учители вместо от настоятелствата, които предпочитат нестепенувани учители, за да им плащат по-малко, ще става от училищните инспектори, но и тук няма гаранция, че тия назначения ще бъдат пощадени от партизанските влияния. Напротив, понеже самите инспектори се назначават партийно от Министерството, те не могат да бъдат безпристрастни при назначенията, които правят на учителите. Колкото до волнонаемните учители, те както в миналото, остават на произвола на училищните настоятелства, и то както по назначаването, така и по определяне на заплатите им. Министерството и Народното събрание проявяваха твърде слаби грижи към народното образование. Например твърде малко грижи се проявяваха и от държавата, и от общините за постройка на горе-долу подходящи сгради за училища. Статистиките даваха поразяващи факти за нехигиенични и лоши помещения, в които се учеха малките деца: често пъти в обори и плевни. А

колкото и да бяха бедни държавата, общините и селата, все би могло да се направи нещо в това отношение.

Принципът на задължителното учение, предвиден в Конституцията, оставаше да се приложи. При едно население от около 3 1/2 милиона души в цяла България имаше през 1891 г. 4182 първоначални училища, от които 2747 български, 1327 турски, 46 гръцки, 39 еврейски, 11 арменски, 11 католически и едно румънско. Общото число на учениците е 269 314, от които 196 615 момчета и само 72 699 момичета. Учители — 4498 и учителки 945. При държавен бюджет от близо 100 милиона лева за издръжката на училищата се разходват само 4 1/2 милиона лева.

За останалите културни институти няма какво да се отбележи — всички бяха тъй рудиментарни: театър, музика, художество. Те се развиха едва по-късно и с голяма постепенност. Бяха създадени някои по-полезни институти: Метеорологически, Дирекция на статистиката, Санитарна дирекция и др.

Вътрешните борби също пречеха да се разгърне една по-широка културна работа.

През времето на управлението на Стамболов, както впрочем и при други правителства, самоуправлението на окръзите и общините бе сведено до минимум. Изборите и за тях ставаха под давление на властта и в тяхното управление се настаняваше управляващата партия, която ги използваше да охранва свои партизани и да разполага с техните ресурси. И без това решенията на окръжните и общинските съвети бяха под контрола на централната власт. По този начин тяхната автономия бе твърде ограничена, независимо от факта, че властвуващата партия разполагаше не само с всички служби и в тия учреждения, но и с всички техни материални средства. Партиите изобщо не се съгласяваха лесно да разширят и гарантират тяхната автономия и да поставят редица стопански, културни, технически, санитарни и други служби в тяхната компетентност. От друга страна, системата на централизацията бе една от постоянните пречки за това, както и самата партизанщина. Всъщност всички по-важни въпроси, които интересуваха провинцията се разрешаваха от центъра и то под влияние на партията.

При тия условия никога окръзите и общините не можеха да се издигнат на една по-голяма компетентност. Никога окръжните съвети не се издигнаха приблизително поне до степента на окръжни народни събрания, натоварени да се грижат за преуспяването на окръзите, нито да упражняват някакъв контрол върху общините, контрол, който всъщност се извършва от окръжните управители, органи на централната администрация. Формално за онова време на окръжните съвети, като по-висши изборни учреждения, бе поверено ръководството и контрола на избори-

те за общински съветници и за народни представители. Но това бе само формално тяхно участие, защото изборите в действителност се ръководеха и диктуваха от органите на централната администрация, под чиято зависимост бе цялата полиция, както и самите окръжни народни съвети. Окръжните съветници не бяха самостоятелни, защото бяха обикновено привърженици на властващата партия и нейни избраници, подчинени на правителството.

Същото може да се каже и за общините и за техните съвети. Както постоянните комисии, избрани като постоянни органи на окръжните съвети, така и кметовете и техните помощници, избрани от общинските съвети, също бяха в постоянна зависимост и подчинение от централната администрация. И колкото управлението на страната бе по-диктаторско, толкова повече страдаше окръжната и общинската автономия, толкова повече тя бе ограничавана и стеснявана от централната власт. Така бе и при режима на Стамболов, при който влиянието и силата на диктатурата се чувстваше особено силно. В управлението на цялата страна се чувстваше една воля, волята на диктатора, който даваше голяма власт, отиваща до произвол на своите съпартизани. Волята на диктатора потискаше всичко. Никаква проява на свобода и опозиция и поради това външно режимът изглеждаше силен и непоклатим. Разбира се, това бе само привидно, както е било при всички диктатури и деспотически начини на управление.

Но вътрешно народът не обичаше нито режима, нито неговия носител, който от начало след абдикацията на Батемберга изглеждаше да е подкрепян от голяма част от общественото мнение, смятайки, че той пази независимостта на Княжеството. И колкото повече диктатурата се засилваше, колкото повече свободите на гражданите бяха стеснявани, а тяхната воля потискана и изнасилвана в изборите и в държавния и обществен живот, толкова повече нарастваше омразата срещу режима. Дори мнозина от ония, които признаваха заслугите на Стамболова по запазване независимостта на страната през бурните 1886 и 1887 г. не можеха да преклонят глава пред диктаторските прояви на неговото управление, прояви, които често без нужда избиваха в крайности. През последните години на неговото управление властта на Стамболова бе отречена в съзнанието на общественото мнение. Насилията, терорът, цензурата още повече оттласкваха от властта интелигенцията, която имаше борчески традиции от времето преди Освобождението и непосредствено след него. И работите дойдоха дотам, че правителството на Стамболов остава и продължаваше да се крепи изключително на силата на властта, а не на доверието на народа или на мнозинството от него. Ясно ставаше, че при малко по-силно раздрусване то не би могло по-дълго да се задържи в управлението.

БИБЛИОГРАФИЯ

Д. Маринов. Ст. Стамболов, 1898 г.
Пиман. Ст. Стамболов, 1896 г.
П. Пешев. Спомени, 1928 г.
Т. Васильов. Спомени, 1939 г.
Д. Юруков. Спомени, 1932 г.
Ив. Вазов. Съчинения, 1957 г.
Д. Ганчев. Спомени, 1940 г.
Ив. Салабашев. Спомени, 1940 г.
Якобсон. Документи из руските тайни архиви, 1892 г.
Сп. Юридически преглед, 1893-94 г.
Сп. Българска сбирка, 1893-94 г.
Сп. Искра, 1892-1894 г.
Сп. Дума, 1892-1893 г.
В. Свобода, 1887-1894 г.
В. Народни права, 1887-1890 г.
В. Търновска конституция, 1887-1889 г.
В. Прогрес, 1892-1894 г.
В. Балканска зора, 1892-1894 г.
В. Народен приятел, 1894 г.
В. Новини, 1893-94 г.
Държавен вестник, 1887-1894 г.
Дневници на V, VI, VII ОНС, 1887-1893 г.
Дневници на IV ВНС, 1893 г.
В. Пряпорец, 1894-95 г.
В. Черно море (Варна), Защита (Шумен), Борба (Пловдив), Работник (Търново), Напредък (София), 1892-1894 г.
Ламсдорф. Дневник, 1887-94 г.
В. Новое время, 1887-94 г.
В. Московские ведомости, 1887-1894 г.
В. Свят, 1887-1894 г.
В. Санктпетербургские ведомости, 1887-94 г.
В. Новости, 1887-94 г.
Вестник Европы, 1887-1894 г.
Русский вестник, 1887-94 г.
Neue freie Presse, Wien, 1887-94
Revue d'Orient, Budapest, 1887-94
Pester Lloyd, Pest, 1887-1894
The National Review, London, 1887-1888
The Times, London, 1887-1894
Le Temps, Paris, 1887-1894
Nord, Bruxelles, 1887-1894
Journal de S. Petersbourg, Petersbourg, 1887-1894
Berliner Tageblatt, Berlin, 1887-1894
Fremdenblatt, Wien, 1887-1894
Goloi, Paris, 1894
Norddeutsche Allgemeine Zeitung, Berlin, 1887-1890
La Bulgarie, Sofia, 1887-1894

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ ... 3

ВЪТРЕШНОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРИ ИДВАНЕТО НА ФЕРДИНАНД ... 5
- Първите стъпки на Стамболовия кабинет ... 11
- Първите избори на Стамболов ... 12
- Чети и бунтове в България ... 22
- Първата законодателна дейност на V Обикновено народно събрание ... 24
- През новата 1888 година ... 29
- Стамболов и опозицията. Процесът против майор Попов ... 31
- Стоилов и Начович в кабинета на Стамболов ... 45
- Конфликтът между Стамболова и Светия Синод ... 59
- Последната сесия на V Обикновено народно събрание ... 69
- Нов избирателен закон ... 76
- Избори за VI Обикновено народно събрание ... 79
- Спорове за дворцовото знаме ... 86
- Заговорът на майор Паница ... 88
- Нов заговор против живота на Стамболов. Убийството на Белчев ... 101
- Убийството на д-р Г. Вълкович ... 118
- Изменението на Конституцията ... 124
- Четвърто велико народно събрание ... 137
- Съденето на митрополит Климент ... 152

ОРГАНИЗИРАНЕ БОРБАТА НА ОПОЗИЦИЯТА СРЕЩУ СТАМБОЛОВ ... 162
- Избори за VII ОНС — 18 юли 1893 г. ... 162
- Последните месеци на Стамболовото управление ... 190
- В навечерието на падането на диктатора ... 204
- Вътрешни причини за падането на Стамболов ... 224
- Външни причини за падането на Стамболов ... 237

СТОПАНСКОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО И ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА СТАМБОЛОВ ... 250

БИБЛИОГРАФИЯ ... 278

ГЕОРГИ ПЕТРОВ ГЕНОВ

ПОЛИТИЧЕСКА И ДИПЛОМАТИЧЕСКА
ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ
Том XII
БЪЛГАРСКАТА ВЪТРЕШНА ПОЛИТИКА ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА СТАМБОЛОВ
21 август 1887 — 18 май 1894 г.

Българска
Първо издание
Предпечатна подготовка и печат
ИК „Ваньо Недков"
София, жк. „Яворов" бл. 69, тел.: 72-21-28

3.00